

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 7 (412)

Kõrghariduse korralduse karidest ja valikutest õigushariduse näitel

Villu Kõve 1155

Ühiskond riigi vastu

Pierre Clastres 1196

Tõlkinud Ott Puumeister

Pierre peeglitagusel maal

Ott Puumeister 1221

Pärismaistumine ja sünnisõnad

Tere Vadén 1233

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Suur murrang tulekul

Rein Teesalu 1258

Luulet

Venda Sõelsepp 1274

Pisut Helgast, keda Venda igatses, ja poeedist ning tema esimesest luulekogust

Jüri Kaldmaa 1284

Episood Tartu põlemisest 12. juulil 1941	
<i>Helene Tamberg-Ranna ...</i>	1291
<i>Arvustus: Me jääme püsima! Ene-Margit Tiit. Me jääme püsima. Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 lk.</i>	
<i>Jaak Kikas</i>	1317
Abstracts	
.....	1324
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LVIII	
<i>Herbert Normann</i>	1331

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Lk 1195, 1257, 1273, 1290, 1344:

ANITA TRINK (1992) on lõpetanud Kõrgema Kunstikooli Pallas 2018. aastal. Õpetab Tartu Lastekunstikoolis kujutavat kunsti ning kunstilugu. On osa võtnud kahekümnest grupinäitusest, 2022. a kuulus ta Tartu kunsti aastanäituse žüriisse ning aitas näituse ülespaneku ning kureerimisega.

KÕRGHARIDUSE KORRALDUSE KARIDEST JA VALIKUTEST ÕIGUSHARIDUSE NÄITEL

Villu Kõve

1. SISSEJUHATUS

Juba pikemat aega on kirjutatud ja räägitud õigushariduse puudujääkidest ja reformimisvajadusest. Seoses kavandatava ühtse juristieksamiga on õigushariduse teema tõusnud üha enam tähelepanu keskpunkti ja tekitanud elavat vastukaja. Arutluse käigus on toodud esile mitmesuguseid argumente, millest vähemasti osa puhul saab tõmmata rööpjooni ja esitada küsimusi ka kogu kõrgharidusmaastiku kohta. Siinse käsitluse eesmärk on võtta kokku diskussiooni hetkeolukord, tuua välja probleemid ja püüda vaadata tulevikku. Ehk võimaldab see edasisel mõttevahetusel kulgeda argumenteeritumalt ja süsteemsemalt ning lõpuks jõuda ka lahendusteni. Õigushariduse korralduse puhul on suuresti tuginetud Sihtasutuse Kutsekoda eestvedamisel 2019. aastal koostatud uuringus “Tulevikuvaade tööjõu- ja oskuste vajadusele: siseturvalisus ja õigus. Õiguse alavaldkond” esitatud andmetele 2018/2019. õppeaasta kohta (nn OSKA raport; vt Kaelep, Leemet 2019). Ei ole põhjust arvata, et uuemad andmed oleksid teistsugused. Suures osas pärinevad artiklis esitatud seisukohad siinkirjutaja eestvedamisel valminud ja 3. mail 2021 avaldatud Riigikohtu analüüsist õigushariduse ja juristikutse kohta (vt Kõve jt 2021).

2. OLULISEMAD MUUTUSED ÕIGUSHARIDUSE ANDMISEL JA REGULEERITUD ÕIGUSELUKUTSE OMANDAMISEL

2.1. Kehtivad õigusaktid ja hetkeolukord õigushariduse and- misel

Õigushariduse andmist reguleerivad seaduse tasandil esmajoonel Eesti Vabariigi haridusseadus (HaS)¹ ja kõrgharidusseadus (KHaS).² Ülikoolide tegevust on korraldatud eraldi seadustega, Tartu Ülikooli tegevust reguleerib Tartu Ülikooli seadus (TÜKS).³ Oluliseks õigusaktiks on ka Vabariigi Valitsuse 11. juuli 2019 määrus nr 62 “Kõrgharidusstandard”.⁴ Vähemasti kaudselt mõjutab õigushariduse andmist ka teadus- ja arendustegevuse korralduse seadus.⁵ Teadus- ja arendustegevuse baasrahastust korraldatakse haridus- ja teadusministri 21. märtsi 2005 määrusega nr 11 “Teadus- ja arendusametuste baasfinantseerimise määramise tingimused ja kord”.⁶ Varem omandatud kvalifikatsiooni võrdsustamine on peale eriseaduste ette nähtud HaS § 28 lg 2² alusel antud Vabariigi Valitsuse 6. juuni 2005 määrusega nr 120

¹Eesti Vabariigi haridusseadus. Vastu võetud 23.03.1992, redaktsiooni jõustumise kp 01.08.2022, RT I, 15.03.2022, 4. Vt www.riigiteataja.ee/akt/116062020003.

²Kõrgharidusseadus. Vastu võetud 20.02.2019, redaktsiooni jõustumise kp 01.08.2022, RT I, 15.03.2022, 5. Vt www.riigiteataja.ee/akt/115032022005.

³Tartu Ülikooli seadus. Vastu võetud 16.02.1995, redaktsiooni jõustumise kp 01.04.2023, RT I, 11.03.2023, 91. Vt www.riigiteataja.ee/akt/111032023091.

⁴Kõrgharidusstandard. Vastu võetud 11.07.2019, redaktsiooni jõustumise kp 10.10.2022, RT I, 07.10.2022, 5. Vt www.riigiteataja.ee/akt/112072019017.

⁵Teadus- ja arendustegevuse korralduse seadus. Vastu võetud 26.03.1997, redaktsiooni jõustumise kp 01.09.2019, RT I, 19.03.2019, 92. Vt www.riigiteataja.ee/akt/119032019092.

⁶Teadus- ja arendusametuste baasfinantseerimise määramise tingimused ja kord. Vastu võetud 21.03.2005, redaktsiooni jõustumise kp 12.10.2020, RT I, 09.10.2020, 13. Vt www.riigiteataja.ee/akt/109102020013.

“Eesti Vabariigi kvalifikatsioonide ja enne 20. augustit 1991. a antud endise NSV Liidu kvalifikatsioonide vastavus”.⁷ Välismaal omandatud hariduse ja diplomite tunnustamist reguleerivad 11. aprilli 1997 kõrgharidustunnistuste ja kõrgharidusele juurdepääsu võimaldavate tunnistuste Euroopa regioonis tunnustamise konventsioon (Lissaboni konventsioon)⁸ ning HaS § 28¹ lg 2 alusel antud Vabariigi Valitsuse 6. aprilli 2006 määrus nr 89 “Välisriigi haridust tõendavate dokumentide hindamise ja akadeemilise tunnustamise ning välisriigi haridussüsteemis antud kvalifikatsiooni nimetuse kasutamise tingimused ja kord”.⁹

Õiguse valdkonnas annavad kõrgharidust Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Tallinna Tehnikaülikool kokku 11 õppekavaga. Valdkondliku doktorikraadi saab omandada ainult Tartu Ülikoolis. Bakalaureuse- ja magistriõppes on kokku viis eesti- ja kuus ingliskeelset õppekava. OSKA raporti järgi (p 6.2.1; vt Kaelep, Leemet 2019) on õppeaastail 2013/2014–2018/2019 kahanenud üliõpilaste vastuvõtt õiguse valdkonna kõrghariduse õppekavadele ligi kümnendiku võrra. Õiguse valdkonnas püsis kõrghariduse õppekavade lõpetajate arv õppeaastail 2014/2015–2016/2017 umbes 600 inimese juures aastas, 2017/2018. õppeaastal aga langes 560-ni ehk u 7% (raporti p 6.2.2).

Samal ajal kui õigusõpe on teisenenud, on eeldused reguleeritud õiguselukutsete omandamiseks püsinud seadustes samana. Nii on kohtuniku, advokaadi, prokuröri ja notari, aga ka kohtunikuabi ja kohtujuristi ametisse nimetamise esmaseks eel-

⁷Eesti Vabariigi kvalifikatsioonide ja enne 20. augustit 1991. a antud endise NSV Liidu kvalifikatsioonide vastavus. Vastu võetud 06.06.2005, redaktsiooni jõustumise kp 01.08.2020, RT I, 28.07.2020, 6. Vt www.riigiteataja.ee/akt/128072020006.

⁸Kõrgharidusega seonduvate kvalifikatsioonide Euroopa regioonis tunnustamise konventsioon. Vastu võetud 11.04.1997, jõustumise kp 01.02.1999, RT II 2006, 9. Vt www.riigiteataja.ee/akt/1001962.

⁹Välisriigi haridust tõendavate dokumentide hindamise ja akadeemilise tunnustamise ning välisriigi haridussüsteemis antud kvalifikatsiooni nimetuse kasutamise tingimused ja kord. Vastu võetud 06.04.2006, redaktsiooni jõustumise kp 01.08.2020, RT I, 28.07.2020, 7. Vt www.riigiteataja.ee/akt/128072020007.

duseks haridusnõue. Omama peab õiguse õppesuunal vähemalt riiklikult tunnustatud magistrikraadi, sellele vastavat kvalifikatsiooni HaS § 28 lg 2² tähenduses või sellele vastavat välisriigi kvalifikatsiooni.¹⁰ Samasugune haridusnõue on kehtestatud tsiviilkohtumenetluses lepingulisele esindajale¹¹ ning süüteomenetluses kaitsjale või kannatanu, tsiviilkostja või kolmanda isiku lepingulisele esindajale.¹²

2.2. Olulised muutused

Õiguslast kõrgharidust on Eestis antud juba 1632. aastast peale, enamasti vaid Tartu Ülikoolis. Kui algelt on õigusharidus nagu ka muu kõrgharidus olnud mõeldud väiksearvulisele valitute ringile, eliidile, siis mida edasi, seda avaramale inimrühmale on seda võimaldatud (vt Järvelaid 2015).

Kuni 1990. aastateni sai Eestis juriidilist kõrgharidust omandada ainult Tartu Ülikoolis. Õpingud kestsid viis aastat (vahepeal ka neli aastat), võimalik oli õppida nii päevases kui ka kaugõppes.

¹⁰Kohtute seadus. Vastu võetud 19.06.2002, redaktsiooni jõustumise kp 01.05.2023, RT I, 11.03.2023, 19 — § 47 lg 1 p 1, § 115 lg 1 p 1 ja § 125¹ lg 4, vt www.riigiteataja.ee/akt/111032023019; Advokatuuriseadus. Vastu võetud 21.03.2001, redaktsiooni jõustumise kp 01.02.2023, RT I, 05.05.2022, 5 — § 23 lg 1 p 3, vt www.riigiteataja.ee/akt/105052022005; Prokuratuuriseadus. Vastu võetud 22.04.1998, redaktsiooni jõustumise kp 01.07.2021, RT I, 02.06.2020, 8 — § 15 lg 1 p 1, vt www.riigiteataja.ee/akt/102062020008; Notariaadiseadus. Vastu võetud 06.12.2000, redaktsiooni jõustumise kp 01.05.2023, RT I, 01.03.2023, 10 — § 6 lg 1, vt www.riigiteataja.ee/akt/101032023010.

¹¹Tsiviilkohtumenetluse seadustik. Vastu võetud 20.04.2005, redaktsiooni jõustumise kp 01.05.2023, RT I, 11.03.2023, 31 — § 218 lg 1 p 2, vt www.riigiteataja.ee/akt/111032023031.

¹²Kriminaalmenetluse seadustik. Vastu võetud 12.02.2003, redaktsiooni jõustumise kp 01.05.2023, RT I, 11.03.2023, 25 — § 41 lg 4 ja § 42 lg 1 p 1, vt www.riigiteataja.ee/akt/111032023025; Väärteomenetluse seadustik. Vastu võetud 22.05.2002, redaktsiooni jõustumise kp 01.05.2023, RT I, 11.03.2023, 15 — § 20 lg 1, vt www.riigiteataja.ee/akt/111032023015.

Viimane, viies aasta oli ette nähtud praktikaks ja tööks. Õigusteaduskond oli iseseisev ja üsnagi autonoomse staatusega struktuuriüksus ülikooli koosseisus. Teaduste kandidaat ja doktor olid teaduskraadid, mille poole püüelda. Omaaegseid rangeid nõudmisi doktorikraadile kinnitab asjaolu, et aastail 1970–1988 kaitstes doktoritöö õigusteaduses vaid neli Eesti teadlast — Heinrich Schneider, Hillar Randalu, Endel Laasik ja Igor Gräzin (Järveldaid 2015: 180).

Eesti Vabariigi taastamise järel oli kõrgharidus endiselt tasuta. Tasapisi aga mindi üha suuremas osas üle tasulisele õigusõppele, nii et tasuta õpe säilis lõpuks vaid üsna väikesele osale üliõpilasest. See oli materiaalses mõttes Tartu Ülikooli õigusteaduskonna n-ö kuldaeg, kui teaduskond nautis ülikooli sees suurt iseseisvust, tal oli korralik aineiline baas ja kaks maja Tartus, lisaks laieneti Tallinnasse, samuti ülikooli keskmisest enamasti märksa kõrge-
mad palgad jms.

Esimeseks oluliseks muutuseks õigushariduse õppekorralduses oli üleminek 2003. aastal nn Bologna süsteemile ehk 3 + 2 õppele, millest kolm aastat on bakalaureuseõpet ja kaks aastat magistriõpet (erinevalt nt arstiteaduskonnast). Esialgu see siiski õigushariduse sisu ja kvaliteeti veel väga palju ei muutnud. 2013. aastal jõustunud kõrgharidusreformiga mindi aga tagasi põhiosas tasuta õppele, kui avalik-õiguslikes ülikoolides keelati päevaõppes täiskoormusel õppimise eest õppetasu võtta. Kuna teaduskonnal oli veel rahavaru, saadi esialgu siiski hakkama. Ometi seniseid võimalusi enam ei olnud, õppejõudude palgad ei tõusnud ja hakkasid võrdsustuma ülikooli n-ö keskmisega. Tasapisi soikusid ka arendustegevus ja järelkasvuga tegelemine.

Järgmine oluline muutus tuli 2016. aasta Tartu Ülikooli struktuurireformiga, millega kaotati senised teaduskonnad ja liideti need valdkondadeks. Õigusteaduskonnast sai hoolimata vastuseisust, millesse kaasati ka laiem juristkond,¹³ osa sotsiaalteaduste valdkonnast. Õigusteaduskonnast jäi alles vaid nimi, sisuliselt aga kahanes märkimisväärselt teaduskonna otsustusõigus nii raha

¹³Vt nt Eesti Juristide Liidu 2014. aasta pöördumist (Juristide... 2014).

jagamisel kui ka struktuursete ja personaliotsuste tegemisel. Lisandus täiendav juhtimistasand, ilma et oleks kaotatud seniseid, ühtseks meeskonnaks ei ole valdkond seniajani sulandunud.

Õigusteaduskonna otsingud lisarahastuse kaasamiseks viisid selleni, et sisuliselt “tagaukse” kaudu (kuna tasuline täiskoormusega päevaõpe on keelatud) mindi 2021. aastal magistriõppes taas suures osas üle tasulisele haridusele, viies selle Tallinnas täielikult üle tasulisele sessioonõppele. Kui bakalaureuseastmes on üliõpilasi päevaõppes üle saja, siis magistriastmes kahanes päevaõpe 30–40 inimeseni. Seega õpib enamik üliõpilasi õigusteadust magistriõppes praegu tasu eest ja ühtlasi kaugõppe vormis töö kõrvalt.¹⁴ Lisaks pakutakse tasulisi võõrkeelseid magistriõppe programme infotehnoloogia õiguse ja rahvusvahelise õiguse valdkonnas.

Viimasel aastakümnel on õigusteaduskond olnud silmitsi mitme negatiivse arenguga. Kindlasti on olnud ka positiivseid suundumusi, nt on suudetud kaasata mõni uus andekas õppejõud, uuendatud õppekava, suudetud tuua Eestisse välisõppejõude, rakendatud tänapäevaseid õppemeetodeid (nt e-õpe, rühmatööd) jne. Paraku ei muuda see tõsiasi, et suur osa põhiaineid õpetavatest õppejõududest on juba küllaltki staažikad ega tööta ülikoolis täiskohaga, õppejõu amet ei ole noorte seas atraktiivne ja puudub järelkasvukava. Õppehooned on vanad ja kohati lagunemas. Tartus loobuti kulude kokkuhoiuks õppehoonest, kus ainsana leidis suuri auditooriume ning päevaõppe bakalaureusestudengid peavad rändama linnas eri auditooriumide vahel (loodetavasti suudetakse endine olukord osalt siiski taastada). Kuigi juristide õpetamine on üks odavamaid (nt ei ole vaja erivarustust ega kalleid laboratooriume), on ainealine varustatus õigusteaduskonnal tõenäoliselt üks kehvemaid ülikoolis. Teistes valdkondades on kerkinud uhked ja tänapäevased, kõiki funktsioone koondavad õppehooned (nt Delta maja, Physicum), õigusteaduskond on aga oma õpi- ja töökeskkonna poolest ajas seisma jäänud. Sisuliselt kaugõpe ja töö kõrvalt õppimine sunnib kohandama (ehk lihtsustama ja lühendama) aineprogramme. Õppejõududel on suur

¹⁴Vt nt õigusteaduskonna kodulehelt (Juristiks... 2021).

lisakoormus õpetamise kõrvalt osaleda mitmesugustes komisjonides jms, tegelda kõikvõimaliku haridusbürokraatiaga. Ülikooli poolt on surve iseäranis professoritele oma palk n-ö ise välja teenida teadusgrantide ja sihtrahastamise leidmisega nii nagu reaalteadustes, ja ülikoolile n-ö pealegi maksta. Samas on õigusteaduse valdkonnas õnnestunud sihtraha saada vaid harva ja sellega seotud asjaajamine on väga väikest eduvõimalust arvestades aega- ja närvesööv.

2019. aastal randus õigusteaduskonda siiski täiendav “raha-laev” ehk tollase justiitsministri (ametis 2015–2019) Urmas Reinsalu eestvedamisel sõlmiti leping õigusteaduskonna toetamiseks 500 000 euroga aastas (Justiitsministeerium... 2018), mida on jätkatud seniajani. Raha kasutamise ja jagamise põhimõtted on paraku jäänud paljudele ebaselgeks. Kuigi loodetavasti on sellest rahast olnud teaduskonnale ka mingit kasu, vähemasti on sedasi suudetud saada mõni hea uus õppejõud, peaks rahakasutus olema palju läbipaistvam ja kontrollitud.

Tartu Ülikooli õigusteaduskonnale tekkisid 1990. aastatel Tallinnas ka tasulistest eraülikoolidest konkurendid, 1991 Akadeemia Nord (esmal Tallinna Bakalaureuse Erakool), 1992 Concordia Rahvusvaheline Ülikool Eestis ja 1994 Õigusinstituut (Järvelaid 2015: 200). Algne entusiasm erakõrgkoolide rajamisel ja käigushoidmisel aga taandus, lõpuks ei suutnud nad ikkagi konkureerida riigi toel tasulist haridust pakkuva ja märksa paremini mehitatud Tartu Ülikooli õigusteaduskonnaga. Nii kadusid erakõrgkoolid üksteise järel ja sulandusid avalik-õiguslikesse ülikoolidesse. Õigusinstituut liideti 2001. aastal Tartu Ülikooliga, mis võimaldas õigusteaduskonnal hakata pakkuma õigusõpet peale Tartu ka Tallinnas. Concordia Rahvusvaheline Ülikool liitus esmal Audentese Ülikooliga, 2008. aastal läks aga Tallinna Tehnikaülikooli koosseisu, ning Akadeemia Nord liideti 2010. a Tallinna Ülikooliga (samas: 205–206).

3. AVALIK VAIDLUS ÕIGUSHARIDUSE SISU JA REGULEERITUD ÕIGUSELUKUTSETE OMANDAMISE EELDUSTE ÜLE NING ALGATUSED OLUKORRA MUUTMISEKS

Aastaid on arutatud nii õigushariduse sisu kui ka reguleeritud õiguselukutsete hariduseelduste üle. Viimasel ajal on terav väitlus käsitlenud juristieksami kava.

Aastate vältel on õigushariduse viletsat seisu ja madalat taset kritiseeritud ning esitatud mõtteid olukorra parandamiseks. Juba 2011. aastal väljendas nüüdne õiguskantsler Ülle Madise muret rahvusliku eestikeelse kõrghariduse taandumise pärast ingliskeelse õpetuse tuhina varjus ning massikõrgkooli negatiivsete mõjude üle, kui õigust õpib suurel hulgal inimesi, kel selleks tegelikult vajalikul tasemel eeldusi ei ole, samuti selle üle, et õigusõpe ei vasta tööturu vajadustele (vt Madise 2011).

2019. aastal avaldatud OSKA raportis leiti muu hulgas, et juriste valmistatakse ette rohkem, kui tööturg neid vajab, õigusala magistriõppe lõpetajate oskused on õppekavati ebaühtlase tasemega ning vaja on parandada ülikoolilõpetajate õigusala tõlgenduoskuse ja üldoskuste taset ning pakkuda rohkem valikaineid. Samuti rõhutati, et ülikoolidel on raskusi õppejõudude värbamisega, sest palgatasemelt ei suudeta võistelda teiste valdkondade tööandjatega, ning et lahenduseks oleks osalt tasuline kõrgharidus.

3. mail 2021. aastal avaldas Riigikohus analüüsi õigushariduse ja juristikutse kohta, milles toodi paljude probleemide hulgas välja õigushariduse alarahastatus ning selle kõikuv ja madal kvaliteet: napib kvalifitseeritud, õpetamisele ja teadusele täiskoormusega pühenduvaid õppejõude, puuduvad selged riiklikud nõuded õiguse õppekavadele, 3 + 2 õpe ei taga õigusõppe lõpetajate nõuetekohast kvaliteeti ning juristide kutseeksamite korraldus on killustatud ja suunatud liigsele spetsialiseerumisele. Samuti esitati hulk ettepanekuid olukorra parandamiseks.

Analüüsile järgnes 7. juunil 2021 juristkonna juhtide avalik pöördumine õigushariduse ja õigusteenuse kvaliteedi teemal, mille on allkirjastanud peale siinkirjutaja kui Riigikohtu esimehe ka

õiguskantsler Ülle Madise, peaprokurör Andres Parmas ning Eesti Advokatuuri, Notarite Koja, Kohtutäiturite ja Pankrotihaldurite Koja, Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi (EAÕS) ja Eesti Juristide Liidu juhid (Pöördumine... 2021). Selles leiti, et senine juristide ettevalmistussüsteem ei taga kvaliteetse juristkonna pealekasvu, takistab tipptasemel õigusteadlaste järelkasvu, raiakab väärtuslikke ressursse ega vasta Eesti vajadustele, mistõttu on õigushariduse kvaliteedi tõstmiseks vaja akadeemilise õigusõppe korraldust põhjalikult muuta. Ettepanekuteks olid muu hulgas, et riik rahastaks üksnes akadeemilise kõrgkvalifikatsiooniga juristide väljaõpet ühes ülikoolis, mille kõrval võiks lubada ka tasulist õigusharidust, võimaldada akadeemilises õigusõppes terviklikku lõimitud õpet, kehtestada raamnõuded akadeemilise õigusteaduse õppekavale, karmistada õiguse õppekavade akrediteerimise tingimusi ning kehtestada ühine kutseksam juriidilist kõrgkvalifikatsiooni nõudvatel ametikohtadel.

11. juunil 2021. aastal tegid Eesti kolm suurimat advokaadibürood (Ellex Raidla, COBALT ja Sorainen) oma juhtivpartnerite tasandil ühise pöördumise, milles toetasid õigushariduse reformi, leides samuti, et õigusõpe ei vasta juba pikemat aega tänapäeva ühiskonna vajadustele ning vajab reformi (Eesti... 2021). Pöördumises kritiseeriti muu hulgas 3 + 2 õpet ja Tartu Ülikooli struktuurireformi ning toetati ühtset juristieksamit. Advokaadibürood kinnitasid valmisolekut anda oma panus muutustesse, sh rahaliselt, kujundades muu hulgas magistriüliõpilase meistriklasse ja õppejõududele mõeldud stipendiumiprogramme.

14. juunil 2021 korraldasid Riigikohus, Tartu Ülikool ja EAÕS konverentsi “Eesti õigushariduse tulevik”, kus enamik esinejaid leidis samuti, et õigushariduses on suuri probleeme ning selle andmist tuleb reformida (Konverents... 2021). Juristkonnas tekkis eufooriline lootus, et lõpuks ometi hakkab midagi muutuma. Haridusbürokraatia vastulöök ei jäänud aga tulemata. 2. juulil vastas Haridus- ja Teadusministeerium (HTM) pöördumisele, et sellistesse õppekorralduslikesse küsimustesse nagu õppeainete valik ei peaks riik sekkuma, õigusteaduse akrediteerimise tingimusi ei ole vaja karmistada, samuti ei nõustunud integreeritud õppekavale üleminekuga ega väitega juristide “ületootmi-

sest” (Haridus- ja Teadusministeeriumi... 2021). Vajalikuks ei peetud muuta välismaa diplomite tunnustamise korda ning lisaks kinnitati, et kohtuniku jt ametieelduste küsimused ei ole HTMi pädevuses. Kokkuvõttes ei leidnud HTM, et midagi oleks halvasti või et midagi tuleks muuta. 24. augustil 2021 vastas pöördumisele ka Justiitsministeerium (Justiitsminister... 2021), kes ei toetanud akadeemilise õigushariduse koondamist ühte ülikooli, kuid samas möönis probleemi õigushariduse rahastamises, pakumata aga lahendusi, ning oli kõhkleva seisukohal integreeritud õppe osas. Justiitsminister lubas siiski moodustada töörühma, et arutada peale kutseeksami ka õiguselukutsete ühise baaseksami korraldamise võimalusi.

7. märtsil 2022 tuli Justiitsministeerium välja reguleeritud õiguselukutsete ühise kutseeksami regulatsiooni väljatöötamiskavatsusega.¹⁵ Aasta hiljem, 21. veebruaril 2023, saatis Justiitsministeerium kooskõlastamisele juristieksami seaduse eelnõu, põhimõtteliselt väljatöötamiskavatsuses kirjeldatud kujul ja põhjendustega.¹⁶

Õigushariduse reformimise temaatika sai palju vastukaja nii ajakirjanduses kui ka väljaspool seda. Juba 11. juunil 2021 esines avaliku pöördumise suhtes kriitiliselt akadeemik Jaak Aaviksoo (Jaak Aaviksoo... 2021), kes nägi küll haridustaseme probleemide põhjustena kõrghariduse andmist üha suuremale elanikkonna osale, millega ei ole kaasnenud rahastamise kasvu, ning sellest tingitud kvalifitseeritud õppejõudude puudust, kuid ei pooldanud tasulise hariduse laiendamist ega riiklikke nõudeid haridusele. Mõned Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõud, sh teaduskonna direktor Gaabriel Tavits, leidsid muu hulgas, et tasuline juristieksam piirab õigust valida vabalt tegevusala ja elukutset, ülikool kaotaks palju akadeemilisest vabadusest, Riigikohus ei ole õige eksamikorraldaja ja eksami kehtestamine

¹⁵Juristieksami regulatsiooni väljatöötamise kavatsus. Algatatud 07.03.2022. Vt eelnou.valitsus.ee/main/mount/docList/d419bfb4-7a48-4de0-8854-3c739c5b22ce.

¹⁶Juristieksami seaduse eelnõu. — Vt eelnou.valitsus.ee/main/tz4TJnO9.

vajaks eelnevat laiemat ühiskondlikku arutelu (Tupay jt 2022). Vandeadvokaat ja Eesti Advokatuuri kutsesobivuskomisjoni liige Karl Kask möönis õigushariduse alarahastust ja magistriskraadi liiga lihtsat kättesaadavust, kuid leidis, et juristieksam seda ei lahenda (Kask 2022, 2023). Probleemidena nägi ta eksamite liigpaljusust ja ohtu advokatuuri sõltumatusele, kui sellel ei ole enam ainuõigust otsustada vastuvõetavate liikmete üle. Tema kolleeg Martin Raude möönis, et õigusharidus peab muutuma kvaliteetsemaks ja tegelikele vajadustele vastavamaks ning õigusharidusele võiks kehtestada riiklikud raamnõuded, kuid ka tema meelest ei aitaks juristieksami kehtestamine probleeme lahendada (Raude 2022). Õigusabiplatvormi HUGO.legal õigusjuht Erki Pisuke omakorda leidis, et juristieksami kehtestamisega vähendatakse õigusteenuste kättesaadavust, juristieksam ei parandaks hariduse kvaliteeti ning et tegelikult ei ole mitteadvokaadist juristid ebapädevad (Pisuke 2022). Õiguskantsler Ülle Madise arvas, et juristieksami eelnõu ei täida eesmärki tõsta õigushariduse kvaliteeti. Sellele aitaks kaasa, kui eksami tegemiseks vajalikud ressursid suunatakse õigusharidusse ning riik esitaks ülikoolidele oma arusaama sellest, milliseid ainevaldkondi tuleb õigusteaduskonnas üliõpilastele kindlasti õpetada (Õiguskantsler... 2023). Samas toetas ta integreeritud õigusõpet juuradiplomi eeldusena (Lomp 2023).

Juristieksami seaduseelnõu toetas institutsioonidest selgelt vaid prokuratuur (Juristieksam... 2023). Õigushariduse halvast kvaliteedist ja juristieksami toetuseks on siinkirjutaja arvamust avaldanud 2022. aasta kevadel tehtud ja augustis avaldatud pikeamas intervjuus kirjastusele Juura, millest eraldi avaldati õigushariduse teemaline osa (Kõve 2022), mis põhjustas õigusteaduskonnas suurt pahameelt, samuti Eesti Rahvusringhäälingule antud intervjuus (Hindre 2022). Juristieksamile on avaldanud avalikult toetust ka Tartu Ülikooli sotsiaalteaduste valdkonna dekaan Raul Eamets, kes möönis muu hulgas õigushariduse ebaühtlast taset ja kvalifitseeritud õppejõudude nappust ega vastustanud põhimõtteliselt ka integreeritud õpet ühe võimalusena (Eamets 2022, 2023). Samamoodi on juristieksamit toetanud ja õigushariduse madala taseme pärast avalikult muret väljendanud vandeadvokaat ning

Tartu Ülikooli emeriitprofessor Paul Varul, kes muu hulgas leidis, et oli väga võimaldada liiga lihtsalt luua erakõrgkoole ja rajada õiguse õpetamine suures osas praktikutele. Ta tundis muret, et nõuetekohaseid õppejõude ei jätku, ja toetas integreeritud õpet 3 + 2 süsteemi asemel (Varul 2023).

Juba varem oli õigushariduse taset kritiseerinud ja juristieksamit toetanud üks Eesti juhtivaid riigiõigusteadlasi, Tartu Ringkonnakohtu kohtunik Madis Ernits, kes on avaldanud selle kohta kaks põhjalikku artiklit (Ernits 2021, 2022). Ta kritiseeris teravalt 3 + 2 mudelit ning leidis, et vajalik oleks õigushariduse seadus, milles tuleks sätestada õigushariduse kohustuslik sisu, näha ette õigushariduses viieaastane integreeritud õpe ning väljaspool ülikoole korraldatav põhjalik juriidiline riigieksam alalise komisjoni ja korraldusüksusega. Ta jõudis ka järeldusele, et sessioonõpe ei taga kvaliteetset haridust, ning leidis, et Tartu Ülikooli monopoolne seisund õigushariduse andmisel ja Tallinna tegevuse dubleerimine kahjustab õigushariduse taset ning vaja oleks tagada vähemalt kahe õigusharidust andva asutuse aus konkurents, milleks on ka piisavalt ressursi. Samuti väitis ta, et õigushariduse hädade põhjuseks ei ole tasuta kõrgharidus, vaid et tasuline kõrgharidus aitas üksnes varjata õigushariduse halba olukorda. Enne lisaraha andmist oleks tema arvates õigushariduses vaja struktuurireformi. Ta pidas võimalikuks ka kvaliteetse õigusõppe pakkumist välisüliõpilastele nii nagu Soomes.

Juristieksamile ja õigusharidusele oli pühendatud Eesti Juristide Liidu aastapäevakonverents 24. märtsil 2023. aastal, kus kõnelesid ka tollane justiitsminister Lea Danilson-Järg, õiguskantsler Ülle Madise, Eesti Advokatuuri esimees Imbi Jürgen ja siin kirjutaja.¹⁷ Huvitav ja ühtlasi sisuline vaidlus on toimunud juristieksami ja õigushariduse teemadel ka ühismeedias, kus siin kirjutajaga diskuteerisid teiste hulgas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kaasprofessor Paloma Krõõt Tupay, kelle Facebooki-lehe 24. märtsi 2023. aasta postitusest diskussioon alguse sai, ja Tal-

¹⁷Vt www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0SQ3UoGgboaetG6rjMxS9MnyrgFh5uon5V5XEea1YrCkwpiMkeT9gweu62A7y9y8dl&id=100063589931772.

linna Ülikooli õigusajaloo dotsent Peeter Järveldaid.¹⁸ Muu hulgas väitis Järveldaid, et nõuded õigusharidusele on liiga madalaks viidud ja 3 + 2 õpe tuleks ära muuta. Kriitilisi seisukohti väljendati ka Tartu Ülikooli vanemteaduri Peeter Espaki 21. märtsi postituse juures.¹⁹

4. PÕHILISED KÜSIMUSED ÕIGUSHARIDUSE ANDMISEL JA VÕIMALIKUD VALIKUD

4.1. Kui palju ja millise kvalifikatsiooniga juriste vajame?

OSKA raporti järgi antakse Eestis õigusharidust rohkematele inimestele, kui õiguse valdkonnas saab ennustada töökohti, ning otsustarbekas oleks vähendada õppekohtade arvu (vt Kaelep, Leemet 2019: 76–78). Tehnoloogia ja tehisaru areng muudavad eelduslikult nii tehtava töö laadi ja sisu kui ka töötamise viisi. Suure tõenäosusega ei vaja ühiskond tulevikus praegu tehnilisemaid ja tugifunktsioone täitvaid madalama ja isegi keskmise kvalifikatsiooniga juriste, sest nii lihtsamate kui ka n-ö kesktasemel õigusdokumentide koostamise ja analüüsimise võtab vähemasti suures osas üle tehisaru, mis suudab õigusakte, kohtupraktikat kui ka õigusteaduslikke seisukohti kokku võttes teha ühtlasi lahendusettepanekuid. Seda enam suureneb vajadus kõrgemalt kvalifitseeritud spetsialistide järele, kelle ülesandeks jääks kaalumise ja väärtusotsuste tegemine, tehisaru algoritmide koostamises osalemine, keerulisem analüüsitöö, kvaliteetne õiguse loomine ja edasiarendamine. Järjest vajalikumaks muutuvad multidistsiplinaarsed oskused ja teadmised. Seega on vaja üha mitmekesisema profiiliga juriidiliste teadmistega inimesi eri valdkondadesse ning paindlikke ja interdistsiplinaarseid õppekavasid, tõenäoliselt

¹⁸Vt www.facebook.com/PKTPy/posts/pfbid0S287chgFVFtGmiwNWvVELCMKc8RhDFgCD7pAR6qwcZedQRE4ZgjfUswHx6CsEEHJL.

¹⁹Vt www.facebook.com/peeter.espak/posts/pfbid02ocr3dQbtrNeiMa8PbpzrmZDkNrcwCfPnQA5BPLG1oSQEwh3roC1cs6Ro7i5qh24ul.

ka individuaalseid õppekavasid. See kõik osutab sellele, et tulevikus vajab ühiskond pigem palju vähem, kuid seda põhjalikumalt, märkimisväärselt kõrgemal tasemel ja kauem ette valmistatud ning eri valdkondades ka erikvalifikatsiooniga juriste, mitte n-ö käsitöölisi ja töomesilasi. Ühiskond vajab ka õigusteadlasi, kes suudaksid võtta vastutuse mõne konkreetsema õigusharu süsteemse arendamise eest või vähemalt suudaksid töötada piisavalt uuenduslikult üksikprobleemidega, inimesi, kes suudaksid Eestit õigusküsimustes tipptasemel esindada rahvusvahelistes institutsioonides. Kõik see osutab, et korraliku juristi ettevalmistamine läheb ühiskonnale ühtlasi märksa rohkem maksma kui seni.

Tipptasemel, avara silmaringiga juristi ettevalmistamise saab rajada üksnes tugevatele alusteadmistele õigusvaldkonnast, loogikale ja eri valdkondade seostamise oskusele, mis peab olema kombineeritud hilisema praktilise väljaõppega töös ning elukestva täiendõppega. Tipptasemel juristi ettevalmistuse loomulikuks osaks peaks olema ka mitme võõrkeele väga hea oskus, täiendõpe välisülikoolides, teadustöö ja teaduskraad ning suutlikkus orienteeruda võrdlevas õigusteaduses ja teiste riikide õiguses. Ainult korraliku kvalifikatsiooniga inimesed — n-ö täisjuristid — peaksid töötama kohtunikena, kohtuadvokaatidena ja prokuröridena ning ühtlasi olema ka õiguse loojad ja õpetajad. Arvestades ülisuure mahuga õigusakte ja nende rohket lisandumist, oleks naiivne arvata, et inimesed on võimelised neid tervikuna tundma või hõlmama. Seda olulisem on õpetada õiguses orienteerumist ja seoste loomist, iseseisvat ja arenemisvõimelist mõtlemist, võimaldada üha enam ka spetsialiseerumisega kaasnevat nii väiksemate rühmade kui ka individuaalset õpet. Juristile on kõige olulisem oskus esitada õigeid küsimusi ja teadmine, kust ja kuidas leida vastuseid. Samas peavad elementaarsed alusteadmised olema kõigil, kes end juristiks tahavad nimetada, nii nagu Saksa juristidel, kellest küllap igaüks teab, mida kujutab endast abstraktsiooniprintsiip ja mis sisaldub Saksa Eraseadustiku §-s 823,²⁰ sõltumata sellest, kas neil seda igapäevatöös vaja läheb või mitte.

²⁰Vt Bürgerliches Gesetzbuch, www.gesetze-im-internet.de/bgb/_823.html.

See ei tähenda, et õigusteadmisi ei tuleks jagada ka muudele inimestele. Vastupidi, põhilised õigusteadmised kuuluvad ära üha rohkemates valdkondades, mille läbipõimumist õigusega tunnetatakse, olgu ehituses, meditsiinis, haldusjuhtimises, poliitikas vm. Neid ei ole aga võimalik ega vajalik anda võrreldaval tasemel täisjuristidega. See tähendab, et rööbiti täiemahulise õigusõppega on vajalik ka mikrokraadide ja moodulite õpetamine neile, kellel on huvi mõne valdkonna eriteadmiste vastu, ilma et sellega kaasneks ambitsiooni töötada edaspidi täisjuristina. Juuraaineid võib kombineerida teiste õppekavadega või õpetada ka nt eriprogramme, nagu seni on õpetatud IT-õigust või rahvusvahelist õigust.

4.2. Kas massiharidusega on kaasnenud haridustaseme allakäik?

OSKA raportis on välja toodud nii see, et ülikooli lõpetajate õiguslase tõlgendusoskuse ja üldoskuste tase vajab tööandjate hinnangul parandamist, kui ka see, et magistriõppe lõpetajate oskuste tase võiks õiguse õppekavade võrdluses olla ühtlasem. Kohutniku, advokaadi jm juristi kutseeksami suudab praegu sooritada vaid alla poole õigusteaduse magistrikraadi omandanuist. Eriti tekitavad muret advokaadiksamite tulemused, kus on osalenud enim noori juriste, kes tihti on eksami teinud vahetult ülikooli lõpetamise järel, kui teadmised peaksid olema kõige värskemad. Eraldi probleemina tuleks välja tuua nii juristide kui ka ühiskonna üldist nõrka võõrkeeleskust, kus inglise keele kõrval ei osata juuramaailmas teisi olulisi võõrkeeli (saksa, prantsuse, aga ka vene keelt), mis ahendab maailmapilti ja takistab nii tööd allikatega kui ka meie enda õigusajaloo omandamist.

Üldiselt ei ole keegi vaidlustanud, et kõrghariduse viimine hulkadesse on langetanud selle taset. Ehkki ühiskonna ootused juristide teadmiste üha kasvavad, õpetatakse neid tegelikult välja järjest madalamal tasemel ja säästupõhimõttel ehk uute juristide teadmised mitte ei parane, vaid muutuvad lünklikumaks ja pealiskaudsemaks. Õiguslase diplomini jõuab kahjuks ka üliõpilasi, kelle võimed, teadmised ja oskused seda tegelikult ei vääriks. Seliselt devalveerivad nad üldiselt õigusharidust ja juuradiplomeid

ning kahjustavad kogu valdkonna ja ülikoolide mainet. Just need diplomiomaniikud võivad aga kujundada oma hilisemas kutsetöös tähenärijatest jupijumalatena inimestele riigivõimust ja juristkon-nast negatiivse pildi ja suhtumise sellesse. Olemasolev, üha roh-kem säästuharidusele suunatud süsteem muudab õigushariduse rohkem rakenduskõrghariduseks, kus pole enam tähtsad süste-maatilised teadmised, rääkimata interdistsiplinaarsetest teadmis-test.

Taseme langus on massihariduse puhul juba objektiivselt pa-ratamatu. Esiteks ei jätku massihariduse andmiseks piisaval tase-mel õppejõude. Kokkuhoiu tingimustes puudub võimalus palga-ta oma ala tõelisi tippasjatundjaid või on nende osalus õppetöös sisuliselt tihti õhinapõhine. Teiseks ei saa massiõppe puhul läh-tuda varasematest standarditest nii üliõpilaste teadmiste erineva ja kõikuva taseme tõttu kui ka põhjusel, et suurt hulka tudengeid ei saa õpetada samamoodi kui väikesi rühmi, vaid kasutada tuleb ka rohkem massiõpetusabinõusid, sh ootama üliõpilastelt rohkem iseseisvat tööd. Mahukad ained surutakse ainekavades kunstli-kult kokku ja õpperühmi suurendatakse ebamõistlikult suureks. Haridust omandatakse üha enam töö kõrvalt kaugõppe vormides. Eelkõige tasulise hariduse puhul on oht, et ülikoolid on huvitatud võimalikult suure hulga tudengite vastuvõtmisest ja õpetamisest ning iga väljalangeja võib tähendada rahalist miinust. Läbikukku-jatele antakse liiga palju võimalusi oma tulemusi vaidlustada ja kordustöid teha või kuidagi n-ö tagaukse kaudu ikkagi edasi jõu-da. Samas võidakse hinnata õppejõu koormust ja tegevust selle järgi, kui palju tudengeid tema ainega lõpule jõuab, s.t iga läbi-kukkuja võib tähendada miinust. Ka võivad ranged nõudmised tä-hendada üliõpilastele (tihti ebaobjektiivset ja asjatundmatut) hal-ba tagasisidet, mida hoolsalt vaadatakse õppejõu atesteerimisel või lepingu sõlmimisel. Kasutatud on hindamismetoodikat, mil-le järgi ei hinnata üliõpilaste rühma objektiivselt eeldatavate tu-lemuste, vaid rühma keskmise taseme järgi, lastes nii latti pide-valt allapoole. Sessioonõpe pakub oma kohati madalama taseme-ga nõrgematele tudengitele võimaluse saada läbi ainetest, millest nad päevases õppes ei ole läbi saanud ega saakski. Paljudes olulis-tes ainetes ei ole korralikke õpikuid ega õppematerjale, mis paneb

õppejõududele suure lisakoormuse aine üliõpilasteni viimisel. Seda eriti ainetes, mille sisu pidevalt ja põhjalikult muutub (nt Euroopa Liidu õigus) või kus lisandub rohkesti kohtupraktika lahendusi.

Olen kuulnud väiteid, et ülikooli praegune bakalaureusediplom sarnaneb tasemelt viiekümne aasta taguse keskoollilõputunnistusega. Tõenäoliselt on nüüdne magistritöö võrreldav omaaegse bakalaureusetööga ning doktoritöö teadusmagistritööga. Mingit olulist pingutust kõige väiksematele nõuetele vastav magistritöö praegu igatahes ei nõua ning oma juhendatavate näitel võin kinnitada, et see on võimalik keskmisel tasemel valmis kirjutada ka paari kuuga ja muu töö kõrvalt. Tartu Ülikoolis on õigusteaduses kaitstud ka väga erineva tasemega doktoritöid.²¹ Võib väita, et vähemalt osa autoreid on oma kraadi saanud minimaalse pingutusega, õigusteadusse märkimisväärset jälge jätmata, lihtsalt mõne sisult mitte väga olulise artikli (tähtis on ju eelkõige avaldamiskoht) koondatult taasavaldamisega. Meenutan siinkohal, et aastail 1970–1988 suutis doktoritöö õigusteaduses kaitsta vaid neli inimest.

4.3. Kas konkurents õigushariduse andmisel soodustab või pärsib valdkonna arengut?

Praegu annavad õiguse valdkonnas kõrgharidust Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Tallinna Tehnikaülikool. Kuigi õigusteadus on n-ö vastutusvaldkonnana antud Tartu Ülikooli korraldada, on riik rahastanud ka Tallinna Ülikooli. Erinevad arvamuse avaldajad on eri meelt selles, kas konkurents õigushariduse andmisel on vajalik või vastupidi, pärsib seda. Seejuures on häid argumente nii ühe kui ka teise seisukoha kasuks.

N-ö turuolukorras peaks konkurents soodustama kvaliteeti ja viima hinna alla. Õigusmõtte arenguks oleks kindlasti hea, kui oleks olemas mitu teaduskeskust, nagu leiab ka Madis Ernits oma artiklites (2021, 2022). Küll aga tuleb kahelda tema seisukohas,

²¹Tartu Ülikooli Kirjastuse kaudu ilmunud doktoritööde loetelu vt www.tyk.ee/doktorivitekirjad, alajaotus *iuridicae. Toim.*

et Eestis on piisavalt ressursse ja eelkõige piisavalt pädevaid õppejõude, et õigusharidust konkureerivalt kõrgel tasemel anda, vähemasti õigusõppe praeguse rahastamise ning õppejõudude ettevalmistussüsteemi (õigemini selle puudumise) tingimustes. Tõhusaks konkurentsiks oleks vaja esmalt piisavalt huvitatud üliõpilasi, teiseks, piisavalt kvalifitseeritud ja motiveeritud õppejõude, ja kolmandaks, muidugi piisavalt ressursi selle kõige rahastamiseks. Kui tudengeid võiks konkureerivaks õpetamiseks arvult justkui jätkuda, siis vähemasti õppejõude mitmeks täiemahuliseks juurastuudiumiks praegu ei piisa, vähemasti mitte täiskohaga ja tunnustatud teadustööga pühendunud kõrgetasemelisi inimesi. Selleks peaks õppejõuameti prestiiž ja tasustatus olema praegusega võrreldes hoopis teisel tasemel. Mis viib omakorda selleni, et ei jätku vajalikul hulgal raha inimeste tasustamiseks, täismahus õppekava kokkupanekuks ja tänapäevaste õpivõimaluste tagamiseks. See ei tähenda, et konkureerivate õiguskoolide kui ideaali poole ei peaks püüdlema, kuid vähemalt esmaseks sihiks võiks olla Eestis ühe tipptasemel õpikeskkonna tagamine.

4.4. 3 + 2 õpe (Bologna süsteem) vs. integreeritud õpe, individuaalkavad ja täiendõpe?

Praegune õigushariduse andmise korraldus 3 + 2 põhimõttel, s.t kolm aastat bakalaureuseõpet ja kaks aastat magistriõpet (sessioonõppe puhul ka pikemalt), ei ole end õigustanud, ja seda on leitud peaaegu kõigis eespool viidatud seisukohavõttudes. Õigustuudium on tervik, mille osadeks jagamine on kunstlik ning ainete liigutamine õppekavas astmete vahel on kohati juhuslik. Kolm aastat on ilmselgelt liiga vähe õiguse baasainete korralikuks omandamiseks, s.t sisuliselt ei anna bakalaureusekraad omandajale veel midagi. Samas asuvad Tartus päevases õppes bakalaureusekraadi omandanud inimesed enamasti juba kuhugi tööle ning jätkavad õpinguid pigem töö kõrvalt väiksema mahuga tasulise sessioonõppega Tallinnas.

Kuna õiguse õppekavadele ei ole riiklikke nõudeid kehtestatud, ei ole ülikoolide ega õppekavade nõuded ega tase võrreldavad (sellele on juhitud tähelepanu ka OSKA raportis), mis

teeb raskeks liikumise õppekavade ja ülikoolide vahel. Praegu on võimalik õigusvälise eriala bakalaureusekraadiga või välismaal omandatud (ja seega Eesti õiguse tundmist mittetagava) kraadiga astuda juura magistriastmesse, ilma et kohustuslike õigusainete mahu läbimiseks oleks mingeid riiklikke nõudeid. Seega ei ole ka garantiid, et magistridiplomi saanu oleks õiguse põhiaineid tege-likult üldse omandanud.

Nii nagu arstiteadust, tuleks ka õigusteadust õpetada integreeritud õppekava alusel, mis lubaks kogu stuudiumi tervikuna paindlikult üles ehitada. Nii on see õigusõppe andmisel paljudes teistes Euroopa riikides, sama on toetatud ka tööandjate pöördumises. Akadeemilises õigushariduses tuleks rohkem rõhku panna baasainete ja nendevaheliste seoste õpetamisele. Selle kõrval tuleks rakendada selgemaid suunamooduleid, mis võimaldaksid üliõpilastel spetsialiseeruda ja süvendatud teadmisi saada. Integreeritud õpe võiks ideaalis olla kombineeritud praktilise väljaõppega: kui tudengid on läbinud nelja- või viieaastase programmi, saaksid nad teatud aja praktikas oma teadmisi kasutada ja arendada, eriti omandada mitmesuguseid menetlusoskusi, seejärel tuleks nende teadmisi uuesti kontrollida ja alles siis saaksid neist täisjuristid. Kui selline süsteem ei ole meile jõukohane, tuleb praktilisi teadmisi kontrollida hiljem, kui inime-ne asub tööle õiguse alal. Integreeritud õppesse vastuvõtu põhi-mõtted peaksid olema ranged, põhilised nõuded õppekavale riigi poolt selgelt ette kirjutatud ja õppekava täitmine akrediteerimise korras ka rangelt kontrollitud. Õppimine peaks toimuma eelkõige täismahulises päevaõppes, kus üliõpilastele tuleks õppimisele pühendumiseks tagada soodsad võimalused saada õppelaenu ja/või stipendiume.

Integreeritud õpe peaks olema eelduseks n-ö täisjuristina ametisse astumiseks vähemasti kohtuniku, (kohtu)advokaadi või prokurörina. See ei tähenda aga, et õigusteadust peaks õpetama ainult täisjuristide koolitamiseks. Muutunud maailmas on palju ameteid, kus õigusteadmised tulevad kasuks, kuid vajadus täisstuudiumi järele puudub. Valdkonnniti on vaja kombineeritud süvaõppega juriste. Lisanduvad üha uued valdkonnad, valdkondadevahelised seosed muutuvad tihedamaks ja keerulise-

maks. Vaja on tunda uusi tehnoloogiaid ja nende suhet õigusega, IT-lahenduste kasutamist töös. Lisaks vajavad süstemaatilist koolitust ka mittejuristid. Samuti on juba ainuüksi õiguse pideva muutumise tõttu juristidele ülimalt oluline elukestev täiendusõpe.

Seega võiks anda integreeritud õppe kõrval tasulist haridust kõikvõimalikeks väiksemamahulisteks juristikraadideks ja tsüklitena, nähes ette tasandusvariandid hiljem n-ö paremikuga liitumiseks, olgu siis vaheeksamitena või muul viisil, kui õpitud on näiteks välismaal või muid aineid. Tulevikus vajame ilmselt üha rohkem mingis valdkonnas süvateadmistega tippspetsialiste, mis tähendab ka võimalikke individuaalõppekavasid kombineerituna spetsiifiliste õiguse või ka õigusvälise valdkonna ainetega. Õppe- ja ainekavasid tuleb ajaga kaasas käies pidevalt uuendada, jälgides seda, kus juriidilisi teadmisi ühiskonnas eriti vajatakse. Motiveerida tuleks uute ainete ettevalmistamist ja õpetamist ning ainete pidevat edasiarendamist.

Senine kogemus näitab, et üliõpilaste enda teadlikkus mingite teadmiste omandamise vajalikkusest või kasulikkusest on napp. Pigem eelistatakse ülikool läbida võimalikult vähese pingutusega ja valikaineid võimalikult palju vältida, püüdes samal ajal kiiresti tööle asuda. Seda kinnitab sagedane vähene osavõtt valikainetest, mis viib lõpuks nende hääbumiseni. Teatav mõju on loomulikult ka õppejõu vähesel atraktiivsusel ja veenmisoskusel.

4.5. Riiklikud nõuded õppekavadele ja õppekavade akrediteerimine vs. akadeemiline vabadus?

Akadeemilise vabaduse all mõistetakse muu hulgas ülikooli õigust ise kujundada oma õpetatavad ained ja õppekavad. Praegu piiravad seda üldiselt riigi kehtestatud kõrgharidusstandard ja õppekavade perioodiline akrediteerimine (hindamine).

Eespool viidatud seisukohavõttudes leitakse enamasti, et ülikoolidele ei peaks jääma õiguse õppekavade kinnitamisel nii suurt akadeemilist vabadust ning põhilised nõuded peaks ette nägema riik, olgu seaduse, muu õigusakti või vähemasti halduslepingute-

ga. Sellele vastanduvad ülikooli esindajate seisukohad akadeemilise vabaduse kaitseks. Milles on selle vastandumise tuum?

Õigusharidust ei saa hinnata samasuguste kriteeriumidega nagu näiteks kirjandust, kunsti, matemaatikat või majandust. Tunduks kentsakas ja ohtlikki, kui riik nendes valdkondades kehtestaks nõudeid, mida ja kuidas õpetada. Eesti õiguse asjatundjaid on aga vaja meie riigi toimimiseks ja püsimiseks, neid on vaja ka hinnata ja võrrelda, eriti kui õigusdiplomiga on avatud pääs teatud reguleeritud ametitesse. Selleks peavad olema ka minimaalsed baasnõuded. Olukorras, kus riik rahastab juristide õpet, peaks tal olema õigus tellijana esitada oma nõuded, mida selle raha eest soovitakse. Ehkki kõrgharidusstandardiga ette nähtud nõuded on iseenesest mõistlikud ja vajalikud, ei kajasta need õigusteaduse spetsiifilisi vajadusi teatud ainete omandamisel. Halduslepingutes on ette nähtud kohati vaid mingid fragmentaarsed nõuded.

Paraku on see piiritu riigipoolne usaldus tähendanud nii mõniigi kord, et õppekava ei ole kujundatud esmajoonel mitte eesmärgiga tagada üliõpilastele süstemaatilisi teadmisi loogilises järjekorras õpetatuna. Vähemasti kohati tundub õpetamine pigem kaootiline ja lähtub sellest, millise profiiliga õppejõud on parasjagu kättesaadavad, mida nad on valmis õpetama ning kuidas on mugavam tudengitele. Ei ole selget lähenemist, kas ja milliseid aineid peaksid õpetama koosseisulised õppejõud ja kus võiks kasutada koosseisuväliseid spetsialiste. Omavaheline konkureerimine õigushariduse andmisel sunnib üliõpilaste saamiseks pakkuma neile mugavaid pakette sessioonõppe ja lihtsustatud programmi dena, jättes mahukaid aineid õppekavast välja või neid lihtsustades. Nii ei õpetatagi mitut ühiskonnas hakkama saamiseks vajalikku ainet või ei tehta seda kohustuslikuna. Näiteks võiks siinkohal tuua tarbijakrediidi või elamuõiguse, mida Tartus sisuliselt üldse ei õpetata, või maksejõuetusõiguse, mida õpetatakse vaid valikainena. Ometi oleks tänapäevases ühiskonnas elementaarne neid õigussuhteid õigusteaduskonna lõpetajal teada ja tunda.

Puudub riiklik järelevalve, et iga magistriskraadi saav üliõpilane oleks juristina töötamiseks vajalikud alusained läbinud, nagu ka üldine arusaam, mis need alusained on. Probleemaatiline on olukord, kus õigusmagistriõppe eeldusained on vaid ülikoo-

lide enda määrata ega ole võimalik hinnata, kuivõrd muus valdkonnas bakalaureusekraadi omandanu, kes soovib õigusteaduse magistrikraadi saada, tegelikult õigusteaduses orienteerub. Riiklikult määratlemata ja ebaselge on, milliseid välisriigis läbitud õppeperioode ja aineid saab tunnustada Eesti õigushariduse osana. Aineid ei hinnata piisavalt ka akrediteerimise käigus, kus hinnatakse küll õppejõudude (formaalset) taset, teadustöid ja välismaist koostööd, kuid mitte Eesti õiguse omandamiseks vajalike ainete sisaldumist õppekavas ning nende kvaliteetset ja süstemaatilist õpetamist ega õppejõudude sisulist pädevust. Akrediteerijatel puudub teinekord ka sisuline pädevus hinnata, milliseid aineid ja millisena oleks Eesti riigis vaja õpetada.

Seega tuleks kehtestada riigi sisulised raamnõuded akadeemilise õigusteaduse õppekavale, nagu võimaldab KHaS § 7 lg 3 (ja TÜKS §-d 7–7²) näiteks arsti- ja arhitektiõppele. Samuti tuleks riikliku koolitustellimuse lepingutes näha ette täpsemad ja järelevalvatavad nõuded. Riigi rahastatava täisjuristiõppe kõrvale tuleks jätta ülikoolidele piisav vabadus õpetada ka kombineeritud ja isegi individuaalsete õppekavade järgi, mis tasakaalustaks riiklike nõudeid ja põhineks rohkem n-ö turunõudlusel. Selgemalt tuleks eristada akadeemilise õigusõppe läbinute (“täisjuristide”) ja madalama taseme või osalise õigusõppe läbinute diplomeid ja teavitada nende erisustest noori selgelt juba enne õppima asumist. Karmistada tuleks õiguse õppekavade akrediteerimise tingimusi ja korraldust, keskendudes akrediteerimisel rohkem õpetatavate ainete sisule ja õpetamise tasemele (mh õppejõudude kvaliteedile) ning väärtustades rohkem Eesti vajadusi.

4.6. Päevaõpe vs. sessioonõpe (kaugõpe), õppimine töö kõrvalt?

Läbi aegade on juristkonna tipp tulnud päevaõppest ning kaugõppe kaudu on õigusvaldkonnas tippu jõutud pigem erandina, tugeva tahtmise ja mahuka iseseisva tööga. Piiravate rahastusreeglite tõttu on ülikoolidel paraku kiusatus suunata õpetus just pigem sessioonõppele, sest päevaõppe eest on keelatud raha võtta. Tar-

tu Ülikoolis magistriõpe õiguse vallas just sedasi ongi suuremas osas korraldatud.

Sessioonõppe kontseptsioon on olnud algusest peale küsitav. Ainemahud on tihti ebapiisavad ja aineid õpetatakse säästupõhimõttel koondatult ja pikkade päevadena, kus ainete omandamine ei saa olla tõhus. Suuremahuline iseseisev töö suuresti kvaliteetse õppematerjali puududes ei täida pandud ootusi. Üliõpilaste tase on sessioonõppes kõikumav ja tihti madalam kui päevaõppes. Sessioonõppe tudengite võimalused töö kõrvalt õppele pühendumisele ning huvi ja motivatsioon on samuti tihti väiksem. Õppejõudude jaoks on sessioonõpe sageli ebameeldiv lisakoormus õhtuteks ja nädalavahetusteks ning tudengite kõikumav taset arvestades ka vähemotiveeriv.

Akadeemiline õigusharidus peaks siiski rajanema põhiliselt päevasel, tiheda süsteemse programmi ja rangete hindamiskriteeriumidega kontaktõppel, mis on kombineeritud iseseisva töö ja rühmatööga. Päevaõpe eeldab üliõpilaselt maksimaalset pühendumist õppimisele. On mõistetav, et õppimiseks on tudengil vaja ka raha ja seda ka siis, kui haridus ise on tasuta, kuid elamiskulud tuleb ikkagi kanda. Paljud noored leiavad seetõttu hiljemalt bakalaureusekraadi saamisel rakenduse advokaadi- ja õigusbüroodes, mis aga pahatihti võtab suurema osa nende käsutuses olevast ajast. Kaotajaks jääb paratamatult haridus. Tulevad puudumised, edasilükkamised, soov rohkem õppida päevase õppe asemel sessioonõppes, distantsoõppel. Põhjuseks on laias laastus õppelaenusüsteemi ebaatraktiivsus ja tõhusa stipendiumisüsteemi puudumine, et toetada võimekamaid ja võimaldada õppele pühendumist. Lisandub tudengite võimalik hirm, et ülikooli lõpetamise ajaks võib hea töökoht juba läinud olla, kui end sellega varem ei seota.

Olukorra muutmiseks tuleks õppelaenusüsteem muuta madala intressi ja soodsamate tagastamistingimustega atraktiivsemaks ning üliõpilasi tuleks julgustada laenu võtma. Riigipoolse motivatsiooniallikana võiks taas kõne alla tulla riigiteenistusse läinud juristide õppelaenu (osalinegi) kustutamine või intressitoetus. Tublidele õppijatele tuleks rajada lihtsalt kättesaadav atraktiivne stipendiumisüsteem ja tagada sellele rahastamine. Tuleks

olla range ja nõuda tudengitelt pühendumist ning üldjuhul mitte tolereerida õppetöölt puudumisi tööga seotud põhjustel.

See kõik ei tähenda, et sessioonõpe iseenesest oleks halb või tuleks lõpetada. Teise kõrgharidusena, mikrokraadina või mingi moodulina või kombineeritud õppekava piires, aga ka täiendõppe vormina on sessioonõpe igati omal kohal, võimaldades õppimist tööga ühitada. Samas tuleks aga lõpetada pimesikumäng ja eristada ka diplomeid, mis sessioonõppega antakse, vähemasti kui ei ole läbitud päevaõppega võrreldavat programmi ega intensiivset õpet.

4.7. Kontaktõpe vs. distantsõpe, auditoorne vs. iseseisev töö?

Kontaktõpe päevaõppe vormis on olnud kõige traditsioonilisem õppevorm, koosnedes tavaliselt loengutest koos seminaride või kollokviumidega. Praeguses maailmas on õppevormide paljusus suurem kui kunagi varem. Eksperimenteeritakse distantsõppe eri vormidega, kombineeritakse õppevorme jne.

On päevselge, et mingis mõttes on klassikaline auditoorne loeng kontaktõppe vormis ühtaegu nii kõige klassikalisem kui ka kõige arhailisem õppevorm. Selle eeliseks on vahetu kontakt ja kuulajate tähelepanu maksimaalne köitmine. Miinuseks suurem ajakulu, kindlasti ka muu kulukus ja kohatine vähene kasutegur. Palju kasulikum on loeng-seminari (kollokviumi) tüüpi auditoorne töö, veel enam aga selle kombineerimine ettevalmistava iseseisva või rühmatööga. Iseseisev töö on iga aine omandamisel oluline. Selle eelduseks on aga süstemaatiline ja hästi kättesaadav ja omandatav õppematerjal, mida saab täiendada loeng-seminaridel antavate teadmistega. Meie hädaks on paraku see, et korralikku õppematerjali enamikus valdkondades napib. Paljudes olulistest ainetes ei ole mingeidki arvestatavaid õpikuid ega õppematerjale, mis paneb õppejõududele suure lisakoormuse aine tudengitele edastamisel. Seda eriti ainetes, mis pidevalt ja suuresti muutuvad (nt Euroopa Liidu õigus) või kus lisandub rohkesti kohtupraktikat. Pealegi vananeb õppematerjal paljudes õigusvaldkondades erakordselt kiiresti. Korralike õpikute vm õp-

pematerjalide väljaandmist ei ole aga süstemaatiliselt toetatud ega motiveeritud.

Distsantsõppevormid saavad kontaktõpet täiendada, kui on olemas hea materjal iseseisvaks tööks ja üliõpilastel on tekkinud piisav harjumus sellises õppevormis pingutamiseks. E-õpe sobib vaid osale õppejõududele ja tudengitele, kel olemas valmisolek ja motivatsioon mahukaks iseseisvaks tööks ning tugev enesedistsipliin ning korralikud ja atraktiivsed õpikud jm õppematerjalid. Eksamite ja arvestuste tegemine kaugteel ei taga piisavat kontrolli, et välistada akadeemilist petturlust. Distsantsõppele ülemineku järel on üha vähem tegelikku kokkupuudet nii üliõpilastel õppejõududega kui ka omavahel. Ka tudengite omavahelise suhtluse olulisust teadmiste omandamisel ei tohiks alahinnata, kui on võimalik muu hulgas vahetu rühmatöö käigus vaielda või ühiselt probleeme arutada. Just nii õpib argumentatsiooni ja arendab väitlusoskust, nii õpitakse töötama kollegiaalselt. Oma koht on muidugi ka salvestatud loengutel ja interaktiivsetel arvutipõhistel õppevormidel-kursustel, kuid need ei asenda auditoorset kontaktõpet.

4.8. Ootused õppejõududele ja neile pakutav

Ootused ideaalsele õppejõule on ülimalt kõrged. Ta võiks esmalt olla oma valdkonna tippspetsialist ja tunnustatud autoriteet. Tema korralikku elulookirjeldusse peaksid kuuluma õpingud välismaal, doktorikraad, mitmekülgne töökogemus, muljet avaldav kirjutiste loetelu jm. Ideaalis koosseisuline professor, kõrvalametiga õiguspraktikas. Mitte väga vana, heade pedagoogiliste oskuste ja hea huumorimeelega, kaasav ja tänapäevaseid õppemeetodeid valdav. Seesuguste omaduste üleslugemist võiks jätkata ilmselt veel pikalt.

Kui nüüd hetkeks hinge tõmmata ja mõelda, kui palju õppejõude neid kriteeriume täidab, on tulemus pigem nukrapoolne. Selliseid inimesi on vaid üksikuid, hea, kui enamikul õppejõududest on kaks-kolm nimetatud omadustest. Noorte pealekasv on väga vähene, õppejõudude süstemaatiline ettevalmistus puudub ja õppejõud vananevad. Enamik õppejõude on põhikohaga tööl

mujal ja osaleb õpetamises vaid kõrvaltegevusena. Kui Tartu Ülikooli õppejõududeks on siiski enamasti vähemalt oma alal Eestis tunnustatud praktikud, siis teiste ülikoolide õppejõudude isikkoosseis on ilmselgelt veel nõrgem. Põhikohti täidavad nii mõnigi kord teadusmaailmas vähe silma paistnud isikud, reaõiguspraktikud või pensionile läinud praktikud.

Paljudes olulistes ainetes ei ole korralikke õpikuid ega õppematerjale, mis paneb õppejõududele suure lisakoormuse. Ei ole selget arusaama, kas ja milliseid aineid peaksid õpetama koosseisulised õppejõud ja kus võiks kasutada koosseisuväliseid spetsialiste. Ühelt poolt on mõistetav soov koosseisulisi õppejõude võimalikult palju kasutada, et vältida lisakulutusi koosseisuvälistele. Samas võib nende kasutamine ainete õpetamisel, mida nad pädevalt teha ei suuda, õppe taset veelgi langetada. Koosseisuvälised inimesed on ülikoolile odavamad, sest nendega ei kaasne püsikulusid, vaid üksnes konkreetne tasu õppetegevuse eest, kuid samas ei saa tähtajaliste lepingutega tagada ainete õpetamise stabiilset korraldust. Õppejõudude koosseis vananeb ja stagneerub vaikselt. Õppejõudude rotatsiooni ei toimu. Positiivset motivaatorit õppejõududele uute ainete õpetama hakkamiseks või seniste ümberkorraldamiseks ei ole. Nii ei õpetatagi mitut ühiskonnas hakkamasaamiseks vajalikku ainet või ei tehta seda kohustuslikuna. Sessioonõppes õpetamine paneb õhtuste ja nädalavahetuste õpetamise aegadega õppejõududele ebavõrdse lisakoormuse. Õppejõu motivatsiooni kahandavad ka üha suuremad lisakohustused (sama palga eest), õpperühmade miinimumsuuruse ebamõistlik tõstmine, koosseisuväliste seminarijuhendajate arvu vähendamine, hindamismõõdikute allalaskmine ja nõrkadele üliõpilastele liigavarate võimaluste andmine kaeblemiseks ja ainete läbimiseks.

Õppejõuameti atraktiivsust vähendab ka õppejõudude töö hindamine vähemasti kohati demotiveerivate, reaalteadustest pärit mõõdikute alusel. Lisaks ei hinnata välise teadusraha kaasamise ja rahvusvaheliste publikatsioonide kõrval piisavalt õigusteadlaste tööd Eesti kui rahvusriigi vajaduste heaks. Õppejõududelt oodatakse korraga põhitööd õpetamisel ja mahukat teadustööd. Samas on õppetöö osakaalu arvestamine koosseisuliste õppejõu-

dude hindamisel põhjendamatult väike, kuigi tegemist on ülikooli põhifunktsiooniga. Fookus on liikunud õpetamise kvaliteedi tõstmiselt (mh uute ainete loomine, oma ala parimate ekspertide värbamine) rohkem tihti näilisele, formaalsele teadustöö nõudmisele koosseisulistelt õppejõududelt. See toob pahatihti kaasa n-ö teadusnäivuse (näilised ühised artiklid teemadel, mis Eesti õiguse arendamisse suurt panust ei anna, kunstlik ristviitamine jne). Praegune õigusteaduse kvaliteedi mõõtmise süsteem tähtsustab teadustööna selgelt üle publikatsioone välisajakirjades. Nn 1.1-publikatsioonide tegelik kvaliteet on sageli küsitav ning neis käsitletavad uurimisprobleemid Eesti jaoks (aga tihti ka rahvusvaheliselt) vähe- või ebaolulised. Omamaiseid kommentaare ja õpikuid võetakse õppejõudude tulemuslikkuse hindamisel arvesse vaid piiratud ja oluliselt vähem kui sisuliselt tihti peaaegu mõtetute formaalselt korrektsete rohkete viidetega väliselt teaduslike artiklikeste üllitamist marginaalse lugejaskonnaga, kuid see-eest kõrgelt indekseeritud välisväljaannetes. Kvantitatiivsed mõõtmismeetodid, publikatsioonide ja viidete arv on manipuleeritavad ega pruugi peegeldada tegelikku kasutegurit. Kõige sellega kaasneb üksjagu näilikkust ning meie tegelik õigusteadus (kommentaarid ja diskussiooniartiklid just siin Eestis) võib taanduda varjusurma. Õppejõududelt oodatakse ebareaalset tulemusi teadusgrandirahade saamisel (vähemasti professorid ja kaasprofessorid peaksid sisuliselt osa oma kuludest ise rahastama), grantide saamise tõenäosus võrdub loteriivõiduga, kuid nõuab hulga (tihti asjatut) tööd. Grante jagatakse pealegi tihti vaid n-ö trendikates valdkondades (nt IT-ga, soouuringutega, piiriüleste mikroprobleemidega jms seonduv), mis ei aita kaasa ei teaduse arengule, baasainete õpetamisele ega anna kokkuvõttes piisavat panust ka õigusharidusse. Kogu õpetamise korraldust koormab komplitseeritud, mahukas ja üha suurenev õppekorralduse regulatsioonide kogum. Sisuliselt puudub võimekus tuua meile õpetama rahvusvaheliselt tunnustatud tippspetsialiste. Kui neid vahel ka mõneks lühikursuseks leidub, puudub pragmaatiliselt meelestatud üliõpilaste enamikus tihti sisuline huvi nende õpetatava vastu.

Noortele õppejõududele esitatavad nõuded ja ootused ei ole kuidagi tasakaalus selle eest pakutavaga. Konkurentsivõimelist

palka eriti alustavatele õppejõududele ei maksta (alustav lektor saab advokaadibüroo sekretäri palka), seega töötavad inimesed põhiliselt mujal ja õppejõuamet on vaid lisatöö. Andekate tudengite ülikooliga sidumise asemel on süstemaatiline töö noortega kulude kokkuhoiu ja kohati ka seniste õppejõudude hoiakute tõttu taandunud (soovimatus kasvatada endale järelkasvu, olgu konkurentsihirmus või lihtsalt mugavusest või soovimatusest inimestega tegeleda). Noorte kasutamine õppeassistentidena või lektoritena on rahapuudusel ja rühmade kõrgete miinimumarvude nõuete tõttu samuti pärsitud. Neil põhjustel ei ole ülikool atraktiivne tööandja andekatele noortele, kes eelistavad oma teadmisi rakendada üldjuhul pigem märksa tasuvamas erasektoris.

Ülikoolis tuleks algtatada süstemaatiline õppejõudude järelkasvuprogramm. Andekad noored, kes võiksid tulevikus täiendada õppejõudude ridu, tuleks varakult ära tunda, nendega ülikoolis süstemaatiliselt tööd teha ja neid ülikooliga siduda. Vajadusel tuleks võimaldada motiveerivaid eriprogramme, stipendiume ja ettevalmistust doktoriõppeks. Välismaal õppimine ja enesetäiendus tuleks muuta sellise väljaõppe loomulikuks osaks. Neile tuleks pakkuda motiveerivaid lepinguid ja anda selge karjääriperspektiiv. Alustavale õppejõule tuleb tagada muude õiguselukutsetega võrreldes konkurentsivõimeline sissetulek.

Koostada tuleks järelkasvukava ja realistlik kava Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas tiptasemel teadustöö taastamiseks ja viia see ellu, s.t tekitada võimekus rahvusvaheliseks teadustööks ja välisraha kaasamiseks kõigis olulistes õigusteaduse suundades. Grantide ja väliste toetuste taotlemist tuleks motiveerida, kuid grantide ja toetuste saamist ei peaks seadma õppejõudude atesteerimistingimuste täitmise eelduseks. Vähendada tuleks õppejõudude haldus- ja aruandluskoormust, et võimaldada neil keskenduda rohkem põhitööle. Luua tuleks võimalused tipp-praktikute ja välismaiste õppejõudude lõimitud kaasamiseks õppetöösse. Lõpuks tuleks õigusteaduskonnas luua motiveeriv ja meeldiv tööõhkkond, soodustada õppejõududevahelist läbikäimist ja ühistegevust, et tõsta üldist töömoraali ja suurendada ühtekuuluvustunnet.

4.9. Õigusteadus kui rahvusteadus vs. ingliskeelsed õppekavad ja ained?

Eesti õigust teiste riikide ülikoolides ei uurita, arendata ega õpetata. Õiguse rahvusvahelistumisele ja euroopastumisele vaatamata on põhiosa kehtivaid õigusnorme omamaised, nii nagu on igas riigis eripärane õiguse rakendamise praktika. Nii saab välisüliõpilastele mõeldud programmide ja ingliskeelse õppe juurutamine väikese riigi nappi ressursi arvestades õigusteaduse vallas olla ja jääda vaid kõrvaltegevuseks, mitte suuremaks tulu teenimise allikaks.

Naiivne on loota, et suudame Eestis kunagi pakkuda maailma suurte ülikoolidega võrreldavat atraktiivset terviklikku õigusõpet. Kui me ei suuda kujundada tugevat õppejõudude koosseisu ja õppetöö kõrget taset kodumaise õiguse õpetamiseks, siis ammugi ei ole meil võimalik tõsiselt konkureerida rahvusvahelisel tasemel. Võõrkeeles tiptasemel rahvusvahelise võrdlusega õpetamisvõimelisi õppejõude on vaid üksikuid. Seega saamegi pakkuda vaid piiriüleste õigusvaldkondade n-ö nišitooteid (nagu seni võrdlemisi edukad IT-õigus ja rahvusvaheline õigus) ning peame hoolega vaatama, mis õppekavad võiksid rahvusvaheliselt huvi pakkuda. Tõenäoliselt suudaksime eraõiguses õpetada näiteks Euroopa Liidu õigusel põhinevat tarbijaõigust või kohtumenetlust, kuid seda tuleb ka kombineerida siseriiklike normide tutvustamisega.

4.10. Õigushariduse andmise mitmetasandiline juhtimine, dubleerimine ja ülikoolisisene bürokraatia

Tartu Ülikooli töö ümberkorraldamisel, kui instituutide katusstruktuurina loodi valdkonnad, on kindlasti positiivseid külgi: avatum juhtimine, valdkonna sees saab kombineerida õppekavasid ja kasutada paindlikult suuremat hulka õppejõude jm. Samas ei ole näha, et rahaliselt oleks sellega nähtavalt kokku hoiatud: ruume ega ametikohti ei ole konsolideeritud, topelthaldamine ja -kontrollimine suurendab kohmakust ning muudab süsteemi jäigemaks. Õigusteaduskonna autonoomia on vähenenud, ilma et selle kasutegur oleks silmaga nähtav. Valdkondade mudel ja reaal-

teadustest üle võetud teaduskorraldus võib toimida olukorras, kus on olemas end hästi sisse töötanud teadlaste kollektiiv, kellel on sidemed, kogemused, juurdunud tööprotsessid grandimajanduse ja bürokraatiaga toimetulekuks. Selleks oleks vaja kasvatada uus motiveeritud ja pühendunud õppejõudude põlvkond.

Kogu õpetamise korraldust koormab mahukas, üha paisuv ja muutuv õppekorralduse regulatsioonide kogum, mis on sisult kohati ebaülevaatlikuks muutunud *lex universitatis*. Seda tuleks süstematiseerida, vähendada ja tõhustada.

*4.11. Kes ja kuidas peaks rahastama õigusõpet ning kas ole-
masolevat raha kasutatakse optimaalselt?*

Suure osa õigushariduse ja ka kõrghariduse probleemidest laiemalt saab juurpõhjusena taandada rahapuudusele. See ei võimalda palgata tipptasemel õppejõude, õpetada vajalikke distsipliine piisavalt põhjalikult ega üliõpilastel pühenduda ainult õppimisele.

Tartu Ülikooli õigusteaduskonna näitel on lubatavad rahastamisallikad praegu järgmised:

- baasraha riigieelarvest iga-aastase eraldisena läbi ülikooli ja valdkonna tsentraalselt HTMiga sõlmitud halduslepingu alusel ja vastutusvaldkonnast lähtudes;
- lisaraha 500 000 eurot aastas iga-aastase lepingu alusel Justiitsministeeriumiga palgatoetuseks;
- tasulisest sessioonõppest saadav raha;
- võõrkeelsest tasulisest õppest (IT-õigus ja rahvusvaheline õigus) saadav raha;
- täiskasvanute täiendkoolitusest saadav raha;
- projekti- ja grandiraha.

Iga nimetatud rahakanaliga kaasnevad paraku omad mured. Riigieelarvest Tartu Ülikoolile eraldatava raha puhul tuleb arvestada, et sellest jõuab õigusteaduskonnani vaid osa, sest muu hulgas kantakse selle arvel tõenäoliselt ka ülikooli üldisi kui ka vähemasti osalt teaduskonna kulusid dubleerivaid sotsiaalteaduste

valdkonna halduskulusid ning raha jaotus otsustatakse ülikoolis tsentraalselt. Pealegi on halduslepingud mõneaastased²² ega taga pikaajalist stabiilset rahastamist. Justiitsministeeriumilt lisaraha saamise leping on vaid aastane ega võimalda pikemalt kavandada näiteks noorte õppejõudude värbamist ja toetamist. Raha jagamise põhimõtted ei ole selged, õppejõude koheldakse ebavõrdsetl ja Justiitsministeerium ei ole vähemasti väljapoole arusaadavalt kehtestanud selle raha eest oodatavaid sooritusi.

Tasulise sessioonõppe ajendiks on seaduse nõue anda eesti-keelset päevaõpet täiskoormusega õppimisel tasuta (KHaS § 16 lg 1), mis viib raha otsimisel paraku skeemitamisele. Tegelikuses on õigusteaduskonna suund magistriõppe tasuliseks muutmiseks tagaukse kaudu, esmalt tervikuna Tallinnas. Jah, tasuta päevaõpet ei saa sulgeda, sest ka seda peab pakkuma, kuid selle saab viia miinimumini. Iseenesest ei olekski see vahest halb, kuid sellise õppevormiga töö kõrvalt nädalalõppudel lühendatud programmiga õppega kaasnebki nõuete langus ja haridustaseme allakäik, nagu eespool kirjeldatud.

Kuigi ingliskeelsed õppekavad näiteks IT-õiguses ja rahvusvahelises õiguses on iseenesest olnud edukad, ei saa sealt saadav tulu olla arvestatav, sest Eesti väiksus ja õigussüsteemi kohalikkus seavad siin oma objektiivsed piirid. Tasulise täiendusõppe osakaal on seni olnud pigem marginaalne. Täiendkoolituse turg on tihe, lisaks võib tulla etteheiteid konkurentsitingimuste rikkmisest avaliku raha toel. Õppejõududel ei saa ka oodata kesken- dumist just sinna valdkonda.

Lootused välisrahale, riigisisestele sihtotstarbelistele toetustele ja grantidele on üle paisutatud. Eriti grantide saamine õigusvaldkonnas on pigem juhus. N-ö seksikaid teemasid on raske leida, asjaajamine on ränk ja võtab õppejõudude niigi vähesest ajast suure osa. Motivatsioon selleks on aga samas napp, sest eduvõimalused on tihti ahtad. Klassikalised, kuid tegelikkuses

²²Vt Haridus- ja Teadusministeeriumi ning Tartu Ülikooli vaheline haldusleping. Vastu võetud 26.10.2022 Nr 1.1-6.2/22/948, jõustumise kp 04.11.2022, RT I, 01.11.2022, 14, www.riigiteataja.ee/akt/101112022014.

olulised õigusvaldkonnad ei ole tihti projektideks atraktiivsed ning kui ei tegeleta Venemaa-teemalise analüüsi, digitaliseerimise, soolise võrdõiguslikkuse edendamise või mõne muu spetsiifilise n-ö tänapäevase teemaga, on välise raha kaasamise võimalused peaaegu olematud. Paraku on õiguse valdkonnas midagi raske “leiutada” ning julgen väita, et suur osa rahvusvaheliselt ringlevast grandirahast raisatakse teemadele, mis tegelikult ei aita kaasa ei õiguse ega ühiskonna edasiarendamisele.

Nagu muudes valdkondades, moodustuvad õigushariduse andmise kulud eelkõige kuludest õpetavale ja tugipersonalile, kinnisvarale, IT-le ja administreerimisele. Ei ole kindel, et kulud kohati dubleeritud haldamisele ja tugiteenustele on optimaalsed ning vältimatud. Ka ei ole veendumust, et riigi sihtotstarbelisi rahaeraldisi saaks kasutada optimaalsemalt ja projektipõhiselt konkreetsete tulemuste saavutamiseks (nt õpikute kirjastamine, noorte ülikooliga sidumiseks stipendiumitega toetamine või välismaal õppimise võimaldamine, uute ainete õpetamine, uued atraktiivsed õppemeetodid jm). Kulude kokkuhoiuks osadest õppehoonetest loobumisel võib olla bumerangiefekt, õppetöö hajutamine eri kohtadesse võib mõjuda kokkuvõttes kvaliteeti halvendavalt. Vajadus konkureerida Tallinnas üliõpilaste pärast teiste ülikoolidega tekitab Tartu Ülikoolile täiendavaid kulusid õppe ülalpidamisega Tartus ja Tallinnas (topeltkulud õppejõududele, halduspersonalile, kinnisvarakulud). Seejuures on lõimumine ja koostöö kahe pooluse vahel pigem ebapiisav. Nõudlus õppekohana on suurem Tallinnas, nagu ka nõudlus sessioonõppe järele. Samas on Tartu Ülikooli soov pidada ülal Tallinna üksust ka mõistetav, et suuta konkurentsivõimeliselt paremini võistelda Tallinnas asuvate teiste ülikoolidega.

Suurim puudus kogu rahastamise süsteemis on selles, et me ei tea tegelikult, kui paljude ja milliste juristide väljaõppe eest peaks maksma riik. Teisalt ei ole selge ka see, kui palju optimaalseks juristide ettevalmistamiseks raha vaja oleks, mida oleks esmajoones vaja toetada ning kas olemasolevat riigi raha kasutatakse mõistlikult või kas ja mida saaks sel puhul optimeerida. Enne kui süsteemi ümber korraldama hakata, oleks vaja saada adekvaatne ja sõltumatu väliskontrolli hinnang, kui palju ja kui

das riik kvaliteetse õigushariduse tagamiseks oma panust andma peaks. Eeldusel, et riigitellimuse alusel jääks akadeemilise õigushariduse andjaks Tartu Ülikool, tuleks selle õigusteaduskonnas korraldada erapooletu väline audit õppekorralduse tõhususe, tulubaasi ja kuluefektiivsuse kohta. See võiks muu hulgas hõlmata alternatiive õppekorralduse kohta ning administratiivseid ja rahalisi suhteid teaduskonna, valdkonna ja rektoraadi vahel, et leida kõige tõhusam ja säästlikum viis õigushariduse andmiseks. Samuti tuleks hinnata kinnisvara- ja IT-kulude optimaalse kandmise korraldust.

Tartu Ülikoolis tuleks lõpetada riigitellimusel põhineva õigusteadusliku kõrghariduse andmine korraga nii Tallinnas kui ka Tartus ning töökohti ülimal määral konsolideerida. Kui soovitakse siiski säilitada topeltõpetamist, tuleks funktsioonid selgepiirilisel eristada, mitte dubleerida täies mahus kõike. Nii näiteks võiks Tartus õpetada tasuta päevaõppes ja Tallinnas sessioonõppes. Või siis teoreetilisemat ja üldõppe poolt Tartus ning täiendavat, praktikaga seotud aineid Tallinnas, kus võiks keskenduda ka erioppekavadele, rahvusvahelistele programmidele ja täiendõppele.

Minu arvates oleks õige tagada pikaajaline piisav riiklik rahastus tiptasemel akadeemilise õigushariduse andmiseks tellimuslepingu alusel ühes ülikoolis koos selgete mõõdikutega osutatava teenuse kvaliteedi ja arendamise osas 40–50 selgete kriteeriumide alusel valitud ja täielikult päevaõppele pühendunud ja õigusteadlaseks saamiseks motiveeritud üliõpilasele aastas. Lubada võiks selgelt tasulist massiharidust ka päevaõppe vormis, et lõpetada skeemitamine sessioonõppega, võimaldades ülikoolidel seal konkureerida. Kõigi eespool nimetatud rahastamiskanalitega tuleb mõistagi samuti edasi liikuda.

4.12. Juristieksam kui õigushariduse taseme mõõdik?

Olgu siinkohal esmalt märgitud, et Justiitsministeerium üritas ühtset juristieksamit seadusega kehtestada (olguigi mitmel eri kuul) juba 1999. ja 2007. aastal, kuid mõlemad katsed ebaõnnestusid juristkonna vastuseisu tõttu. Lootkem, et samamoodi ei lähe

ka seekord, ehkki arvamused juristieksami vajalikkusest on vastandlikud.

Seejuures on põhiline kriitika esitatud selle kohta, et juristieksam ei tõsta õigushariduse kvaliteeti, millega saab osaliselt nõustuda. Tõepoolest, juristieksam peaks järgnema õigushariduse saamisele ega mõjuta enam tagantjärele selle taset. Samas ei saa eitada, et sellel on siiski kaudne mõju õigushariduse tasemele. Kui paljud ülikooli lõpetajad juristieksamist läbi ei saa, s.t ei vasta reguleeritud elukutse jaoks vajalikele miinimumstandarditele teadmiste osas, on see oluline signaal nii ülikoolidele kui ka tudengitele, et midagi tuleb õpetamises muuta. Arvan, et see ongi põhiline hirm, mis ülikoolidel selle eksami ees on: see jätaks nende õpetamistasemest avalikult kehva mulje. Näiteks juristieksami hiljuti kehtestanud Lätis on suutnud selle sooritada väidetavalt ainult u 20% osalejatest.

Juristieksami esmane eesmärk peaks olema reguleeritud õiguselukutsete (eelkõige kohtunik, advokaat, prokurör, notar, kohtutäitur, pankrotihaldur) seniste kutseeksamite vähemasti osaline (õiguse alusteadmiste osas) ühendamine selleks, et ühtlustada standardeid, muuta teadmiste kontroll professionaalsemaks, kohelda eksamineeritavaid võimalikult võrdselt ning ühendada ressursid ja hoida kokku ka kulusid paralleelsete eksamite korraldamiselt. Selle eksami kriteeriumide paikapanekul selguks ka teadmiste tase, mida ootame reguleeritud elukutsesse astujailt, mida ootame n-ö täisjuristidelt. Praeguste kutseeksamite korraldajate ees on muu hulgas mure, et riiklikud nõuded õigusmagistrikraadile sisuliselt puuduvad, mistõttu ei ole ülikoolide magistrikraadid võrreldavad, välismaised kraadid ei taga Eesti õiguse piisavat tundmist jne. Pealegi ei kehti eksamite tulemused tähtajatult, kuid nende tegemine on vanemas eas üha raskem. Ka OSKA raportis on sellele probleemile tähelepanu pööratud ja märgitud, et tööandjad sooviksid võimaluse korral ühildada nn klassikaliste õigusametite eksamite korralduse, et vähendada eksamite dubleerimist ja lihtsustada liikumist ametite vahel.

Eksam peab näitama iseseisvat analüüsivõimet ja teadmiste rakendamise oskust, mitte ainult tüüpolukordadeks pähe õpitud teadmisi. Seda eesmärki peab toetama nii eksamikorraldus (põh-

jalikult läbimõeldud kaasusülesanded) kui ka ülikooliõpe. Erinevate õppeainete metoodika peab omavahel harmoneeruma ning moodustama terviku, mille alusel on võimalik komplekskaasus lahendada.

Juristieksam ei peaks olema vajalik sugugi mitte kõigile õiguse õppekaval õppinutele, vaid üksnes neile, kelle eesmärk on asuda tööle reguleeritud õigusvaldkonnas Eestis. Loomulikult võiks see olla ka teistele võimalus oma teadmisi proovile panna ja saada oma haridusele külge n-ö täiendav kvaliteedimärk.

4.13. Välismaiste õigusdiplomite tunnustamine?

Kehtiv korraldus ei nõua, et välisriigis õigushariduse omandanud isikud peaksid Eestis õigusnõustajana või muul juristi ametikohal töötamiseks tundma piisavalt Eesti õigust. Praegu kehtiv HTMi hallatav diplomite tunnustamise süsteem on puudulik ega arvesta vajadusega tunda Eestis juristina tegutsemiseks siinset õigust. Välisriigis omandatud kraadid ei ole võrreldavad, seal ei õpetata Eesti õiguse kohaldamiseks vajalikku, mh Eesti põhiseaduslikku korda ega menetlusi. Eriti küsitav on selliste isikute tegutsemine kohtus lepingulise (volitatud) esindajana. Nii osaleb meil menetlustes hulgaliselt just Venemaa eri õppeasutuste diplomitega “säätunõustajaid”, kellel puuduvad piisavad teadmised Eesti õigusest ja menetlusest ning kes tekitavad menetlustes tihti segadust, kahjustades nii oma teadmatute klientide huve kui ka kokkuvõttes kohtu ja Eesti riigi mainet. Probleeme on ka lääneriikides omandatud õigusmagistri- ehk LL.M.-kraadide tunnustamisega võrdselt Eesti magistriskraadiga. Pahatihti jagatakse neid suuremate tingimusteta ja lõtvade kontrollimeetmetega aastase pealiskaudse kursuse läbimisel ülikooli juures üldise Euroopa või rahvusvahelise õiguse vallas. Eesti õiguse tundmine aga tagatud ei ole.

Kehtestada tuleks selgemad ja rangemad sisulised kriteeriumid välismaiste õigusdiplomite tunnustamiseks võrdsena Eesti magistriskraadiga, sealhulgas läbitud õppeainete aspektist. Vajalik võiks olla juristieksami sooritamine vm eelnev juriidiline vasta-

vuskontroll (nt kutsesobivustest). Tunnustamiskorralduses peaks osalema rohkem valdkonna asjatundjaid.

5. KOKKUVÕTE

Eelnevast nähtub, et Eesti õigushariduse olukord ei ole hea. Samas on positiivne, et valdkonna asjatundjad tunnevad selle pärast suurt muret ja on valmis andma oma panuse õigushariduse kvaliteedi tõstmisse. Küllap suudetakse lõpuks leppida kokku ka olulistest lahendustes.

Minu arvates võiks alustada välisest erapooletust auditist õigushariduse andmisele, kus oleks võimalik saada ligipääs kõigile asjakohastele näitajatele, hinnata neid ja neist ka järeldusi teha. Seejuures oleks vaja hinnata nii täisjuristide aastase juurdekasvu vajalikkust kui ka õigusteadmiste andmise vajalikkust valdkonniti. Hinnata tuleks nii ressursivajadust kõrgetasemeliseks õpetamiseks (sh õppejõudude järelkasvu ettevalmistamiseks) kui ka olemasoleva ressursi otstarbekat kasutamist. Selle auditi alusel tuleks teha korralik plaan õigusharidusega edasiliikumiseks (arengukava või saneerimiskava) nii akadeemiliste töötajate kui ka tööandjate laiapõhjalisel osalusel. Edasi aga liikuda selle plaani järgi.

Praeguste teadmiste ja arusaamade järgi võiks selles plaanis kaaluda muu hulgas järgmisi olulisi punkte:

- akadeemilise kõrgkvalifikatsiooniga täisjuristide õpetamise rahastamine riigi kulul (pikaajaliste rahastuslepingute alusel) täies mahus päevasel kontaktõppel kui domineerival õppemeetodil, mh võimaldades neile töötamise vältimiseks soodsaid stipendiume ja õppelaene;
- täisjuristide riigi kulul õpetamise kohustuse kõrval lubada piiranguteta tasulist õigusharidust päevaõppes, olgu täisjuristidele võrreldava õppena või kombinatsioonide, moodulite või erikursustena vastavalt turunõudlusele;
- täisjuristiõpe peaks põhinema integreeritud õppel, mille kõrval tuleks võimaldada mitmesuguseid mikrokraade ja suunamooduleid;

- täisjuristi õppekavale tuleks kehtestada riiklikud raamnõuded, eelistatult õigusaktiga, minimaalselt rahastamislepingutega;
- karmistada õiguse õppekavade akrediteerimise tingimusi;
- lõpetada Tartu Ülikoolis õiguse õpetamise dubleerimine Tartus ja Tallinnas;
- panna alus süstemaatilisele õppejõudude järelkasvuprogrammile;
- kehtestada ühine kutseksam juriidilist kõrgkvalifikatsiooni nõudvate elukutsete omandamiseks.

Küsida võiks, et ehk on aeg küps proovida uuesti õigusõpet erakõrgkoolides. Hea näide on olemas Saksamaalt, kus Hamburgis tegutseb kõrgetasemeline erakõrgkool Bucerius Law School.²³ Eelduseks peaks olema piisav ja püsikindel rahastamine, head ja motiveeritud õppejõud, motiveeriv teadustöö keskkond ja tänapäevane õppekeskkond. Praegustes oludes oleks see paraku ilmselt mõeldamatu, kuid tulevikus ei peaks seda välistama.

Tartu Ülikooli patrioodina olen siiski seda meelt, et *alma mater* suudab end täitevvoimu ja juristkonna ühisel toel kokku võtta ja õigushariduse andmise uuele tasandile viia.

Kirjandus

- E a m e t s, Raul 2022. Raul Eamets: juristieksamit oleks Eesti riigile vaja. — Err.ee, 7.10, www.err.ee/1608742084/raul-eamets-juristieksamit-oleks-eesti-riigile-vaja
- E a m e t s, Raul 2023. Õiguskantsler eksib juristieksami osas. Tahan üle rääkida kaks aspekti. — Postimees.ee, 8.5, arvamus.postimees.ee/7770098/raul-eamets-oiguskantsler-eksib-juristieksami-osas-tahan-ule-raakida-kaks-aspekti

²³Vt Bucerius Law School, www.law-school.de/international/en.wikipedia.org/wiki/Bucerius_Law_School.

- E e s t i kolm suurimat advokaadibürood toetavad õigushariduse reformi. 2021. — Oigus-selts.ee, 11.6, oigus-selts.ee/uudised/eesti-kolm-suurimat-advokaadibürood-toetavad-oigushariduse-reformi
- E r n i t s, Madis 2021. Saja-aastane monopol — kas too big to fail? — Sirp.ee, 28.5, sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/saja-aastane-monopol-kas-too-big-to-fail
- E r n i t s, Madis 2022. Kes on jurist? — *Juridica: Tartu Ülikooli õigus-teaduskonna ajakiri*, nr 4, lk 242–259, www.juridica.ee/article.php?url=2022_4_kes_on_jurist_ (piiratud ligipääs)
- H a r i d u s - j a T e a d u s m i n i s t e e r i u m i vastus juristide pöördumisele. 2021. — Oigus-selts.ee, 2.7, oigus-selts.ee/uudised/haridus-ja-teadusministeeriumi-vastus-juristide-poordumisele
- H i n d r e, Madis 2022. Villu Kõve: kohtus on palju ebaprofessionaalseid esindajaid. — Err.ee, 26.10, www.err.ee/1608766396/villu-kove-kohtus-on-palju-ebaprofessionaalseid-esindajaid
- J a a k A a v i k s o o: mitte ainult õigusharidusest. 2021. — Err.ee, 11.6, www.err.ee/1608243342/jaak-aaviksoo-mitte-ainult-oigusharidusest
- J u r i s t i d e liit taunib Tartu Ülikooli kava kaotada praegune õigusteaduskond. 2014. — Err.ee, 6.6, www.err.ee/514328/juristide-liit-taunib-tartu-ulikooli-kava-kaotada-praegune-oigusteaduskond
- J u r i s t i e k s a m: kohtute esindajad teevad eelnõu maatas. 2023. — Err.ee, 16.3, www.err.ee/1608916502/juristieksam-kohtute-esindajad-teevad-eelnou-maatas
- J u r i s t i k s töö kõrvalt! 2021. — Oigus.ut.ee, 19.10, oigus.ut.ee/et/juristiks-too-korvalt
- J u s t i i t s m i n i s t e e r i u m toetab õigusteaduse ja õigusõppe arengut 500 000 euroga. 2018. — Oigus.ut.ee, 28.12, oigus.ut.ee/et/sisu/justiitsministeerium-toetab-oigusteaduse-ja-oigusoppe-arengut-500-000-euroga
- J u s t i i t s m i n i s t e r õigushariduse koondamist ühte ülikooli ei toeta. 2021. — Err.ee, 24.8, www.err.ee/1608315686/justiitsminister-oigushariduse-koondamist-uh-te-ulikooli-ei-toeta
- J ä r v e l a i d, Peeter 2015. *Eesti õigusteaduse ja õigushariduse ajalugu*. (Historia iuris Estoniae.) Tallinn: Argo
- K a e l e p, Terje, Anneli L e e m e t (koost.) 2019. Tööjõuvajaduse seire- ja prognoosisüsteem OSKA. Tulevikuvaade tööjõu- ja oskuste vajadusele: siseturvalisus ja õigus. Õiguse alavaldkond. Uuringu terviktekst. Tallinn: Kutsekoda. Vt oska.kutsekoda.ee/wp-

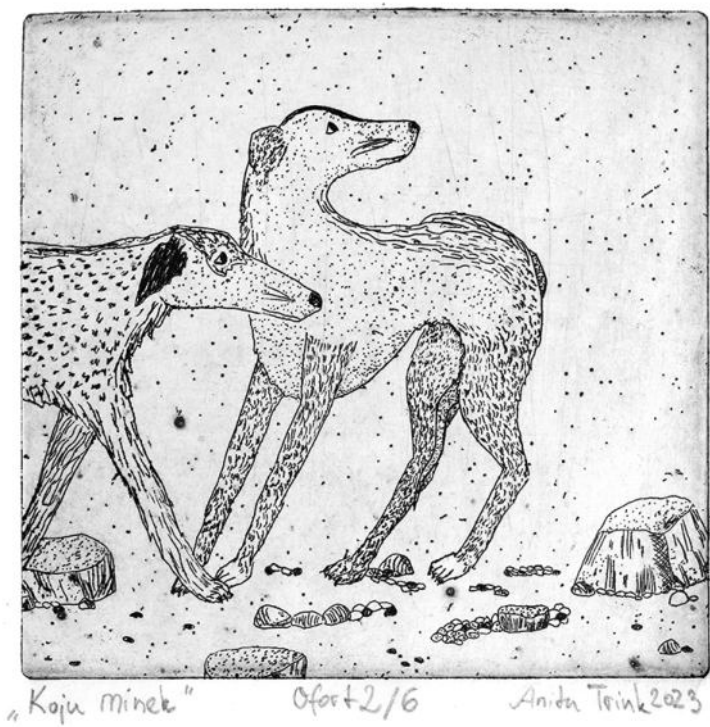
- content/uploads/2017/10/OSKA_%C3%B5iguse-alavaldkond_tervitekst_L%C3%95PLIK.pdf
- Kask, Karl 2022. Advokatuuri kutsesobivuskomisjoni liige: juristiek-sami seadus riivab põhiõigusi. — Aripaev.ee, 22.9, www.aripaev.ee/arvamused/2022/09/22/advokatuuri-kutsesobivuskomisjoni-liige-juristiek-sami-seadus-riivab-pohioigusi
- Kask, Karl 2023. Karl Kask: juristiek-sam kui platseeboravim. — Err.ee, 20.1, www.err.ee/1608857453/karl-kask-juristiek-sam-kui-platseeboravim
- Konverents “Eesti õigushariduse tulevik” nüüd järelvaadavat. 2021. — Oigus-selts.ee, 14.6, oigus-selts.ee/uudised/konverents-ees-ti-oigus-hariduse-tulevik-nuud-jarelvaadavat.
- Kõve, Villu, Piling, Ene, Andresen 2021. Eesti õigus-hariduse ja juristikutse probleemidest ning võimalikest lahendustest. Vt www.riigikohus.ee/sites/default/files/elfinder/dokumendid/Oigus-haridusest_3%2005%202021%20pikem.pdf
- Kõve, Villu 2022. Villu Kõve: “Ülikooli suurim häda on personali-poliitika.” Intervjueerija Priit Pruks. — Kirjastus Juura, 4.8, you-tu.be/oGVAKyWS1Rs
- Lomp, Loora-Elisabet 2023. Õiguskantsler: juristidiplomeid antakse õigushariduseta inimestele. — Postimees.ee, 5.5, www.postimees.ee/7768301/oiguskantsler-juristidiplomeid-antakse-oigus-hariduseta-inimestele
- Madsen, Ülle 2011. Milleks on Eestis vaja ülikoole? — Sirp.ee, 3.6, sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/milleks-on-eestis-vaja-uelikoole
- Pisuke, Erki 2022. Erki Pisuke: juristiek-sam ei ole lahendus õigus-hariduse probleemidele. — Err.ee, 8.11, www.err.ee/1608782083/erki-pisuke-juristiek-sam-ei-ole-lahendus-oigus-hariduse-probleemidele
- Põrdumaine: õigushariduse ja õigusteenuse kvaliteedi tõstmise vajadusest. 2021. — Riigikohus.ee, 7.6, www.riigikohus.ee/et/uudiste-arhiiv/poordumine-oigus-hariduse-ja-oigusteenuse-kvaliteedi-tostmise-vajadusest
- Raude, Martin 2022. Martin Raude: juristiek-sam — õige eesmärk, vale abinõu. — Err.ee, 12.10, www.err.ee/1608747382/martin-raude-juristiek-sam-oige-eesmark-vale-abinou
- Tupay, Paloma Krõõt, Karin Sein, Age Värv, Marju Luts-Sootak, Gaabriel Tavits, Lauri Mälkssoo, Piia Kalamees, Monika Mikiver 2022. Õigusteadlased: plaanitav

juristieksam puudutab kõiki ja vajab arutamist. — Err.ee, 6.10, www.err.ee/1608739864/oigusteadlased-plaanitav-juristieksam-puudutab-koiki-ja-vajab-arutamist

Varul, Paul 2023. Paul Varul: juristieksami seadus tuleks kevadel vastu võtta. — Err.ee, 14.4, www.err.ee/1608947653/paul-varul-juristieksami-seadus-tuleks-kevadel-vastu-votta

Õiguskantsler kritiseeris juristieksami plaani. 2023. — Err.ee, 14.3, www.err.ee/1608914159/oiguskantsler-kritiseeris-juristieksami-plaani

VILLU KÕVE (1971) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1994, õigusteaduse magister 2004, õigusteaduse doktor 2009. Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi eraõiguse (majandusõiguse) osakonnas peaspetsialist 1993–1996, OÜ Advokaadibüroo Concordia jurist, vandeadvokaadi vanemabi ja vandeadvokaat 1996–1997, Justiitsministeeriumi nõunik 1997–1999, Villu Kõve Advokaadibüroo OÜ (KPIV Advokaadibüroo OÜ) asutaja, vandeadvokaat ja juhatuse liige 1997–2002, Riigikohtu tsiviilkolleegiumi kohtunik 2002–2014 ja tsiviilkolleegiumi esimees 2014–2019, Riigikohtu esimees a-st 2019; Tartu Ülikooli õigusteaduskonna tsiviilõiguse lektor 2004–2008, dotsent ja seejärel kaasprofessor a-st 2010.

ANITA TRINK. Kuju minek (ofort, 2023)

ÜHISKOND RIIGI VASTU

Pierre Clastres

Tõlkinud Ott Puumeister

Primitiivsed ühiskonnad on riigita ühiskonnad — selle iseenesest korrektse faktiväite taga peitub õigupoolest arvamus, väärtusotsustus, mis kammitseb võimalust panna alus poliitilisele antropoloogiale range teadusena. Sellega tahetakse tegelikult öelda, et primitiivsetel ühiskondadel *puudub* miski — riik —, mis on neile nagu ka kõigile teistele ühiskondadele, näiteks meie omale, hädavajalik. Järelikult on need ühiskonnad *ebatäielikud*; nad nagu ei olekski õigupoolest tõelised ühiskonnad — nad ei ole *tsiviliseeritud* —, nende olemasolu kannatab jätkuvalt selle võib-olla valuliku *puuduse*-kogemuse — riigipuuduse all, mida nad ikka asjatult hüvitada üritavad. Kas siis selge sõnaga või ebamääraselt, just seda kinnitavad nii maadeavastajate kroonikad kui ka uurijate tööd: riigita ühiskond on mõeldamatu, riik on kõigi ühiskondade saatus. Tuvastame ses lähenemises etnotsentristliku tugipunkti, mis on sedavõrd kindlam, kuivõrd ta on tihtipeale teadvustamatu. Kui see vahetu, sundimatu alus ka tuntuim pole, siis igal juhul meile kõige omasem. Seetõttu kannab igaüks meist endas tõsikindlust, omaks võetuna otsekui vagameelse usk, et ühiskond on olemas riigi tarbeks. Kuidas siis saakski mõista primitiivseid ühiskondi teisiti kui universaalse ajaloo kulu teatavat laadi jätmetena,

La Société contre l'État. — Pierre Clastres. *La Société contre l'État: Recherches d'anthropologie politique*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1974, p. 161–186.

© 1974 Les Éditions de Minuit

Avaldame kirjastuse Les Éditions de Minuit loal.

kõikjal ammuaega tagasi ületatud kauge aja anakronistlike jäänukeina? Tunneme siin ära etnotsentrismi teise palge, täiendava veendumuse, et ajalool on üks kindel suund ja et kõik ühiskonnad on mõistetud selles ajaloos osalema ja seega määratud läbi-ma arenguastmed metslusest tsivilisatsioonini. “Kõik tsiviliseeritud rahvad olid kord metslased,” kirjutab Raynal.* Kuid endast-mõistetava arengu sedastamine ei suuda põhjendada õpetust, mis, sidudes tsivilisatsiooniseisundi meelevaldselt riigitsivilisatsiooniga, määrab riigitsivilisatsiooni kõigi ühiskondade paratamatuks lõppsihiks. Võime seega küsida: mis on seniajani paigal hoidnud viimaseid primitiivseid rahvaid?

Tänapäevaste sõnastuste varjus püsib õigupoolest puutumatu-na seesama vana evolutsionism. Peites end osavamalt antropoloogia ja mitte enam filosoofia sõnavarasse, tõuseb ta samale tasapinnale teiste teaduslikkust nõudlevate kategooriatega. Nägime ju ba, et peaaegu alati määratletakse arhailisi ühiskondi negatiivselt, puuduse tähe all: riigita ühiskonnad, kirjata ühiskonnad, ajaloota ühiskonnad. Samamoodi toimub liigitamine majanduslikul tasandil: elatusmajandusel põhinevad ühiskonnad. Kui sellega mõeldakse, et primitiivsed ühiskonnad ei tunne turumajandust, seda turgu, kuhu saaks liigutada üle jäävad tooted, ei öelda õigupoolest midagi, piirduetakse vaid järjekordse puuduse väljatoomisega, mis toetub endiselt meie endi maailmale: ühiskondadel, millel puuduvad riik, kiri, ajalugu, puudub samamoodi ka turg. Ent terve mõistus võiks nüüd vastu vaielda: milleks turg, kui pole ülejääki? Elatusmajanduse mõistes peitub varjatud eeldus, et kui primitiivsed ühiskonnad ei tooda ülejääki, siis ainult seetõttu, et nad ei suuda, olles liialt hõivatud sellega, et toota ellujäämiseks, äraelamiseks vajalikku miinimumi. Vana ja usaldusväärne pilt metslaste viletsusest. Ja selgitamaks primitiivsete ühiskondade võimetust rabeleda välja sellest soikumusest, milleks on peost suhu elamine, igavene võõrdumus toiduotsingul, manatakse esile tehniline alavarustatus, tehnoloogiline alaväärsus.

*Guillaume-Thomas Raynal, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Tome IV. Genève, 1780, lk 472. Tlk.

Aga milline on tegelikkus? Kui mõista tehnika all nende teguviiside kogumit, mida inimesed ei rakenda mitte eesmärgiga tagada absoluutset kontrolli looduse üle (see käib ainult meie maailma ja tema sõgeda kartesiaanliku projekti kohta, mille ökoloogilisi tagajärgi alles hakatakse mõõtma), vaid *oma vajadustele kohandatud ja suhtelist* kontrolli loodusliku keskkonna üle, siis ei saa me enam sugugi rääkida primitiivsete ühiskondade tehnilisest alaväärsusest: nende võime oma vajadusi rahuldada on vähemasti samal tasemel sellega, mille üle tööstuslik ja tehnoloogiline ühiskond nii uhke on. See tähendab, et kõigil inimirühmadel õnnestub — paratamatult — vähemasti minimaalsel vajalikul määral oma elukeskkonda valitseda. Senimaani ei tunne me ühtegi ühiskonda, mis oleks asutatud — kui just mitte välise vägivalga ja jõu sunnil — loodusruumi, mida on võimatu vallata: nad kas häviksid või vahetaksid asuala. Eskimote ja austraallaste juures rabab eriti nende tehnilise tegevuse rikkus, kujutlusvõime ja väljapeetus, see leidlikkus ja tõhusus, mis ilmneb nende rahvaste kasutatavates tööriistades. Pruugib vaid natuke etnograafiamuuseumides aega veeta: meisterlikkus, millega valmistatakse argiseid tööriistu, muudab peaaegu iga tagasihoidliku vahendi kunstiteoseks. Tehnika vallas pole seega hierarhiat; ei ole ülemat ja alamat tehnoloogiat; tehnoloogilisi seadmeid saab hinnata ainult nende võime alusel rahuldada ühiskonna vajadusi antud keskkonnas. Ja sellest vaatenurgast ei nähtu sugugi, et primitiivsed ühiskonnad ei suudaks selle eesmärgi täitmiseks enesele vahendeid luua. Loomulikult võtab primitiivsete ühiskondade tehniline innovatsioon aega. Miski ei ole kohe valmis kujul antud; ikka ja alati tehakse kannatlikku vaatlemis- ja uurimistööd, mis nõuab pikka aega katsetusi, eksitusi, luhtumisi ja õnnestumisi. Esiajaloolased õpetavad meile, et paleoliitikumi inimestel võttis tuhandeid aastaid, et asendada algsed tahumatud pihukirved Solutré kultuuri märkimisväärsede teradega. Teisest vaatenurgast märgime, et põllumajandus ja taimede kodustamine avastati Ameerikas ja Vanas Maailmas enam-vähem samal ajal. Ja oleme sunnitud tunnistama, et Ameerika indiaanlased ei ole kuidagiviisi alaväärsemad — hooпис vastupidi — kasulike taimede mitmekesise sortimendi seast valimises ja selles eristuste tegemises.

Peatugem korraiks sel hukatuslikul huvil, mis ajendas indiaanlasi tahtma metallist tööriistu. See on otseselt seotud primitiivsete ühiskondade majanduse küsimusega, ent sugugi mitte sel viisil, nagu võiks arvata. Õeldakse, et need ühiskonnad olid mõistetud elatusmajandusse oma tehnoloogilise alaväärsuse tõttu. Näeme, et see argument ei ole põhjendatud ei teoreetiliselt ega empiirilisel. *Teoreetiliselt*, sest ei ole sellist abstraktset mõõdupuud, mille alusel saaks mõõta tehnoloogilist “intensiivsust”: ühe ühiskonna tehnilist varustust ei saa *otse* võrrelda teise ühiskonna omaga, ega ole alust vastandada tulirelva vibule. *Empiirilisel*, sest arheoloogia, etnograafia, botaanika jne annavad meile selget tunnistust primitiivsete tehnoloogiate tulususest ja tõhususest. Seega, kui primitiivsed ühiskonnad põhinevad elatusmajandusel, ei ole põhjuseks tehnilise oskusteabe puudumine. Õigupoolest on tõeliseks küsimuseks: kas nende ühiskondade majandus on ikka tegelikult elatusmajandus? Kui anda sõnadele päriselt mõte ja mitte pidada elatusmajanduseks üksnes majandust ilma turu ja ülejäägita — mis oleks lihtlabane truism, erinevuse sedastus —, siis kinnitatakse sellega, et seda tüüpi majandus võimaldab ühiskonnal, mida ta põhistab, lihtsalt püsima jääda; siis kinnitatakse, et kõik selle ühiskonna tootlikud jõud on alati täiel määral rakkes, et varustada oma liikmeid äraelamiseks vajaliku miinimumiga.

Selles mõistes peitub üks visa eelarvamus, mis käib veidral kombel käsikäes vastupidise ja mitte vähem sagedase ideega, et metslane on laisk. Kui meie rahvakeeles öeldakse “rügab nagu neeger”, siis Lõuna-Ameerikas hoopis “laisk nagu indiaanlane”. Niisiis, mõlemat korraga ei saa: kas primitiivsete ühiskondade liikmed Ameerikas või mujal elavad elatusmajanduses ja veedavad suurema osa oma ajast toiduotsingul või nad ei ela elatusmajanduses ja saavad seega endale lubada pikki puhketunde võrkkiiges suitsetamiseks. Kahtlemata mõjutas just see tugevalt esimesi eurooplasi, kes vaatlesid Brasiilia indiaanlasi. Suur oli nende pahameel nähes, et tugevad ja tervisest pakatavad mehed eelistavad pigem muktud ja sulgedega ehitud naiste kombel logeleda kui peenramaal higistada. Need inimesed ei teadnud seega, et leiba tuleb teenida, higipull otsa ees. See ei läinud mitte ja see ei kestnud kaua: õige pea pandi indiaanlased tööle — ja nad surid selle

kätte. Õigupoolest tundub, et lääne tsivilisatsiooni edenemist on algusest peale juhtinud kaks aksioomi: esimene sätestab, et tõeline ühiskond saab välja areneda riigi kaitsva varju all; teine esitab kategoorilise imperatiivi: tuleb teha tööd.

Indiaanlased pühendasid tööks nimetatule võrdlemisi vähe aega. Ja ometi ei surnud nad nälga. Selle aja kroonikad kirjeldavad üksmeelselt täiskasvanute head väljanägemist, arvukate laste tugevat tervist, toiduvarude rikkust ja mitmekesisust. Järelikult ei tähendanud indiaani hõimude elatusmajandus sugugi vaevalist ja kogu aega täitvat toiduotsingut. Seega saab elatusmajandus käia koos tootlikele tegevustele pühendatud aja märkimisväärse piiratudusega. Võtkem näiteks maaharijatest hõimud Lõuna-Ameerikas, näiteks tupi-guaraniid, kelle jõudeolek prantslasi ja portugallasi tõsiselt ärritas. Nende indiaanlaste majanduselu põhines peamiselt maaviljelusel, lisaks küttimisel, kalastamisel ja korilusel. Sama aiaplatsi kasutati neli kuni kuus aastat järjest. Seejärel jäeti maa sööti, kas siis mulla viljakuse ammendumise tõttu või tõenäolisemalt seepärast, et haritud maalapile tungis parasiitlik taimestik, millest oli võimatu vabaneda. Suurem osa meeste tehtavast tööst seisnes vajaliku maalapi aletamises kivi-kirveste abil. See vihmahooaja lõpul teostatav töö hoidis mehi rakkes ühe-kahe kuu jooksul. Peaaegu kogu ülejäänud põllumajandusliku protsessi — istutamise, rohimise, koristuse eest vastutasid naised, vastavalt soolisele tööjaotusele. Siit rõõmus järeldus: mehed (ehk umbes pool elanikkonnast) töötasid ligikaudu kaks kuud iga nelja aasta jooksul! Mis puudutab ülejäänud aega, siis pühendasid nad selle tegevustele, mis ei pakkunud vaevarikkaid, vaid nauditavaid kogemusi: jahil- ja kalalkäik; pidustused ja joomingu; ja viimaks kirgliku sõjaisa rahuldamine.

Neid üldistavaid, kvalitatiivseid, impressionistlikke andmeid kinnitavad tähelepanuväärselt hiljutised — ja praegugi käimas-olevad uuringud, nad näitavad seda äärmiselt veenvalt, sest nad mõõdavad elatusmajandusel põhinevates ühiskondades töö tegemiseks kuluvat aega. Saadud andmed näitavad, et keskmine tööaeg jääb alla nelja tunni päevas — olgu tegemist siis Kalahari nomaadlike küttide või indiaanlastest paiksete maaharijatega. Jacques Lizot, kes on aastaid elanud janomamide juures Venezue-

la Amasoonias, on kronomeetriliselt näidanud, et aeg, mille täiskasvanud päevas tööle pühendavad — *kõik tegevused kaasa arvatud* —, ületab napilt kolme tundi. Me ei ole ise guajakide, Paraguay metsade nomaadlike küttide juures selliseid mõõtmisi läbi viinud. Kuid võime sellegipoolest kinnitada, et need indiaanlased, nii mehed kui naised, veetsid vähemalt pool päeva pea täielikus jõudeolekus, sest jahil- ja korjekäik võttis aega umbes kuuest kuni üheteistkümnene hommikul — ent mitte iga päev. On tõenäoline, et samalaadsed uuringud viimsete allesjäänud loodusrahvaste seas jõuaksid lähedaste tulemusteni, muidugi ökoloogilisi erinevusi arvesse võttes.

Oleme niisiis kaugel sellest viletsusest, mida kätkeb endas elatusmajanduse idee. Primitiivsete ühiskondade liikmed ei ole sugugi sunnitud sellesse loomalikku eksistentsi, mis tuleneks alalisest ellujäämisvahendite otsingust; ja see tulemus — ning enamgi — saavutatakse märkimisväärselt lühikese tegutsemisaja hinnaga. See tähendab, et primitiivsete ühiskondade käsutuses on, kui nad seda soovivad, kogu nõutav aeg materiaalsete kaupade tootmise kasvuks. Terve mõistus küsib nüüd: miks peaksid nende ühiskondade liikmed tahtma toota rohkem, kui rühma vajaduste rahuldamiseks piisab täiesti kolmest või neljast tunnist rahulikkusest tegevusest? Mis oleks selle eesmärk? Mis eesmärki täidaks säärasel moel kogutud ülejääk? Milleks teda kasutatakse? Inimesed töötavad üle oma vajaduste ainult jõu ähvardusel. Ja primitiivses maailmas puudub just nimelt see jõud; selle välise jõu puudumine määratleb nende ühiskondade loomuse. Võime siiski väljendi “elatusmajandus” tunnistada vastuvõetavaks kirjeldamiseks nende ühiskondade majanduslikku korraldust, kuid ainult juhul, kui selle all ei mõisteta mitte *puudusest* tulenevat hädavajadust ega neile ühiskondadele ja nende tehnoloogiale sisemiselt omast võimetust, vaid vastupidi, keeldumist tarbetust *liiasusest*; otsust kooskõlastada tootlik tegevus vajaduste rahuldamisega. Ei enam. Pealegi selgub lähemal vaatlusel, et õigupoolest leidub ka primitiivsetes ühiskondades ülejäägi tootmist: kasvatatud taimede kogus (maniokk, mais, tubakas jne) ületab alati rühma tarbimisvajadused — ja see tootmises tekkiv ülejääk saavutatakse muidugi mõista tavapärase tööaja raames. See ületootamiseta omanda-

tud ülejääk tarbitakse, kulutatakse sõna tõsisel mõttes poliitilistel eesmärkidel: pidustuste, võõrustuste, võõrkülaste vastuvõttude jms puhul. Metallkirve eelised kivikirve ees on liialt ilmselged, et neil pikalt peatuda: esimesega saab sama aja jooksul teha ehk kümme korda rohkem tööd kui teisega, või siis jõuda sama tööga valmis kümme korda kiiremini. Ja kui indiaanlased avastasid valgete kirveste suurema tootlikkuse, ei tahtnud nad neid endile mitte seepärast, et jõuda rohkem sama ajaga, vaid et jõuda sama palju kümme korda lühema ajaga. Aga juhtus hoopis vastupidine, sest ühes metallkirvestega tungisid primitiivsesse indiaani maailma sisse ka vägivald, jõud ja võim, mida tsiviliseeritud uustulnukad “metslased” peal rakendasid.

Nagu Jacques Lizot janomamide kohta kirjutab, iseloomustab primitiivseid ühiskondi tööst keeldumine: “Janomamide põlgus töö vastu ja nende ükskõiksus autonoomse tehnoloogilise progressi suhtes on kahtlematu” (Lizot 1973). Esimesed jõudeühiskonnad, esimesed külluseühiskonnad, vastavalt Marshall Sahlinsi kohasele ja rõõmsale väljendile.*

Et primitiivsete ühiskondade majandusantropoloogia rajamise projektile oleks iseseisva distsipliinina mõte, ei tohi see lähtuda lihtsast ühiskondade majanduselu uurimisest; siis jääksime kirjeldava etnoloogia raamesse, primitiivsete ühiskondade sotsiaalse elu ühe *mitteautonoomse* mõõtme kirjelduse piiridesse. Idee majandusantropoloogiast tundub põhjendatuna siis, kui autonoomse sfäärina kehtestub mõõde nimega “totaalne sotsiaalne fakt”: kui kaob tööst keeldumine, kui jõudemeel asendub kuhjamisisuga; ühesõnaga, kui ülal mainitud väline jõud ilmub sotsiaalsesse kehasse; see jõud, milleta “metslased” ei ütleks iial lahti jõudeolekust ja mis hävitab ühiskonna primitiivse ühiskonnana, see on allutamisvõim, see on sunnijõud, see on poliitiline võim. Ent siis lakkab antropoloogia olemast majanduslik, ta kaotab oma objekti selsamal hetkel, kui arvab end olevat sellest kinni haaranud — *majandus muutub poliitiliseks*.

*Vt Marshall Sahlins, *Kiviaja majandus*. Tlk Tõnu Ülemaante. Tartu: Ilmamaa, 2023 (originaal 1972). Tlk.

Primitiivsete ühiskondade liikmete jaoks on tootmistegevusel väga täpne mõõt, see on piiratud rahuldamist nõudvate vajadustega, mille all mõistetakse peaaesjalikult energiavajadusi: tootmine piirdub niipaljuga, kui on tarvis kulutatud energiavarude taastamiseks. Teisisõnu, see on elu loodusena, mis — välja arvatud nende saaduste tootmisel, mida tarbitakse sotsiaalselt pidustuste puhul — kehtestab ja määrab tema taastootmisele pühendatud ajamahu. Tähendab, kui primitiivse ühiskonna energiavajadused on täielikult rahuldatud, ei suuda miski teda panna tahtma toota rohkem ehk võõrandama oma aega tulutu töö tegemisel, kui seda aega saab kasutada jõudeolekuks, mängimiseks, sõjapidamiseks või pidutsemiseks. Millistel tingimustel võiks primitiivse inimese säärane suhe tootmistevõimega muutuda? Millistel tingimustel saab sellele tegevusele määrata teise eesmärgi kui energiavajaduste rahuldamine? Siin kerkib küsimus töö kui võõrandunud töö algupärast.

Primitiivses ühiskonnas, olemuslikult egalitaarses ühiskonnas on inimesed oma tegevuse isandad, selle tegevuse saaduste ringluse isandad: nad tegutsevad ainult enda heaks, isegi kui kaupade vahetamise seadus vahendab otsesuhet inimese ja tema produkti vahel. Järelikult pööratakse kõik segi, kui produktiivne tegevus juhitakse kõrvale algsest eesmärgist, kui selle asemel, et toota enese heaks, toodab primitiivne inimene ka teiste heaks — *vahetuseta ja vastastikkuseta*. Siis saab rääkida tööst: kui ühiskonnas “tsiviilkoodi” aluseks ei ole enam egalitaarne vahetusreegel, kui produktiivse tegevuse eesmärgiks määratakse teiste vajaduste rahuldamine, kui vahetuskord annab maad võlaterrorile. Just siin peitub eristus Amasoonia “metaslase” ja inkade impeeriumi indiaanlase vahel. Esimene toodab selleks, et elada, teine selleks, et elatada teisi, neid, kes ei tööta, isandaid, kes ütlevad talle: sa pead tagasi maksma, mis sa meile võlgned; sa pead lõputult tasuma oma võlga meie ees.

Kui majandust saab primitiivses ühiskonnas määrata autonoomse ja piiritletud sfäärina, kui tootmistevõime muutub võõrandunud tööks, mille üle peavad arvet ja mida suruvad peale need, kes selle töö vilju naudivad, siis ei ole ühiskond enam primitiivne, siis on temast saanud valitsejateks ja valitsetavateks, isanda-

teks ja alamateks liigendatud ühiskond, siis ei aja ta endast enam välja seda, mis saab talle saatuslikuks: võimu ja aukartust võimu ees. Ühiskonna põhimine jaotus, mis paneb aluse kõigile teistele, sealhulgas kahtlemata tööjaotusele, on uus vertikaalne asjakord põhja ja tipu vahel; see on suur poliitiline katkestus olgu sõjalise või usulise jõu valdajate ja sellele jõule allutatute vahel. Poliitiline võimusuhe eelneb majanduslikule ekspluateerimissuhtele ning paneb viimasele aluse. Enne kui ta on majanduslik, on võõrdumus poliitiline; võim eelneb teenistusele; majanduslik lähtub poliitilisest; riigi sünd määrab klasside esilekerkimise.

Lõpetamatus, ebatäielikkus, puudus — primitiivsete ühiskondade loomus ei avaldu kohe kindlasti selle kandi pealt. Pigem paneb ta end maksma positiivsuse, looduskeskkonna ja ühiskondliku projekti valdamisena, vaba tahtena mitte lasta enese olemisest välja lipsata millelgi sellisel, mis võiks teda muuta, rikuda või ta hoopis hävitada. Sellest tuleb kindla peale aru saada: primitiivsed ühiskonnad ei ole järgmiste ühiskondade üleaegsed embrüod, sotsiaalsed kehandid, mille “normaalne” areng on mingi veidra tõve tagajärjel peetunud; nad ei paikne ajaloolise loogika algpunktis, loogika, mis viib otseteed juba ettekirjutatud eesmärgi poole, vaid nad tuntakse alles *a posteriori* ära meie endi sotsiaalse süsteemina. (Kui ajalool on säärane loogika, kuidas saavad primitiivsed ühiskonnad veel olemas olla?) Majanduslikus eluvallas avaldub kogu eelnev primitiivsete ühiskondade keeldumisenäe lubada tööl ja tootmisel end alla neelata, otsusena piirata varusid lähtuvalt sotsiopolitiilistest vajadustest, sisemise võimekusena konkurentsiks — mis kasu oleks primitiivses ühiskonnas olla rikas vaeste seas? —, lühidalt (küll sõnastamata, aga siiski selgelt väljendatud) ebavõrdsuse keeluna.

Miks ei ole primitiivse ühiskonna majandus poliitiline öökonoomia? Näeme, et see on seotud asjaoluga, et majandus ei toimi siin autonoomselt. Võiksime öelda, et ses mõttes on primitiivsed ühiskonnad majanduseta, *sest nad keelduvad majandusest*. Ent kas sel juhul tuleks nende ühiskondade poliitilisust siiski määratleda puuduse kaudu? Kas tuleks tunnistada, et — kuna tegemist on “seaduseta ja kuningata” ühiskondadega — neil puudub poliitilise tegevuse väli? Kas me ei lange sedasi tagasi klassikalise

etnotsentrismi rajale, kus millegi puudumine iseloomustab kõiki tasandeid ühiskondades, mis meie omast eristuvad?

Tõstatagem niisiis küsimus poliitikast primitiivsetes ühiskondades. Tegemist ei ole lihtsalt “huvitava” probleemiga, ainult spetsialistide mõlgutuste tarbeks piiratud teemaga, sest siinkohal liigub etnoloogia ühiskonna ja ajaloo üldteooria suunas (mis tuleb alles luua). Ühiskonnakorralduse tüüpide äärmine mitmekesisus, eripalgeliste ühiskondade üliküllus ajas ja ruumis ei välista siiski korra võimalikkust katkestuse tingimustes, ei välista, et seda lõputut erinevuste paljusust oleks võimalik taandada. Ja vägvalt taandada, sest ajaloos kohtame õigupoolest ainult *kahte* tüüpi teineteisele taandamatuid ühiskondi, kahte makroklassi, kummaski sisaldumas ühiskonnad, mis rajanevad fundamentaalsel ühispinnal vaatamata kõigile erinevustele. *Ühest küljest, primitiivsed ühiskonnad ehk riigita ühiskonnad; teisalt, riigiga ühiskonnad.* Just riigivormi — vormi, mis võib esineda mitmel kujul — olemasolu või puudumine on see, mis määrab igale ühiskonnale tema loogilise koha ja tõmbab kustutamatu katkestuse joone kahe ühiskonnatüübi vahele. Riigi teke tõi endaga kaasa suure tüpoloogilise jaotuse “metslaste” ja “tsiviliseeritute” vahel; see rajas ületamatu lõhe, millest teispool muutus kõik, sest Ajast sai Ajalugu. Tihti — ja õigusega — on maailmaajaloo liikumises tuvastatud kahte kiirendust, mis said tema rütmi jaoks otsustavaks. Esimese tõuge oli neoliitiliseks revolutsiooniks nimetatu (loomade kodustamine, põllumajandus, kudumis- ja keraamikakunsti avastamine, inimrühmade paikseks jäämine jne). Elame endiselt — ja aina enam (kui nii võib öelda) — teise kiirenduse, 19. sajandi tööstusrevolutsiooni jätkus.

Muidugi ei ole mingit kahtlust, et paleoliitiliste rahvaste elutingimused muutusid neoliitilises katkestuses drastiliselt. Aga kas see teisenemine oli piisavalt põhjanev, muutmaks sügavuti ühiskondade olemust ennast? Kas saame rääkida eelneoliitiliste ja järelneoliitiliste ühiskondade erisugusest toimimisest? Etnograafilised andmed viitavad hoopis vastupidisele. Neoliitilise revolutsiooni peamiseks tagajärjeks olevat üleminek rändavalt eluviisilt paiksele, sest see võimaldas — stabiilse elanikkonna koondamise teel — linnade ja edaspidi ka riigiparaatide loomist. Kuid sedasi

otsustaksime, et igasugune tehnokultuuriline “kompleks”, millel puudub põllumajandus, on paratamatult mõistetud nomaadlusse. See on etnograafiliselt ebatäpne: küttimisel, kalastamisel ja korilusel põhinev majandus ei nõua kohustuslikus korras nomaadlikku eluviisi. Seda kinnitavad rohked näited nii Ameerikast kui mujalt: põllumajanduse puudumine on ühildatav paikse eluviisiga. See lubab järeldada, et kui mõned rahvad ei omandanud vaatamata soodsatele ökoloogilistele tingimustele põllumajandust, siis ei tulenenud see mitte võimetusest, tehnoloogilisest mahajäämusest, kultuurilisest alaväärsusest, vaid nad lihtsalt ei vajanud põllumajandust.

Ameerika Kolumbuse-järgsest ajaloost leiame juhtumeid, kus paiksetest maaharijatest koosnevad rahvad, olles tunda saanud tehnilise revolutsiooni mõjusid (hobuste ja lisaks tulirelvade omandamine), otsustasid põllumajandusest loobuda ja pühenduda peaaegu eranditult küttimisele, mis muutus tänu hobuste võimaldatud liikuvusele mitu korda tulusamaks. Kord hobuse seljas, intensiivistasid ja laiendasid Põhja-Ameerika tasandike ja Lõuna-Ameerika lagendike hõimud oma liikumisi; ent see nomaadlus ei sarnane sugugi nende omaga, keda tavapäraselt küttide-korilaste näitena kirjeldatakse (nagu Paraguay guajakid), ja põllumajandusest loobumine ei viinud ei kõne all olevate rühmade demograafilise lagunemiseni ega ka eelneva sotsiaalse korra teisenemiseni.

Mida õpetab meile see liikumine küttimisest põllumajandusse, mille võttis ette enamik ühiskondi, ja mõnede teiste ühiskondade vastupidine liikumine põllumajandusest küttimise juurde? Tundub, et see toimus ühiskonna olemust muutmata, et ainult materiaalsete elutingimuste muutumisel püsisid ühiskonnad samasugustena edasi, et neoliitiline revolutsioon küll mõjutas ja kahtlemata märgatavalt hõlbustas tollaste inimrühmade materiaalset elu, aga ei toonud endaga automaatselt kaasa murrangut ühiskondlikus korralduses. Teisisõnu, mis puutub primitiivsetesse ühiskondadesse, siis muutus selles, mida marxism nimetab majanduslikuks baasiks, ei määra sugugi temast tulenevat peegeldust, poliitilist pealisehitist, sest viimane tundub oma materiaalsest alusest sõltumatu olevat. Ameerika maailmajagu näitab selgesti majanduse ja ühiskonna vastastikust autonoomsust. Küttide-

kalastajate-korilaste rühmadel, olgu nomaadlikel või mitte, on samad sotsiopolitiilised omadused mis nende paiksetest maaharijatest naabritel: erinevad “baasid”, sama “pealisehitis”. Kesk-Ameerika ühiskonnad — imperiaalsed ühiskonnad, riigiga ühiskonnad — sõltusid vastupidi põllumajandusest, mis oli küll intensiivsem, kuid tehnilises mõttes väga sarnane troopiliste metsade “metslaste” põllumajandusega: sama “baas”, erinevad “pealisehitised”, sest ühel juhul oli tegemist riigita ühiskondadega, teisel aga väljakujunenud riikidega.

Seega on otsustavaks poliitiline katkestus, mitte majanduslik muutus. Tõeline revolutsioon inimkonna esiajaloos ei ole mitte neoliitiline, sest see võis vabalt jätta vana sotsiaalse korra puutumata, vaid poliitiline revolutsioon, see mõistatuslik, tagasi-pöördumatu, primitiivsetele ühiskondadele saatustlik ilmutis, mida tunneme riigi nime all. Ja kui tahta säilitada marxistlikud baasi ja pealisehitise mõisted, siis peab ehk tunnistama, et baasiks on poliitika ja pealisehitiseks majandus. Piisab ühest struktuur-sest, sügavast murrangust, et muuta kogu primitiivset ühiskonda, et ta primitiivsena hävitada; sellest murrangust, mis sünnitab kas ühiskonna seest või väljastpoolt selle, mille puudumine ise määratleb ühiskonna: hierarhia autoriteedi, võimusuhte, inimeste alutamise, riigi. Oleks muidugi asjatu otsida selle sündmuse juuri hüpoteetilisest teisenemisest primitiivse ühiskonna tootmissuhetes, teisenemisest, mis ühiskonda aegamööda rikasteks ja vaesteks, ekspluateerijateks ja ekspluateeritavateks jaotades viiks mehaaniliselt selle organi rajamiseni, mis võimaldab esimestel rakendada võimu teiste üle; teisisõnu, viiks riigi sünnini.

Säärane majandusliku aluse teisenemine on tõesti hüpoteetiline ja enamgi, see on võimatu. Et antud ühiskonna tootmissüsteem muutuks töö intensiivistumise suunas, eesmärgiga toota aina enam, oleks vaja, et selle ühiskonna liikmed ise ihkaksid elulaadimuutust, või siis, kui nad muutust ei ihka, oleks vaja välise jõu vägivaldset sekkumist. Teisel juhul ei lähtu midagi ühiskonnast endast, mis kannatab välise jõu agressiooni all, jõu, mille huvides tootmissüsteemi muudetakse: rohkem tööd ja rohkem tootlikkust, et rahuldada uute võimukandjate vajadusi. Poliitiline sund sätestab, sünnitab, võimaldab ekspluateerimist. Kuid sellise “stsenaar-

riumi” esilemanamisel ei ole mingit mõtet, sest ta oletab, et riikliku vägivalda algupära on väline, sattumuslik, vahetu, ja hoopiski mitte, et selle süünd tuleneb sisemiste, ühiskondlik-majanduslike tingimuste aeglasest teokssaamisest.

Öeldakse, et riik on vahend, mis lubab valitseval klassil vägivaldselt peremehetseda valitsetava üle. Olgu. Riigi tekkeks oleks sel juhul vaja, et ühiskondades eksisteeriks eelnev jaotus antagonistlikeks sotsiaalseteks klassideks, mis oleksid omavahel seotud ekspluateerimissuhete alusel. Niisiis peaks ühiskonna *struktuur* — jaotus klassideks — eelnema riikliku *masina* sünnile. Vaatame põgusalt, kui habras on see puhtalt instrumentaalne riigiteooria. Kui ühiskonda struktureerivad rõhujad, kes saavad rõhutuid ekspluateerida, siis seda seetõttu, et võõrandumise pealesurumine toetub teatud jõu rakendamise võimele, teisisõnu sellele, mis on riigi substantiks eneseks, “legitiimse füüsilise vägivalda monopolile”. Mis vajadusele vastaks siis riigi olemasolu, kui tema loomus — vägivald — on juba ühiskonna jaotusele siseomane ja ses mõttes juba ette antud asjaolus, et üks rühm rõhub teisi? Riik oleks tarbetu organ, mille funktsioon täidetaks eelnevalt ja mujal.

Riigimasina esilekerkimise mõtestamine lähtuvalt ühiskondliku struktuuri teisenemisest tähendab vaid selle esilekerkimise probleemi edasilükkamist. Sest kõigepealt tuleks siis küsida, miks luuakse primitiivses ühiskonnas — ehk jaotusteta ühiskonnas — uus jaotus domineerijateks ja domineeritavateks. Mis tõukab tagant seda suurt muutust, mis tipneb riigi ülesseadmisega? Võiks ju vastata, et riigi teke võimaldas õiguslikult tunnustada juba eelnevalt eksisteerinud eraomandit, et riik oli eraomanike esindaja ja kaitsja. Hästi. Aga miks peaks eraomand esile kerki ühiskonnas, milles seda ei tunta, sest eraomandist keeldutakse? Miks peaksid ühed ühiskonna liikmed ükspäev kuulutama: *see on minu oma*, ja kuidas võiksid teised lasta idanema selle seemned, millest primitiivne ühiskond midagi ei tea — võimu, rõhumise, riigi? Meie praegused teadmised primitiivsetest ühiskondadest ei luba meil enam otsida poliitika alget majandusvallast. Mitte sellesse pinnasesse ei ole riigi genealoogiline puu oma juuri ajanud. Primitiivse ühiskonna, riigita ühiskonna majanduslikus

toimimises ei ole midagi, mis lubaks sinna sisestada erinevust rikkamate ja vaesemate vahel, sest keegi ei tunne siin seda kummalist iha teha, omada, olla naabrist rohkem. Kõigile ühine võime rahuldada oma materiaalseid vajadusi ning kaupade ja teenuste vahetamine, mis takistab pidevalt kaupade kuhjumist erakätesse, muudavad säärase iha puhkemise — omandiiha, mis on õigupoolest võimuiha — lihtsalt võimatuks. Primitiivne ühiskond, esimehe külluseühiskond, ei jäta kohta ihale ülikülluse järele.

Primitiivsed ühiskonnad on riigita ühiskonnad, sest riik on neis võimatu. Ja ometi olid kõik tsiviliseeritud rahvad kõigepealt metslased: mis juhtus, et riik lakkas olemast võimatu? Miks lakkasid rahvad olemast metslased? Missugune kohutav sündmus, mis revolutsioon lubas esile kerkida despoodi figuuril, sellel, kes käsib neid, kes kuuletuvad? *Kust tuleb poliitiline võim?* Algupära mõistatus, võib-olla küll ajutine.

Kui riigi illumise tingimuste määratlemine tundubki veel võimatu, saame siiski täpsustada tema mitteilmumise tingimusi, ja siia raamatusse koondatud tekstid proovivad piiritleda riigita ühiskondade poliitilist ruumi. Usuta, seaduseta, kuningata — seda, mida 16. sajandi lääs indiaanlaste kohta ütles, võib raskusteta laiendada kõigile primitiivsetele ühiskondadele. See võib olla lausa eristavaks tunnuseks: ühiskond on primitiivne, kui tal puudub kuningas seaduse legitiimse allikana, see tähendab, kui tal puudub riigimasin. Ja vastupidi, kõik mitteprimitiivsed ühiskonnad on riigiga ühiskonnad — ei ole vahet, milline ühiskondlik-majanduslik režiim parasjagu kehtib. Seetõttu saamegi ühte klassi koondada kõik arhailised suured despootiad — Hiina või Andide kuningad, keisrid või vaaraod —, hilisemad monarhiad — riik, see olen mina — või tänapäevased sotsiaalsed süsteemid, kas siis liberaalse kapitalismiga nagu Lääne-Euroopas või riigikapitalismiga nagu mujal. . .

Hõimus ei ole niisiis kuningat, on pealik, kes ei ole aga riigipea. Mida see tähendab? Lihtsalt seda, et pealik ei valda mingit autoriteeti, mingit sunnivõimu, mingeid vahendeid käskluste jagamiseks. Pealik ei ole kamandaja, hõimuliikmetel ei ole mingit kohust kuuletuda. *Pealikuluse ruum ei ole võimu koht*, ja metslas-“pealiku” (ebaõnnestunult nimetatud) kuju ei kuuluta sugugi ette

tulevast despooti. Pealiklus ei ole kohe kindlasti see, millest saaks tuleneda riigiaparaat.

Kuidas siis ei kuuluta hõimupealik ette riigipead? Miks ei ole selline riigiootus “metslaste” maailmas võimalik? See radikaalne katkestus — mis muudab sujuva ülemineku primitiivselt pealikulst riigimasinale mõeldamatuks — rajaneb loomulikult sel välistussuhtel, mis asetab poliitilise võimu pealikkusest väljapoole. Meil on siin tegemist võimuta pealikuga ja institutsiooniga — pealikkusega —, millele on võõras võimu olemus, autoriteet. On selge, et pealiku funktsioonid, nii nagu neid ülal analüüsi,^{*} ei ole võimu funktsioonid. Pealik, olles põhiliselt vastutav üksikisikute, perekondade, suguvõsade jne vahel tekkivate konfliktide lahendamise eest, saab korra ja kooskõla taastamisel toetuda ainult talle ühiskonna poolt omistatud *prestiižile*. Aga loomulikult ei tähenda prestiiž võimu, ja rahutegija ülesannete täitmiseks on pealikul kasutada ainult kõne. Ent ta ei valda kõnet lahendamaks vastaspoolte tüli, sest pealik ei ole kohtunik ega saa endale lubada ühe või teise poole valimist, vaid üksnes üritada, relvaks vaid oma sõnaosavus, veenda inimesi, et parem oleks maha rahuneda, lõpetada üksteise solvamine, järgida esivanemate eeskujut, mis õpetab elama kooskõlas. Selle ürituse õnnestumine pole kunagi tagatud, sest *pealiku kõnel puudub seaduse jõud*. Peaks veenmiskatse luhetuma, võib juhtuda, et konflikt laheneb vägivalda teel ning ohvriks osutub hoopis pealiku prestiiž, sest ta on tunnustust andnud oma võimetusest saavutada seda, mida temalt oodati.

Mille põhjal otsustab hõim, et antud mees on väärt olema pealik? Lõppeks ainult tema “tehnilise” pädevuse põhjal: tema kõneosavus, tema küttemisoskus, tema võime korraldada sõjategevust nii rünnakul kui ka kaitses. Ja mingil juhul ei luba ühiskond pealikul seda tehnilist piiri ületada, ei luba tehnilisel ülimusel kunagi muutuda poliitiliseks autoriteediks. Pealik teenib ühiskonda, see on ühiskond ise — võimu tõeline koht —, mis rakendab autoriteeti pealiku üle. Seepärast ei ole pealikul võimalik seda suhet

^{*}Vt nt “Échange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne”. — *La Société contre l'Etat*, lk 25–42 (orig. *L'Homme*, Vol. 2, N° 1, 1962, lk 51–65). *Tlk.*

enese kasuks pöörata, rakendada ühiskonda enese teenistusse, tarvitada hõimu üle võimuks nimetatut: primitiivne ühiskond ei luba pealikul iial despoodiks muutuda.

Mingis mõttes hoiab hõim pealikku pingsa järelevalve all, kes on justkui vang ruumis, millest hõim ei lase tal väljuda. Aga kas ta ihkab sellest ruumist lahkuda? Kas pealik ihkab üldse olla pealik? Kas juhtub kunagi, et ta tahab omaenese tahte teostamise seada kõrgemale rühma teenimisest ja huvidest? Et tema isikliku huvi rahuldamine astub ette tema kuulekusest kollektiivsele püüdlusele? Tänu rangele kontrollile (mis tuleneb primitiivse ühiskonna loomusest ega ole seega teadlik ja kaalutletud järelevalve), millele juhi — *nagu ka kõigi teiste* — tegevus allutatakse, juhtub harva, et pealikud astuvad üle primitiivsest seadusest: *sa ei ole teistest rohkem*. Harva, kuid siiski: vahel juhtub, et pealik tahab *pealikku mängida*, ja sugugi mitte mingist makjavellilikust motivatsioonist, vaid tal ei olegi valikut, ta ei saa teisiti toimida. Selgitagem. Üldjuhul ei ürita pealik (see ei tule talle mõttessegi) ümber pöörata tavapärasest (normidele vastavat) suhet enda ja rühma vahel; ta ei ürita pööret, mis teeks temast hõimu teenri asemel selle isanda. Suur kasiik Alaykin, Argentina Chaco regiooni abipooni hõimu sõjapealik, määratles suurepäraselt selle tavausuhte oma vastuses Hispaania ohvitserile, kes soovis teda veenda, et ta tiriks oma hõimu vastu selle tahtmist sõtta: “Esivanematelt päritud kombe kohaselt talitavad abipoonid iseenda, mitte kasiigi tahtmise kohaselt. Mina olen nende juht, kuid ma ei saa kahju teha ühelegi oma rahva seast ilma, et kahjustaksin sellega iseennast; kui rakendaksin oma kaaslaste peal käsklusi või jõudu, pööraksid nad mulle kohe selja. Ma eelistan olla armastatud, mitte kardetud.” Ja — ärgem selles kahelgem — enamik indiaanipealikke oleksid sarnaselt kõnelnud.

Leidub siiski erandeid, peaaegu alati sõjapidamisega seotuna. Teame, et sõjaretke ettevalmistamine ja läbiviimine on ainsaks olukorraks, kus pealik omandab minimaalse autoriteedi, mis põhineb, korrakem, ainult tema tehnilisel pädevusel sõjamehena. Niipea, kui asi on lõpule jõudnud, ükskõik siis, milline on lahingu lõpptulemus, saab sõjapealikust taas võimuta pealik, ja mitte mingil juhul ei teisene võiduga kaasnev mõjukus autoriteediks.

Kõik sõltub sellest ühiskonna tehtud eristusest võimu ja prestiiži vahel, võiduka sõdalase prestiiži ja talle keelatud käskluse vahel. Sobivaim allikas kustutamaks sõjamehe prestiižijanu on sõda. Samal ajal saab pealik, kelle prestiiž on sõjaga seotud, seda säilitada ja tugevdada ainult sõjas: see on teatavat laadi kohustav tung, mis sunnib teda pidevalt takka tahtma korraldada sõjaretki, millest ta loodab omandada võiduga kaasnevaid (sümboolseid) hüvesid. Seni kui tema kihk sõja järele on kooskõlas hõimu üldise tahtega — eriti noorte meeste omaga, kelle jaoks sõda on samuti peamiseks vahendiks prestiiži omandamisel —, kuni pealiku tahe ei ületa hõimu tahet, jäävad tavapärased suhted esimese ja viimase vahel muutumatuks. Kuid oht, et pealiku tahe ületab hõimu oma, oht, et ta läheb liiga kaugele, et ta väljub talle määratud funktsiooni rangetest piiridest — see oht on alaline. Mõnikord läheb pealik riski peale välja ja üritab hõimule oma eesmärgi peale suruda, asendada kollektiivne huvi oma erahuviga. Pöörates nii ümber tavapärase suhte, mis määrab pealiku vahendiks ühiskondlikult määratletud eesmärgi täitmisel, üritab pealik teha ühiskonda vahendiks, mille abil viia ellu oma puhtalt eraviisilist huvi: *hõim pealiku teenistuses, ja mitte enam pealik hõimu teenistuses*. Kui see “töötaks”, oleksime siit leidnud poliitilise võimu kui sunni ja vägivalda sünnipaiga; oleksime kätte saanud esimese kehastuse riigi minimaalsest figuurist. Aga see ei tööta kunagi.

Väga kaunis jutustuses sellest, kuidas ta 20 aastat janomamide juures veetis (Biocca 1969), räägib Elena Valero pikalt oma esimesest abikaasast, sõjajuhist Fusiwest. Fusiwe lugu näitab hästi primitiivse pealiku saatust, kui ta on asjaolude sunnil viidud primitiivse ühiskonna seadusest üleastumiseni, ühiskonna, mis on ise tegelik võimu koht ja mis keeldub võimust lahti laskmast, keeldub seda delegeerimast. Niisiis, kuna ta oli tänu võidukate rünnakute korraldamisele ja juhtimisele vaenlaste vastu omandanud piisavalt prestiiži, tunnustas hõim Fusiwet pealikuna. Nüüd juhib ta hõimu soovitud sõdu, annab oma tehnilise pädevuse sõjamehena, oma vaprust, oma dünamismi rühma teenistusse — ta on oma ühiskonnale tõhus instrument. Ent metslasest sõjamehe õnnetuseks on, et sõjas kätte võidetud prestiiž kuhtub kiiresti, kui seda pidevalt ei värskendata. Hõim, mille jaoks pealik ei ole ena-

mat kui sobiv instrument oma tahte elluviimiseks, unustab kergesti pealiku möödunud võidud. Pealiku jaoks ei ole miski jäädavalt kätte võidetud, ja kui ta soovib rahva meeles hoida seda hõlpsasti unuvat mälestust oma prestiižist ja hiilgusest, ei piisa ainult vanade saavutuste läikimalöömisesest, vaid ta peab tekitama uusi põhjusi relvade haaramiseks. Sõjamehel pole valikut: ta on mõistetud sõda ihkama. Just siit jookseb selle konsensuse piir, mis tunnustab teda pealikuna. Kui tema sõjakihk langeb kokku ühiskonna sõjakihuga, järgneb ühiskond talle edaspidigi. Aga kui sõjapealiku sõjakihk üritab kaasa haarata ühiskonda, mida hingstab rahusoo — mitte ükski ühiskond ei ihka *alati* sõdida —, pöörduv suhe pealiku ja hõimu vahel ümber, juht üritab ühiskonda kasutada eraviisiliste eesmärkide täitmise instrumendina, vahendina täitmaks oma isiklikke püüdlusi. Ärgem unustagem, et primitiivne pealik on võimuta pealik: kuidas saaks ta oma tahte kehtestada seadusena ühiskonnas, mis selle keelab? Ta on samaaegselt oma prestiižiha ja selle teostamisvõimetuse vang. Mis saab säärases olukorras juhtuda? Sõjamees jäetakse omapäi, pidama seda kaheldava väärtusega võitlust, mis ei vii teda mujale kui surma. Selline oli Lõuna-Ameerika sõjamehe Fusiwe saatus. Tema hõim hülgas ta, sest ta surus neile peale soovimatut sõda. Jäi üle ainult üksipäini sõtta minna — ja ta leidis oma otsa nooltega tikitult. Surm on sõjamehe saatus, sest primitiivne ühiskond on säärane, *mis ei lase prestiižil asendada võimutahtega*. Või teisisõnu, primitiivses ühiskonnas on pealik võimutahte võimalikusena juba ette surmale määratud. Eraldiseisev poliitiline võim on primitiivses ühiskonnas võimatu: ei ole kohta, ei ole tühimikku, mille saaks täita riik.

Vähem traagilise lõpuga, kuid samalaadne lugu juhtus ühe teise indiaani juhiga, tundmatust Amasoonia sõjamehest lõpmatult kuulsamaga — tegemist on nimeka apatši pealiku Geronimoga. Tema *Mälestused* (Memoires... 1972), ehkki üsna kaootiliselt kirja pandud, on väga õpetlik lugemismaterjal. Geronimo oli alles üks noor sõjamees teiste seas, kui Mehhiko sõdurid tema hõimu laagrit ründasid ning naised ja lapsed ära tapsid. Kogu Geronimo perekond mõrvati. Mõrvaritele kättemaksmiseks koonduisid apatši hõimud ning Geronimo sai ülesandeks nad lahingus-

se juhtida. Tulemuseks apatšide täielik edu; nad hävitasid terve Mehhiko garnisoni. Geronimo sõjameheprestiiz kasvas tohutuks. Ja sellest peale asjad muutusid, Geronimoga juhtus midagi, midagi oli toimumas. Sest kuigi teised apatšid rahuldusid võiduga, mis täitis nende kättemaksuiha, ning lugesid asja seetõttu enam-vähem lõpetatuks, nägi Geronimo asju teises valguses: ta tahtis mehhiklastele ikka enam kätte maksta, talle ei piisanud sellest verisest lüüasaamisest, millele sõdurid allutati. Aga loomulikult ei saanud ta mehhiklaste külasid minna üksipäini ründama. Nii-siis üritas ta omasid veenda uuesti relvi haarama. Asjatult. Kord oma kollektiivse eesmärgi — kättemaksu — saavutanud, tahab apatši ühiskond puhata. Geronimo püüdlus oli seega eraviisiline eesmärk, mille täitmisele ta üritas hõimu kaasa tirida. Kui ta oli varem oma pädevuse tõttu sõjamehena olnud hõimu instrument, siis nüüd tahtis ta teha hõimust oma tahte instrumendi. Loomulikult ei tahtnud apatšid kuidagi Geronimole järgneda, samamoodi nagu janomamid keeldusid järgnemast Fusiwele. Parimal juhul õnnestus apatši pealikul veenda (mõnikord valede hinnaga) mõnda noort meest, kes janunes hiilguse ja sõjasaagi järele. Ühel sõjaretkel koosnes Geronimo kangelaslik ja naeruväärt armee kümnest mehest! Apatšid, kes valisid Geronimo olude sunnil pealikuks tänu tema lahinguoskustele, keerasid talle järjepidevalt selja, kui tema eesmärgiks oli pidada oma isiklikku sõda. Geronimo, viimane suur Põhja-Ameerika sõjapealik, üritas kolmkümmend aastat oma elust “pealikku mängida”, aga see ei õnnestunud tal kordagi. . .

Primitiivse ühiskonna põhimine loomujoon (tähendab see, mis puudutab tema olemust) seisneb täieliku võimu rakendamises kõigi oma koostisosade üle; ta keelab autonoomia kõigile alamrühmadele, millest ta moodustub; ta hoiab kõik ühiskondlikku elu alalhoidvad sisemised liikumised — nii teadlikud kui ka teadvustamatud — ühiskonna kehtestatud piirides ja kursil. Üks viis (kui tarvis, siis vägivald on teine), kuidas hõim väljendab oma tahet säilitada primitiivset ühiskondlikku korda, on individuaalse, keske ja eraldiseisva poliitilise võimu esilekerkimise keelamine. See on seega ühiskond, millest miski põgenema ei pääse, mis ei lase midagi endast välja, sest kõik väljapääsud on suletud. See on

niisiis ühiskond, mis peaks end igavesti taastootma, ilma et miski teda aja jooksul märkimisväärselt mõjutaks.

Leidub siiski üks vald, mis tundub vähemalt osalt pääsevat ühiskondlikust kontrollist; see on “voog”, millele saab rakendada ainult ebatäiuslikku “kodeeringut”: see on demograafiline vald; vald, mida valitsevad kultuurilised reeglid, aga ka looduslikud seadused; ruum, milles rullub samaaegselt lahti nii sotsiaalsesse kui ka bioloogilisse juurdunud elu; säärase “masina” koht, mis toimib ehk hoopis omaenese mehaanika alusel ja jääb seetõttu ühiskonna haardest välja.

Mõtlemata asendada majanduslikku determinismi demograafilise determinismiga, kirjutada põhjustesse (rahvastiku kasv) sisse tagajärgede (ühiskondliku korra teisenemine) paratamatust, tuleb siiski tunnistada, eriti mis puutub Ameerikasse, rahvaarvu sotsioloogilist kaalu, rahvastiku tiheduse kasvu võimet häirida (me ei ütle, et hävitada) primitiivset ühiskonda. On väga tõenäoline, et primitiivse ühiskonna põhiliseks eksisteerimistingimuseks on võrdlemisi väike rahvaarv. Primitiivne mudel saab toimida ainult siis, kui rahvast on vähe. Või teisisõnu, et ühiskond saaks olla primitiivne, peab ta olema väiksearvuline. Ja tõepoolest, “metslaste” maailmas oleme tunnistajaks hämmastavale rahvaste, hõimude, ühiskondade killustumisele lokaalseteks rühmadeks, mis hoolitsevad valvsalt oma autonoomia säilimise eest suuremas rühmas, kuhu nad kuuluvad, ehkki nad võivad luua ajutisi liite naabruses elavate “kaasmaalastega”, kui olukord — eriti sõjaline — seda nõuab. See hõimu-universumi pihustumine on kahtlemata tõhusaks vahendiks, et takistada selliste sotsiopoliitiliste rühmituste teket, mis võiksid lokaalseid rühmi endasse lõimida, ja sealt edasi vahendiks, et takistada riigi teket, riigi, mis on juba olemuslikult ühendav.

On häiriv näha, et ajal, mil eurooplased nad avastasid, lahkesid tupi-guaraniid märkimisväärselt tavapärasest primitiivsest mudelist, seda eriti kahes olulises punktis: nende hõimude või lokaalsete rühmade *rahvastikutihedus* ületab selgelt naaberrahvastike oma; *lokaalsete rühmade suurus* on täiesti võrreldamatu sotsiopoliitiliste üksuste omaga troopilistes metsades. Loomulikult ei olnud tupinamba külad, milles elas tuhandeid inimesi, siiski

linnad; ent nad ei mahtunud enam ka naaberühiskondade “traditsioonilisse” demograafilisse mõõtkavva. Selle demograafilise leviku ja tihenemise taustal paistab silma — ka see on primitiivses Ameerikas ebaharilik, ehkki mitte imperiaalses — pealicluse kalduvus omandada mujal ennenägematut võimu. Tupi-guaranii pealikud ei olnud muidugi despoodid, aga nad ei olnud ka võimuta pealikud. Siin ei ole õige koht, et võtta ette pikk ja keerukas töö tupi-guaranii pealicluse analüüsimiseks. Piisab, kui teeme lihtsalt järgmise eristuse: ühes ühiskonna otsas, kui nii võib öelda, demograafiline kasv, ja teises poliitilise võimu aeglane esilekerkimine. Ei ole kahtlemata etnoloogia asi (ja veel vähem ainsana tema) vastata primitiivse ühiskonna demograafilise laienemise põhjuste küsimusele. Kuid etnoloogia asi on ühendada demograafiline ja poliitiline pool, analüüsida sotsioloogia vahendusel jõudu, mida teine avaldab esimesele.

Oleme selle teksti jooksul lakkamatult rõhutanud, et primitiivse ühiskonna sees ei ole eraldiseisev poliitiline võim võimalik, et primitiivse ühiskonna seest ei saa tekkida riik. Aga tundub, et rääkisime just enesele vastu, tuues esile tupi-guaraniide juhtumina primitiivsest ühiskonnast, kust hakkas pinnale kerkima midagi sellist, millest võinuks saada riik. Kahtlemata oli neis ühiskondades juba pikka aega kestnud areng säärase pealicluse asutamise suunas, mille poliitiline võim ei olnud enam tähtsusetu. Kuni selleni välja, et tolle aja Prantsuse ja Portugali kroonikud ei kõhelnud hõimuliitude suurtele pealikele omistamast tiitleid nagu “provintsikuningas” või “pisikuningas”. Selle tupi-guaranii ühiskonna sügava teisenemisprotsessi katkestas julmalt eurooplaste saabumine. Kas see tähendab, et kui Uus Maailm oleks avastatud näiteks sajand hiljem, oleks riigivorm olnud juba Brasiilia rannikualade indiaanlastele peale surutud? Alati on lihtne — ja ohtlik — taasluua hüpoteetilist ajalugu, mida ei saa miski ümber lükata. Kuid praegusel juhul arvame võivat kindla peale eitavalt vastata: see ei olnud eurooplaste saabumine, mis katkestas riigi esilekerkimise tupi-guaraniidel, vaid pigem ärkas selles ühiskonnas endas tema loomus primitiivse ühiskonnana, toimus ärkamine, ülestõus, mis ei olnud küll otse pealicluse vastu suunatud, ent selle tagajärjed hävitasid siiski pealike võimu. Kõneleme siin sel-

lest kummalisest nähtusest, mis tupi-guaranii hõimud 15. sajandi viimastel kümnenditel ärevaks muutis, nimelt mõnede meeste sütitavast jutlustamisest, kes käisid rühmast rühma ja õhutasid indiaanlasi kõike hüljama ning asutama end otsinguretkete leidmaks Maad Ilma Kurjata, maapealset paradisi.

Primitiivses ühiskonnas on pealiklus ja keel olemuslikult seotud; kõne on ainus pealiku kasutuses olev võim; enamgi, kõnelemine on tema kohus. Aga see on üks teine kõne, teine diskursus, mitte see, mida kõnelesid pealikud, vaid need mehed, kes vedasid 15. ja 16. sajandil hullumeelse rände käigus endaga kaasa tuhandeid indiaanlasi, otsides jumalate kodumaad; see on *karai*'de diskursus, see on prohvetlik kõne, mürgine kõne, äärmiselt õõnestav, sest õhutas indiaanlasi sellele, mida tuleks mõista ühiskonna hävitamisena. Prohvetite üleskutses hüljata kuri maa — ehk ühiskond tema senisel kujul —, et jõuda Maale Ilma Kurjuse, jumaliku õnne maale, sisaldus ühiskonna struktuuri ja normide süsteemi surmaotsus. Nüüd muutus see ühiskond aina enam allutatuks pealike autoriteedile, nende tärkava poliitilise võimu raskusele. Ehk on niisiis põhjendatud öelda, et kui ühiskonna enese südamest sündinud prohvetid kuulutasid inimeste eluilma kurjaks, siis seda seetõttu, et nad tuvastasid viletsuse, kurjuse peituvat selles aeglasel surmas, kuhu võimu esilekerkimine oleks varem või hiljem mõistnud tupi-guaranii ühiskonna primitiivse ühiskonnana, riigita ühiskonnana. Haaratud tundest, et vana primitiivse maailma vundament on mõranemas, painatud sotsiokosmilise katastroofi aimdusest, otsustasid prohvetid, et maailma tuleb muuta, et tuleb maailmu vahetada, hüljata inimeste oma ja võita jumalate oma.

See prohvetlik kõne elab jätkuvalt, nagu näitavad käesoleva kogumiku tekstid “Prohvetid džunglis” ja “Ühest ilma paljuta”.* Need järelejäänud kolm või neli tuhat guaranii indiaanlast, kes Paraguay metsades virelevad, saavad siiski jätkuvalt osa *karai*'de pakutavast võrreldamatust rikkusest. *Karai*'d ei ole enam muidugi

*Vastavalt “Prophètes dans la jungle”. — *La Société contre l'Etat*, lk 137–145 (orig. *L'Éphémère*, N° 10, 1969, lk 232–242); “De l'Un sans le Multiple”. — *La Société contre l'Etat*, lk 146–151 (orig. *L'Éphémère*, N° 19–20, 1972, lk 308–314). *Tlk.*

tervete hõimude juhid nagu nende 15. ja 16. sajandi esivanemad; Maad Ilma Kurjata ei ole enam võimalik otsida. Kuid tegevusetus tundub olevat lubanud sündida mõtteuimal, aina süveneval mõtiskelul inimolukorra viletsuse üle. Ja see liigest valgusest peaaegu pimestatud metsik mõtlemine ütleb meile, et Kurjuse sünnikoht, viletsuse allikas, on Üks.

Sellest peab ehk natuke pikemalt rääkima ja küsima, mida mõtleb guaranii tark nimetuse all Üks. Tänapäeva guaranii mõtte lemmikteemad on samad, mille pärast tundsid muret juba enam kui neli sajandit tagasi need, keda kutsuti *karai*'deks, prohvetiteks. Miks on maailm kuri? Mida saame kurjusest pääsemiseks ette võtta? Need on küsimused, mida indiaanlased on põlvkondade kaupa endale lakkamatult püstitanud; praegusaegsed *karai*'d kordavad haledal kombel endisaegsete prohvetite diskursust. Nood teadsid, et Üks, see on kuri; nad jutlustasid seda külast külla ning inimesed järgnesid neile otsima Hüve — mitte-Ühe otsingule. Avastamise-aegsete tupi-guaraniide seast leiame niisiis ühest küljest praktika — usurände —, mis jääb seletamatuks, kui seda ei mõisteta keeldumisena kursist, kuhu pealiklus seda ühiskonda tüüris, keeldumisena eraldiseisvast poliitilisest võimust, keeldumisena riigist; teisalt prohvetliku diskursuse, mis tuvastab Ühe Kurjuse juurena ning kinnitab, et leidub tee sellest pääsemiseks. Mis tingimustel on võimalik Ühest mõelda? On vaja, et mingil moel oleks tema kohalolu, olgu ta vihatud või ihatud, nähtav. Ja seetõttu usume võivat tuvastada, et metafüüsiline võrdus Kurjuse ja Ühe vahel kätkeb endas salajasemat, poliitilisest korrast lähtuvat võrdust, mis ütleb, et Üks, see on riik. Tupi-guaranii prohvetlus on primitiivse ühiskonna kangelaslik katse teha lõpp viletsusele, keeldudes otsustavalt Ühest kui riigi universaalsest olemusest. Säärane "poliitiline" tõlgendus metafüüsilisele väitele peaks sundima püstitama järgmist, vahest teotavat küsimust: kas mitte iga Ühe-metafüüsika kohta ei saaks teostada samasugust tõlgendust? Mis saab Ühest kui Hüvest, sellest eelisobjektist, mille tärkav lääne metafüüsika määras inimihale? Piirdugem selle rahutuks tegeva tõendiga: metslasprohvetite ja vanakreeklaste mõtlemine tegeleb sama asjaga, Ühega; ent guaranii indiaanlane ütleb, et Üks on

Kurjus, samas kui Herakleitos ütleb, et see on Hüve. *Mis tingimustel on võimalik Ühte mõista Hüvena?*

Naaseme kokkuvõtteks tupi-guaraniide näitlikku maailma. Meil on siin pealike tõrjumast esiletõusust läbistatud ja ohus-tatud primitiivne ühiskond, mis äratas endas säärased jõud, mille võimuses on peatada pealikuluse edenemine, mis oleks pealikest ehk teinud seadust kandvad kuningad. Ühel pool pealikud, teisel pool, nende vastu, prohvetid: säärased on 15. sajandi lõpu tupi-guaraniide ühiskonna olemuslikud jooned. Ja prohvetlik “masin” töötas täiuslikult, sest *karai*’d suutsid enesele järgnema panna hämmastavaid masse, kes langesid niivõrd sügavale nende kõne lummusesse (nagu ütleksime tänapäeval), et olid valmis nendega kaasas käima kas või surmani.

Mida see tähendab? Relvaks ainult nende sõna [*logos*], suutsid prohvetid teostada indiaanlaste “mobilisatsiooni”, saavutasid primitiivses ühiskonnas võimatuna näiva: ühendada religioosses rändes hõimude paljuslik mitmekesisus. Neil õnnestus kogu pealike “programm” paugupealt täita! Ajaloo riugas? Saatuslik viga, mis kõigele vaatamata mõistis primitiivse ühiskonna sõltuvusse? Ei tea. Kuid igal juhul omandasid prohvetid ülestõusu käigus pealike vastu mõõtnatult enam võimu, kui olid kandnud nood. Nii et võib-olla peab õigeaks pidama mõtet, et kõne vastandub vägivaldale. Kui metslaspealikku kohustab *süütu* kõne, võib primitiivne ühiskond siiski teatud tingimustel kuulda võtta ka teistsugust kõnet, unustades, et see kõne üteldakse välja käsklusena — prohvetlikku kõnet. Prohvetite diskursuses leidub ehk võimu diskursuse seeme; ja rahvaste liigutaja üleskõetud loomujoonte all — liigutaja, kes räägib inimestele nende ihadest — peidab end võib-olla Despoodi vaikiv kuju.

Prohvetlik kõne, selle kõne võim: kas siin võib olla võimu algupärane koht, riigi algus Sõnas [*Verbe*]? Hingevallutajatest prohvetites, enne kui neist said inimeste valdajad? Võib-olla. Aga isegi ses äärmuslikus prohvetlusekogemuses (äärmuslikus selles mõttes, et tupi-guaranii ühiskond oli saavutanud need äärmised piirid — kas siis demograafilistel või mõnedel teistel põhjustel —, milles sai veel ühiskonda määratleda primitiivsena) teevad metslased jätkuvaid jõupingutusi, et takistada pealikel ole-

mast pealikud, et keelata ühendamine, et välja ajada Üks — riik. Õeldakse, et ajalooa rahvaste ajalugu on klassivõitluse ajalugu. Vähemasti sama põhjendatult võiksime öelda, et ajaloota rahvaste ajalugu on nende võitluse ajalugu riigi vastu.

Kirjandus

- B i o c c a, Ettore 1969. *Yanoama*. Paris: Plon
- L i z o t, Jacques 1973. Économie ou société? Quelques thèmes à propos de l'étude d'une communauté d'Amérindiens. — *Journal de la Société des américanistes*, Vol. 9, p. 137–175
- M é m o i r e s de G é r o n i m o*. 1972. Paris: F. Maspero

PIERRE PEEGLITAGUSEL MAAL

Ott Puumeister

*Kui peegel ei näita meile meie endi kujutist,
ei tõenda see, et seal pole midagi vaadata.*

(Clastres 1974a: 18.)

Mõisted on mooned. Täpsemini, mõisted on moondavad sündmused. See tähendab, et mõisted mitte (ainult) ei kirjelda ega pane paika, vaid nad ühendavad elemente, mis eelnevalt seisis lahus, ja sunnivad neid sedasi endast välja minema, muutuma millekski teiseks, teisenema. Mõiste ei ole metafoor, ühe valla mõistmine teise kaudu, vaid metamorfoos, mõlema valla muundamine nii, et moodustub uus territoorium ja kehtestuvad uued piirid, milles on võimalik mõelda — uued mõeldavuse piirid.¹ Mõistete loomise teeb vajalikuks kohtumine tundmatu(te)ga, mis püstitab küsimuse, kuidas toimida edasi, kuidas teiseneda ja teisendada.

PIERRE CLASTRES (1934–1977), Prantsuse antropoloog (või siis etnoloog), oli ühe säärase kohtumise kehasutus, mitme kokkusaamise lõikepunkt. Alustades õpinguid filosoofias ja avastades enda jaoks Friedrich Nietzsche,² suundus ta antropoloogiast õppima ja sellega tegelema Claude Lévi-Straussi käe all, ent ei rahuldunud strukturalismiga, mida ta nimetas “ühiskonnata sotsioloogiaks” (Clastres 2010c: 224).³ Ta ei saanud strukturalismiga rahule jääda, sest tema huvialaks oli poliitika ehk need viisid, kuidas ühiskonnad end teadlikult korraldavad, üles ehitavad. Et seda tahku ka tegelikult seletada, et tõsiselt uurida “maailma rahvaste ontoloogilist enesemääramist” — nii kirjeldab antropoloogia

¹Vt mõiste kui metamorfoosi ja sündmuse kohta Deleuze, Guattari 2014.

²Ta tegeles ka Martin Heideggeriga, kuid Nietzsche jäi teda mõjutama kogu karjääri vältel (Abensour, Clastres 2015: 49–50). Ka oma kaasaegsete filosoofidega suhtles ta tihedalt, osaledes nt 1977. aastal — ehk vahetult enne hukkumist autoõnnetuses — ajakirja *Libre* asutamisel ühes Miguel Abensouri, Cornelius Castoriadise, Marchel Gauchet', Claude Lefort'i ja Maurice Luciani-ga (Delacampagne 1997: 103).

³Erimeelsused Lévi-Straussiga viisid selleni, et Clastres lahkus tema uurimisrühmast (Glowczewski 2008: 85) — või siis koguni visati sealt välja kon-
toritarvete volitamata kasutamise hapral ettekäändel (Graeber, Wengrow 2021: 112).

eesmärki Eduardo Viveiros de Castro (2015a: 54) —, ei saa lähtuda universaalsest seletusprintsibist, milleks strukturalismi jaoks oli vahetus. Oma ajastule ja kontekstile kohaselt kuulus ta algul Prantsuse Kommunistlikku Parteisse, ent astus sealt pärast 1956. aasta Ungari sündmusi välja. Ta ei rahuldunud kunagi ka marxistlike seletustega, mis kippusid kõiki ühiskondi tõmbama ühtse ajajoone liistule ning taandama ühiskondlikke tegevusi majandusele, tootmis- ja teenistussuhetele (vt eriti teravat kriitikat Clastres 2010c).

Olgugi et Clastres'i antropoloogiat on üritatud taandada "ajastu vaimule" ehk 1960. ja 1970. aastate Pariisi revolutsioonilisele intellektuaalsele õhkkonnale (vt nt Moyn 2004), olid tema peamisteks inspiratsiooniallikateks hoopis Lõuna-Ameerika põlisrahvad, keda ta uuris ja kelle juures viibis: peamiselt atšed (guajakid), guaraniid, tšulupid, janomamid,⁴ kelle ühiskonnad ei jagunenud selgepiirilistelt valitsejateks ja alluvateks. Just see kohtumine rahvastega, kelle ühiskondi võis veel nimetada primitiivseteks, nihutas mõeldavuse piire ning teisendas küsimuseasetusi nii, et Clastres'il oli vaja uusi mõisteid, mille abil võimule ja poliitikale uus territoorium künda. See territoorium oleks tõeliselt peeglitagune maailm, kust siia poole vaadates ei oleks enam võimalik iseenast ära tunda.

Aga kõigepealt natuke sellest, milline territoorium joonistub välja lääne poliitilisi ja filosoofilisi mõisteid pruukides. Lääne teadus ei suuda tegelikult primitiivset ühiskonda tõsiselt võtta — nõue, mis jookseb refräänina läbi Clastres'i tööde — senikaua, kui ei aduta selle radikaalset teisesust, erinevust iseendast. Primitiivse teisesust on ikka mõistetud "valet sorti erinevusena" (Clastres 2010a: 103), mistõttu töötavad lääne traditsiooni mõisted imehästi etnotsiidi instrumentide ja legitimeerijatena. Mida see "valet sorti erinevus" tähendab? Ennekõike seda, et erinevust hinnatakse lääne vaatepunktist, mis seatakse kultuuride hierarhias ülimaks: ainult "meie", modernsed, oleme täielikud ja täiskasvanud ühiskonnad. Primitiivne Teine on jäänuk, alles lapsekingades "meie", kes lihtsalt ei ole veel meie tasemeni arenenud: Teine on "meie" esi ajalugu (vt selle kohta ka Fabian 1983). Seetõttu ilmuvad primitiivse ühiskonna asutused modernsete asutuste embrüonaalsete algetena ning nende poliitika teatava poliitikaelse vajaduste rahuldamisena.⁵ Lühidalt: primitiivne Teine ei ole veel "päris" ühiskond ning nad ei ole veel "tegelikult" teadlikud poliitilised tegutsejad. Kui indiaani ühiskondi on

⁴Vt ülevaadet Clastres'i reisidest ja välitöödest Lõuna-Ameerikas: H. Clastres 2011.

⁵Need seisukohad on elujõulised veel tänapäevalgi. David Graeber ja David Wengrow (2021) näitavad, et endiselt kiputakse modernsest erinevat ühis-

alates 16. sajandist kutsutud “usuta, seaduseta, kuningata” ühiskondadeks, siis tähendab see, et nad on puudulikud, neil on puudu see miski, mis neil areneda võimaldaks. Lääne traditsiooni mõisteline territoorium on valdavalt imperiaalne: kes ei ole meiesarnane, tuleb vallutada ja moderniseerida, tsiviliseerida, “meiega” samastada. Seetõttu on poliitilises antropoloogias tarvis “koperniklikku pööret”: hakata nägema poliitikat riigita ühiskondade perspektiivist (Clastres 1974a).

Kuidas siis hakata seda kolonisatsioonile, genotsiidile ja etnotsiidile rajatud ala ümber kujundama?⁶ Clastres'i strateegia on tegelikult väga lihtne. Kõigepealt tuleb tunnistada, et primitiivse ühiskonna liikmed on teadlikud poliitilised tegutsejad, et — lühidalt — nad teavad, mida teevad. Siis tuleb asendada sõna “ilma” sõnaga “vastu”. Primitiivne ühiskond ei ole ilma riigita mitte seetõttu, et nad ei ole piisavalt arenenud, vaid seetõttu, et nad töötavad aktiivselt riikliku sunnivõimu esilekerkimise vastu: “Metslaste poliitika on õigupoolest pidev eraldi-seisva võimuorgani sünni takistamine” (Clastres 2010b: 168). Nüüd ilmub primitiivne ühiskond mõistena — ühiskond riigi vastu —, millel on positiivne sisu, mis ei ole määratletud pelgalt negatiivsena või modernse ühiskonna negatiivina. Primitiivne ühiskond on mittemodernne, modernse poliitika vastane. Õigupoolest hakkab nüüd eelnev täius, tsiviliseeritus ja modernsus paistma millegi veidrana, peaaegu et hälbena. Sest mis on riik kõige üldisemas mõttes? See on seadusliku vägivalla kasutamise monopol mingil territooriumil, kui weberlikult väljenduda. See on ühiskonna jagunemine nii, et ühtedel on kasutada käsu- ja sunnivõim (valitsejad) ning teised peavad esimeste nimel tööd tegema ning neile kuuletuma. See on “vabatahtliku orjuse” (La Boétie 2007)⁷ sei-

konnakorda pagendama ühiskonnaeelssesse loomuseisundisse, ükskõik kas siis hobbesilikku sõjaseisukorda või rousseau'likku harmooniasse.

⁶Clastres'i etnograafia on kantud arusaamast, et ta oli tunnistajaks maailmale, mis on kas juba hävitatud või kohe kadumas. Atše (guajaki) indiaanlaste ühiskonda kirjeldavad doktoritöö (1965) ja monograafia *Guajaki indiaanlaste kroonika* (1972) on ühe kaduva maailma talletused, katsed püüda selle elujõud kaante vahele.

⁷Viide Étienne de La Boétie'le ei ole sugugi juhuslik. Clastres küsis põhimõtteliselt sama küsimuse: miks annavad inimesed vabatahtlikult ära oma vabaduse? Ning ta kirjutas järelsõna *Arutlusele vabatahtlikust orjusest* (Clastres 1976). Samamoodi ei ole ehk juhuslik, et sääraseid küsimusi hakati Euroopas küsima just 16. sajandil, kui tutvuti Ameerika põlisrahvastega, kes vaatasid väga imelikult eurooplastele, kes lasid end teistel käsutada (vt Graeber, Wengrow 2021: 2. ptk).

sund, mis tänapäeval suurima rõõmuga tsivilisatsiooni tipuks on kuulutatud.

Niisiis, meil on üldiselt võttes kahte tüüpi ühiskondi, riigiga ühiskonnad ja riigita ühiskonnad. Clastres hoiatab, et see ei tähenda, nagu oleksid “kõik riigiga ühiskonnad üksteisega identsed: me ei saaks üheleainsale tüübile taandada [---] arhailist despootlikku riiki, liberaalset kodanlikku riiki ega totalitaarset fašistlikku või kommunistlikku riiki” (2010b: 163–164); samamoodi ei saa öelda, et kõik primitiivsed ühiskonnad oleksid ühesugused. Riigiga ühiskond tähendab jagunenud ühiskonda, kus võim on delegeeritud väheste kätte, kes siis omandavad sunnivõimu. Riigita ühiskond tähendab jagunemata ühiskonda: “neil ei ole eraldiseisvat võimuorgani, võim ei ole ühiskonnast eraldatud” (samas: 164). Ja see seisund, jagunematus, on teadliku poliitika tulemus: võtta primitiivseid ühiskondi tõsiselt tähendab öelda, et “sotsiaalsest sfäärist ei ole võimalik eristada eraldiseisvat poliitilist sfääri” (samas: 164). See on jällegi lääne traditsiooni vaatepunktist täiesti mõeldamatu, mille poliitiline filosoofia on alates Aristotelesest eristanud majapidamise privaatset ja poliitika avalikku sfääri (ja endiselt tuleb selle nimel tööd teha, et kinnitada: privaatne on poliitiline — see, mis toimub koduseinte vahel, nt perevägivald, on avalikkuse probleem).

Mõiste “ühiskond riigi vastu” viitab seega teistsugusele poliitilisele filosoofiale. Siin ei ole põhiküsimuseks mitte see, kuidas paljusust ühendada ehk rahvamassi esinduspoliitika kaudu rahvana esitada, vaid see, kuidas ühte, ühendamist vältida ning kuidas paljusust ehk vabadust säilitada. Primitiivne ühiskond ei ole demokraatia,⁸ milles võim püsib sunnivõimuna (valitsusasutused, politsei, ülemused jne) ning vabadus ei ole mõeldav teisiti kui indiviidi vabadusena, eraomandina. Nagu Viveiros de Castro (2010: 28–29) rõhutab, oleks ekslik “ühiskonda riigi vastu segi ajada “ameerikaliku” libertaarse doktriiniga, sest viimase kogu loogika põhineb keskvalitsuse ja üksikisikute elu vastandusel”. Nii siis, mõiste “ühiskond riigi vastu” sunnib meid ümber mõtestama võimu (mis ei ole enam sunnivõim), vabadust (mis on nüüd kollektiivne) ja poliitikat (mis langeb kokku sotsiaalsusega, mitte ei eristu sellest). Lühidalt võib Clastres’i teesi kokku võtta umbes nii: ühiskond on vaba otsustama oma tulevikusuundade üle, tegema valikuid. See ongi poliiti-

⁸Ehkki Clastres’ist on üritatud lugeda välja “demokraatlikku potentsiaali” (Holman 2021). Kui mõista demokraatiat üldiselt poliitilise enesemääramisena (vt nt Castoriadis 2022), siis oleks see muidugi võimalik, kuid sellega kaasneb uus oht. Ühelt poolt kaotatakse demokraatia spetsiifilisus, ent teisalt öeldakse jälle, et poliitiline enesemääramine on olemuslikult midagi kreekalikku, midagi euroopalikku.

tika määratlus. Täpsemalt võiks öelda — parema sõna puudumisel —, et see on anarhistliku⁹ poliitika määratlus. Vabadus ei seisne mitte poliitikast eemaletõmbumises, vaid selle teostamises. See on aga võimalik ainult siis, kui riiki pidevalt eemal hoida, kui käsklust ja sundi pidevalt minema peletada. Nii et paljususe poliitika — nagu nimetab Clastres'i projekti Viveiros de Castro (2010) — peab olema teadlik Ühe-vastasus, koondumise takistamine, esinduse — ka demokraatliku — keelamine.

See poliitika kehastub kõige ilmsevalt kahes ühiskondlikus asutuses, pealikluses ja sõjas, mis iseloomustavad vastavalt primitiivset sise- ja välispoliitikat. Artikli "Vaetus ja võim: Indiaani pealikluse filosoofia" (1974b) kirjutas Clastres 1962. aastal, kui ta ei olnud veel Lõuna-Ameerikas käinud, kuid milles on primitiivse pealikufiguuri piirjooned juba kenasti välja joonistatud. Ta toetus suurel määral Robert Lowie 1948. aasta artiklile, milles iseloomustatakse "pealikku nime poolest" (*titular chief*). Indiaani pealikel on Lowie järgi kolm tunnusojoont: 1) ta on rahutegija ja konfliktide, tülide vahemees, kuid ta ei ole kohtunik, tal ei ole otsustusõigust; 2) ta peab olema helde, jagama oma kraami ühiskonna liikmetega kuni selleni välja, et tal endal ei ole enam midagi; 3) ta peab olema hea kõnemees, aga ta jutustab lugusid, mitte ei veena ega käsi; tema kõnel ei ole käsu jõudu; tal on kohustus jutustada, mitte õigus käsutada (vt ka Clastres 1974c). Näeme, et kõik need tunnusojooned asetavad pealiku ühiskonna teenistusse, mitte ühiskonna pealiku käsutusse. Pealik võib küll ühiskonnalt vastutasuks saada õiguse polüüüniaks (selle lisabki Clastres neljandaks indiaani pealiku tunnuseks), aga see ei anna talle mingit käsuvõimu, pigem kohustab ka oma mitme naise heaolu eest seisma, suurendades nii oma helduse koormat.

Primitiivse ühiskonna pealik ei ole võimur; pealiku koht ei ole võimu koht. Indiaani pealik on paradoksaalne nähtus: võimuta pealik. Siin tekib kohe probleem: asutus, mida oleme harjunud mõtestama võimu rakendamise algpunktina, ei suuda muud kui lepitada, rääkida, kinkida — ta ei tohi otsustada, käskida, võõrandada. Mis on siis tema eesmärk? Clastres'i vastus on, et pealiklus kirjutab ühiskonda sisse selle, mille esiletõusu tahetakse iga hinna eest ära hoida. On olemas võimu koht, kuid seda hoitakse võimuta. Poliitikat ei teosta mitte "valitsusasutus", vaid ühiskond ise. See ei ole mitte rahva võim, vaid kogukonna võim. Kui pealik peaks üritama ühiskonda oma tahte allutada (seda esindada, selle eest kõnelda) ja hakkama käsklusi jagama (võimu omas-tama), ootab tema ameti- või isegi eluaega kiire lõpp. Nii on pealiku ins-

⁹Vt Clastres'i anarhismi ja selle seoste kohta Deleuze'i ja Guattariga: Kaly-
niuk 2019.

titutsioon otsekui riigivõimu puuduv kohalolu riigita ühiskonnas, mille esilekerkimist on võimalik ära hoida ainult seetõttu, et ta on pealikus puuduvana esindatud. Ei esindata mitte rahvas, vaid riiki, sunnivõimu — ja nõnda võetakse talt võim. Ja sedasi — mitte-esindava poliitika kaudu — kehtestab ja säilitab primitiivne ühiskond oma totaalsuse, homogeensuse.

Jagunematus — totaalsus — ei ole aga ühendatus. Selle eest hoolitseb institutsioon nimega sõda. Siin teostab Clastres jällegi ümberpööramise: sõda ei kuulu olemuslikult mitte riigi, vaid ühiskonna poolele.¹⁰ Sõda ei ilmne siis mitte enam imperiaalsete vallutuste — ühendamise — instrumendina, vaid paljususe tagamise vahendina. Just selle tahu pealt on sõda primitiivsele ühiskonnale olemuslik: “metslased tahavad paljususe paljundamist” (Clastres 2010d: 274). Nii et sõjad ei tulene sellest, et ühiskonnad on fragmenteerunud ning võideldakse ressursside pärast.¹¹ Hoopis vastupidi:

mitte sõda ei ole segmenteerumise tulemus, hoopis segmenteerumine on sõja tulemus. See ei ole mitte ainult tulemus, vaid ka eesmärk: sõda on ühtaegu soovitud tulemuse ja lõppeesmärgi — primitiivse ühiskonna segmenteerumise — põhjus ning selle saavutamise vahend. Oma olemuses tahab primitiivne ühiskond hajutatust [---]. Teisisõnu on primitiivne sõda vahend poliitilise eesmärgi saavutamiseks (Clastres 2010d: 256).

Nii on primitiivse ühiskonna Teine — naabruses elavad rühmad — alati potentsiaalne vaenlane või liitlane. See Teine “peegeldab kogukonnale tagasi tema ühtsuse ja totaalsuse kujutist” (samas: 261). Aga liitlased ei moodusta kunagi ühtset suuremat rühma; liitlastest võivad saada järgmised vaenlased. Sõda on seega paljususe liigendamise, mitte ühendava vallutuse vahend. Valitseb pidev tasakaalust väljas olek, mis takistab

¹⁰Selle arusaama võtavad üle Deleuze ja Guattari (1987), luues mõiste “sõjamasin” (*machine de guerre*), mis hakkab tähistama protsesse ja nomaadlike struktureerimislaade, mis jäävad olemuslikult riigi haardeulatuselt välja — sõjamasin ongi riigivälisus. Nõnda haakub see teiste Deleuze’i ja Guattari mõistetega nagu molekulaarsus, minoritaarsus, risoom jne. Deleuze ja Guattari suhtlesid Clastres’iga ka *Anti-Oidipuse* (2017; originaal 1972) kirjutamise ajal. Clastres kuulas ka *Anti-Oidipuse* teemalist kursust.

¹¹Selle tõlgenduse lükkab ümber pilguheit põlisrahvaste “majandusele” ja “tootmisele”. Toodetakse alati rohkem kui vaja, ressursse on piisavalt, kuid ülejääki ei lubata vähestel eneste kätte kuhjata, et nad saaksid siis “kapitali” omamise kaudu võimu haarata. Ülejääk tarbitakse või hävitatakse kollektiivselt. Ka primitiivne “majandus” on seega võimu- ja riigivastane. Clastres viitab siin Marshall Sahlinsile, kelle raamatu prantsuskeelsele tõlkele ta ka eessõna kirjutas, ja tema käsitlusele külluseühiskonnast (Sahlins 1976).

koondumist. Ühiskonna ühtsus eeldab sõda, paljusust: sõda on ühiskondliku elu tingimus. Clastres pöörab seega Hobbesi mõtte pea peale ja ütleb, et sõda on ühiskondlik-poliitiline protsess, mitte loomuseisundit kirjeldav omakasu tagaajamine (vt Abensour 2015). Sõda piirab võimu ärakasutamist. Seega, tõesti paradoksaalselt: sõda on elu poolel, sest takistab võimu ja ressursside koondumist väheste kätte ning tagab hajutatuse ja jätkuva vabaduse. Kui sõja omastab riik, muutub sõjamasin armeeks ning hakkab käituma tapamasinana, mis jätkuvalt nii (vihma)metsades kui siinsamas piiri taga oma tööd teeb. Et sellele mitte alluda, tuleb tema sündi takistada.

Primitiivne poliitiline võim ei ole niisiis sunnivõim. See kehtib ka sõjapealiku kohta, kelle võim on hoopis teist laadi kui rahuaja pealikul, kuid ta valdab käsu jõudu ainult sõjas ega saa kiskuda ühiskonda isiklikesse sõdadesse. Rahuajal tuleb pealikul piirduda prestiižiga. Primitiivse ühiskonna võim langeb ühiskonnaga kokku ning seisneb selles, et ei lasta midagi endast kõrgemale tõusta: ei lasta troonile tõusta suveräänil. Nii on ka ühiskonna seadus kirjutatud otse selle liikmete kehale, mida märgistatakse ja mis allutatakse piinadele, et rõhutada: sa ei ole teistest parem; *sa ei ihka võimu, sa ei ihka allumist* (Clastres 1974c: 160). Ühiskonna seadus ei ole kirjutatud kusagile mujale kui kehale ehk tõepoolest säärasele pärgamendile, mida ei saa sellest eraldada.

Siit on pärit Clastres'it kummitama jäänud küsimus: miks ikkagi juhtub nii, et poliitiline võim eraldub ühiskonnast omaette organina, koondab võimu väheste kätte ning allutab ühiskondliku olemise enesele? Clastres kaalub mitut varianti, alates demograafilisest kasvust ja prohvetlusest kuni pealikustaatus muutumiseni vallutuste käigus. Ometi ei jää ta ühegagi neist rahule, sest riigi sünde on palju, riik sünnib mitu korda — ja oli juba sündinud väga ammusel ajal ja mitmel pool korraga. Algusest leiame alati paljususe, mis tähendab samas, et algust ei olegi — on teisenemised, sündmused. Nagu Deleuze ja Guattari (1987: 12. ptk) rõhutavad, otsides riigi sünnipõhjust või algupära (ja küsides sedasi, kust primitiivsed ühiskonnad teavad, misasi on riik ja sunnivõim), säilib Clastres'il oht jääda kinni evolutsionistlikku mõtteraami. Kas ikkagi ei ole võimalik riigita ühiskondade asutustest leida riigi algupära? See oli aga küsimus, mida Clastres iga hinna eest vältida tahtis. Ning Graeber ja Wengrow (2021: 544–545, märkus 48) lisavad, et Clastres'i kirjeldustest võib jääda mulje, et primitiivse ühiskonna poliitikat juhtiski ainult luupainaja riigist, mida tuli iga hinna eest eemal hoida. Seetõttu jääb ta liigselt riigiga seotuks, etendades tema vastandi rolli ja kujunedes seega omakorda ühetaoliseks, olgugi et Clastres just nimelt säärase käsitluse eest hoiatab.

Seetõttu tuleks tunnistada, et riigita ühiskondadest ei saa leida riigi algupära. Riigiga ja riigita ühiskonnad on alati paralleelselt eksisteerinud. Riigita ühiskond on alatine riigivälisus, miski, mida riik ei suuda enese piiridesse haarata ega valdama hakata. See on teistsugune korraldus, mis ei allu sunnivõimule. Või täpsemini, mida saab allutada sunnivõimule ainult teda hävitades. Ja see teistlaadne korraldus on see, mille visandab mõiste “ühiskond riigi vastu”. Deleuze ja Guattari nimetavad seda korraldust nomaadlikuks sõjamasinaks, millel on teistlaadne struktureerimisprintsip. Kui riiki iseloomustab tarastamine ja anastamine, siis nomaadlikku jaotust iseloomustab avastamine ehk territooriumiga koos jagunemine. Riik nõuab endale ja samastab, nomaad eristab ja teiseneb. Sedasi kirjeldab Viveiros de Castro (2011: 70–71) ka eurooplaste ja indiaanlaste erinevat suhtumist Teisesse:

Indiaanlastel ei olnud maniakaalset iha oma identiteeti teisele peale suruda, samamoodi ei tõrjunud nad teist, et panna maksma oma etniline ülimus. Pigem üritasid nad teisega suhte loomise kaudu [...] enese identiteeti muundada.

Kui riiklik identiteet põhineb assimileerimisel, siis nomaadlik põhineb muundumisel. Paljusid ei tähenda mitte osade rohkust, vaid potentsiaalsete teisenemislaidide rikkust. Nomaadi jaoks peitub oht selles, et riigivõimu organitega kohtudes, selle terminitele alludes, muundumine lõpeb: teostatakse viimane moone, ollakse haaratud teise maailma. Ja kui ei ole võimalik enam teiseneda, on elu läbi. Sest elamine on teisenemine.

Tänapäevane, ontoloogilise pöördega seonduv antropoloogia näitab, et see oht varitseb pidevalt indiaani ühiskondade sisemuses endas. See oht on immanentne, sest teised maailmad käivad pidevalt inimilmadega läbi. Põlisrahvastele on võõras selline ühiskond, kuhu kuuluvad ainult inimesed. Ameerika indiaanlaste ontoloogia ei ole mitte naturalistlik, vaid animistlik. Ka mitteinimesed on inimesed, täieõiguslikud ühiskonnaliikmed. Nii moodustub suhtestruktuur, milles inimloomad on kõigest üheks osaks. Ja siin peitub lõpetuseks veel üks võimalik vastus, kust ikkagi Ameerika põlisrahvad teavad, mis asi on riik ja riigivõim. Marshall Sahlins (2017) kirjutab näiteks, et ka egalitaarsed ja lõdvalt struktureeritud ühiskonnad on egalitaarsed kõigest inimsuhete pinnalt vaadates. Kui aga vaadata inimeste suhteid “metaisikutega” (*metapersons*: esivanemad, surnud, jumalad, vaimud, mäed, loomad jne), siis avaneb hoopis teistsugune pilt. Hierarhiline struktuur on täiesti olemas, ähvardavad valitsus- ja korrakaitseasutused töötavad täiel jõul. Ja kohtumine esivanematega või vaimudega on väga sarnane sellega, kui satutakse vastamisi politseinikuga:

See on “maailmade sõda”, mis moodustab tausta indiaani kosmopraktikale. Tüüpiline vastasseis leiab aset väljaspool küla, kui omapäi kõndima läinud inimene (kütt, hagu korjav naine jne) kohtub olendiga, kes esmapilgul näib looma või isikuna — mõnikord subjekti (kas siis elus või surnud) sugulasena. Siis interpeleeerib olend inimest: näiteks kõnetab loom kütti, protestides selle vastu, et teda saagina koheldakse; või siis vaatab ta kütti “kummaliselt”, samas kui küti nooled ei suuda teda vigastada; libasugulane kutsub subjekti enesele järgnema või sööma midagi, mis tal kaasas on. Reaktsioon olendi initsiatiivile on otsustav. Kui inimene nõustub dialoogi või kutsega, kui ta interpellatsioonile vastab, on isik kadunud: paratamatult jääb ta mitteinimlikule subjektiivsusele alla, minnes üle viimase poolele, muundudes kõnelejaga samast liigist olendiks. Ükskõik kes vastab “sinale”, mida lausub mitteinimene, nõustub olema tema “teine isik”, ja “mina” positsioon omandatakse siis juba mitteinimesena. Nende kohtumiste kanooniline vorm seisneb selles, et äkitselt avastatakse, et teine on “inimene”, või pigem, et *hoopis teine on see, kes on inimene*, mis automaatselt dehumaniseerib ja võõrandab vestleja. Üleloomulik selle kontekstina, milles inimesubjekt võetakse teise kosmoloogiliselt dominantse perspektiivi haardesse, kus ta muutub mitteinimliku perspektiivi “sinaks”, on Teise vorm Subjektina, tuues kaasa inimese “mina” objektistamise Teise “sinana”. [---] Rääkisin subjekti letaalsest “interpeleeerimisest” vaimu poolt. Allusioon Althusserile on sihilik. Mõistan neid üleloomulikke kohtumisi metsas [---] teatud laadi põlisrahva protokogemusena Riigist. Teisisõnu, see on eelaimus fataalsest kogemusest, kui saadakse teada, et ollakse riigi “kodanik” (surm ja maksud...) (Vi-veiros de Castro 2015b: 181–182).

(Poliitika)filosoofiliste mõistetenähtude joonistavad “ühiskond riigi vastu”, “ühiskond sõja poolt”, “võimuta pealik” jne välja maailma, mis keeldub oma dokumente vormistamast ja allumast imperiaalsele sunnile — keeldub assimileerumast. Sest niipea, kui dokumendid on esitatud, ollakse identifitseeritud, samastatud — ollakse kadunud.

Teksti kirjutamist toetas PRG314 “Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades”.

Kirjandus

A b e n s o u r, Miguel 2015. The Counter-Hobbes of Pierre Clastres. — M. Breaugh, C. Holman, R. Magnusson, P. Mazzocchi, D. Penner (eds.). *Thinking Radical Democracy: The Return to Politics in Post-War France*. Toronto: Toronto University Press, pp. 89–118

- A b e n s o u r, Miguel, Pierre C l a s t r e s 2015. *The Question of Power: An Interview with Pierre Clastres*. Tr. H. Arnold. South Pasadena: Semiotext(e)
- C a s t o r i a d i s, Cornelius 2022 [1983]. Kreeka polis ja demokraatia loomine. Tlk Jüri Lipping. — *Akadeemia*, nr 3, lk 399–445
- C l a s t r e s, Hélène 2011. Tableau de terrains de Pierre Clastres. — M. Abensour, A. Kupiec (eds.). *Pierre Clastres*. Paris: Sens & Tonka, p. 177–178
- C l a s t r e s, Pierre 1965. *La Vie sociale d'une tribu nomade: les indiens Guayaki du Paraguay* (thèse du 3e cycle). Paris
- C l a s t r e s, Pierre 1972. *Chronique des indiens Guayaki: Ce que savent les Aché, chasseurs nomades du Paraguay*. Paris: Plon
- C l a s t r e s, Pierre 1974a [1969]. Copernic et les sauvages. — P. Clastres. *La Société contre l'Etat*. Paris: Les Éditions de Minuit, p. 7–24
- C l a s t r e s, Pierre 1974b [1962]. Échange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne. — P. Clastres. *La Société contre l'État*. Paris: Les Éditions de Minuit, p. 25–42
- C l a s t r e s, Pierre 1974c [1973]. De la torture dans les sociétés primitives. — P. Clastres. *La Société contre l'État*. Paris: Les Éditions de Minuit, p. 152–160
- C l a s t r e s, Pierre 1976. Liberté, malencontre, innommable (post-face). — É. de la Boétie. *Discours de la servitude volontaire*. Paris: Payot, p. 229–246
- C l a s t r e s, Pierre 2010a [1974]. Of ethnocide. — P. Clastres. *Archeology of Violence*. Los Angeles: Semiotext(e), pp. 101–114
- C l a s t r e s, Pierre 2010b [1976]. Power in primitive societies. — P. Clastres. *Archeology of Violence*. Los Angeles: Semiotext(e), pp. 163–170
- C l a s t r e s, Pierre 2010c. Marxists and their anthropology. — P. Clastres. *Archeology of Violence*. Los Angeles: Semiotext(e), pp. 221–236
- C l a s t r e s, Pierre 2010d [1977]. Archeology of violence: War in primitive societies. — P. Clastres. *Archeology of Violence*. Los Angeles: Semiotext(e), pp. 237–278
- D e l a c a m p a g n e, Christian 1997. Un ethnologue contre l'Etat. — Université de Bordeaux II. Département d'anthropologie sociale-

- ethnologie (ed.). *L'anti-autoritarisme en ethnologie : Actes du colloque du 13 avril 1995*. Bordeaux : Presses Universitaires de Bordeaux, p. 103–108
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1987 [1980]. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Tr. B. Massumi. Minneapolis & London: University of Minnesota Press
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 2014 [1991]. *Mis on filosoofia?* Tlk Anti Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari 2017 [1972]. *Anti-Oedipus: Kapitalism ja skisofreenia*. Tlk Mart Kangur. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Fabian, Johannes 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press
- Głowczowski, Barbara 2008. Guattari et l'anthropologie : aborigènes et territoires existentiels. — *Multitudes*, N° 34, p. 84–94
- Graeber, David, David Wengrow 2021. *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. London: Allen Lane
- Holman, Christopher 2021. Pierre Clastres as comparative political theorist: The democratic potential of the new political anthropology. — *European Journal of Political Theory*, Vol. 20, No. 1, pp. 67–94
- Kalyniuk, Gregory 2019. Pierre Clastres and the Amazonian War Machine. — C. Gray van Heerden, A. Eloff (eds.). *Deleuze and Anarchism*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 218–237
- La Boétie, Étienne de 2007. Arutlus vabatahtlikust orjusest. Tlk Mart Niklus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1024–1059; nr 6, lk 1201–1220
- Lowie, Robert 1948. Some aspects of political organization among the american aborigines. — *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 78, No. 1/2, pp. 11–24
- Moyne, Samuel 2004. Of savagery and civil society: Pierre Clastres and the transformations of French political thought. — *Modern Intellectual History*, Vol. 1, No. 1, pp. 55–80
- Sahlins, Marshall 1976. *Age de pierre, âge d'abondance — L'économie des sociétés primitives*. Paris: Gallimard
- Sahlins, Marshall 2017. The original political society. — *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, Vol. 7, No. 2, pp. 91–128

- Viveiros de Castro, Eduardo 2010. Untimely, again (introduction). — P. Clastres. *Archeology of Violence*. Los Angeles: Semiotext(e), pp. 9–52
- Viveiros de Castro, Eduardo 2011. *The Inconstancy of the Indian Soul: The Encounter of Catholics and Cannibals in 16th-Century Brazil*. Chicago: Prickly Paradigm Press
- Viveiros de Castro, Eduardo 2015a. And. — E. Viveiros de Castro. *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual Worlds*. Chicago: HAU Books, pp. 39–54
- Viveiros de Castro, Eduardo 2015b. Immanence and fear: Stranger-events and subjects in Amazonia. — E. Viveiros de Castro. *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual Worlds*. Chicago: HAU Books, pp. 169–187

PÄRISMAISTUMINE JA SÜNNISÕNAD

Tere Vadén

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Kuigi sellised sõnad nagu “pärismaistumine” ja “sünnisõnad” või “loomissõnad” kõlavad romantiliselt või ehk lausa müstiliselt, on nende taga puhas empiirika.

On elementaarne tõde, et pole olemas ainsatki ökoloogiliselt (või sotsiaalselt) kestlikku läänelikku eluvormi ega -laadi. Teisisõnu, pole ette näidata ainsatki uuemaegset tööstusliku lääne elulaadi, mis oleks kas või hetkekski olnud ökoloogiliselt jätkusuutlik — s.t mil see poleks tarbinud taastumatuid loodusvarasid ja poleks taastuvaid loodusvarasid tarbinud kiiremini, kui neid jõuab juurde tekkida —, rääkimata pikemast perioodist, näiteks mitmest inimpõlvest. Kuidas on lood tööstuse- ja modernismieelse lääneliku elulaadiga? Vähemalt nüüdisaegse Euroopa enesemõistmises kõige tähtsamal kohal olevates ühiskondades, Vana-Kreekas ja Rooma impeeriumis, oli ökoloogiline kestlikkus ohus pidevalt ja läbivalt. Platoni dialoogis *Kritias* (111b–e) jutustab nimategelane Atika poolsaarest ateenlaste õitsengu legendaarsel kõrgajal:

Kui võrrelda endiste aegadea [---], siis nüüdseks on järel otsekui tõvest puretud mehe luukere. Kogu viljakas ja pehme muld on ära kulunud ning maast on alles vaid luud ja kondid. Aga tol ajal oli maa neitsilik ja puutumata, mägedes rullusid kõrged ja vilja-

“Alkuperäiskansaistuminen ja syntytieto”. — *Elonkehä*, 2016, nro 1, s. 16–29. Avaldame autori loal.

kad kingud, ning kus praegu kõneldakse rahanõmmedest, seal olid muheda mullaga aasad. Mäed olid kaetud paksu metsaga, mille riismeid võib veelgi näha. Nüüd leiab mõnelt mäelt ainult mesilane toitu, aga see polnud kuigi ammu, kui leidus neiltsamadelt mägedelt raiutud katusepalke, mis kõlvanuks ka kõige suuremate hoonete ehitamiseks. Igal aastal laskis Zeus maa peale langeda viljastaval vihmal, mis ei voolanud mööda paljast maad merre ega läinud raisku nagu praegu, vaid kuna mulda oli ohtralt, hoidis see vett endas ja tugevas aluskihis. Taevast langev vesi kogunes lohkudesse ning allika- ja jõevett jagus kõigile. Kunagiste allikate ääres seisavad jumalatele pühendatud ausambad, andes selget tunnistust, et see lugu muistsete aegade oludest on sulatõsi.

Platon laseb Kritiasel toonase maakoha tutvustamist jätkata kirjeldusega linnaelust Akropolis (Akropol oli samuti “üleni kaetud viljaka mullakamaraga”; 112a) ja selle ümbruses. Akropoli tipus elas sõdalaste klass, kelle “eluvii ei kaldunud ei priiskavasse toretsemisse ega liialdatud kasinusse. Nad ehtasid endale tagasihoidlikud majad, kus elasid ise ja kus surmani elasid ka nende lapsed, pärandades need samal kujul edasi samasugustele inimestele” (112c) ja iseäranis “kandsid nad hoolt, et nende arv, nii sõjateenistuseks kõlblikus eas meeste kui ka naiste hulk, püsiks võimalikult ühetaoline, nimelt paarkümmend tuhat” (112d). “Ökoloogilise kestlikkusega” seoses torkab Kritiase jutus silma kaks seika. Esiteks, jumalatele pühendatud mälestusmärgid allikate lähedal. Teiseks, sõdalasklassi mittekasvav, *steady state*-majandus ja sündimuse regulatsioon. Kritiase kirjeldatud õitsenguaja Atikas mõistetakse seost materiaalse ja vaimse vahel, mida on näha nii praktilisest elukorraldusest kui ka tänapühitsusest. Kritias ja Platon on mõlemad teistsuguse ajajärgu saadused, aga seisavad sellele traditsioonile siiski veel piisavalt lähedal, et Kritiase vahendatud suulises pärimuses ära tunda ühtaegu kummalisust ja tuttavlikkust.

KESTLIKUD KOGUKONNAD

Igal juhul tuleb minna tagasi vähemalt keskaega, et teha kas või väga üldistavaidki oletusi ökoloogiliselt enam-vähem kestlike ko-

gukondade kohta Euroopas.¹ Seevastu nn põlisrahvaste seas leidub hulk näiteid kauaaegselt ökoloogiliselt kestlikust elulaadist. Tõestamaks, et inimesed saavad elada ökoloogiliselt jätkusuutlikult, piisaks ühestki näitest, aga näiteid on igal juhul mitu, nii ajaloolisi kui ka tänapäevaseid.² Ajaloolised näited räägivad ökoloogiliselt kestlikest kogukondadest, mis on toiminud oma looduskeskkonda ja elulaadi aluseid hävitamata sadu aastaid.

Pauli Pylkkö³ on selle tähelepaneku kokku võtnud kui loodushävitamise aluspostulaadi (A):

Mõnel eelmodernsel kultuuril, mis ei ole tundnud moodsat Euroopa tehnoloogiat ja teadust ega ole võtnud omaks euroopaliku valgustuse poliitilisi ja sotsiaalseid põhimõtteid, on õnnestunud luua loodusega parem suhe kui ühelgi modernsel, tehnilis-tööstuslikul kultuuril, mille arusaamad tõelusest ja inimesest põhinevad modernsel teadusel ja valgustusaja doktriinidel (Pylkkö 2014).

Ökoloogilise kestlikkuse puudumine on seotud teatud liiki teadmiste ja oskustega. Nüüdisaegne lääne elulaad ei sisalda teavet, mis võimaldaks ökoloogiliselt kestlikku elu, kuigi teaduslike eksperditeadmisi on rohkem kui iial varem inimkonna ajaloos. Juba Kritias/Platon näib mõningase võõrastusega suhtuvat mär-

¹Praeguse Euroopa aladel on meie päevini leidunud ökoloogiliselt kestlikke elulaade (põlisrahvaste, näiteks saamide kogukondades, samuti marginaalsetes rühmades, nagu väiketalunikud, kalurid, hulkurid, rändhõimud jt), kuid need ei esinda moodsas euroopalikus eneseteadvuses ehedat euroopalikkust, vaid on pigem euroopaliku tsiviliseerimisprotsessi objektid. *Aut.*

²Siinkohal tasub ehk rõhutada, et kui vaadata asja mitme põlvkonna perspektiivist, leiab näiteid oma elukeskkonna hävitanud elulaadi kohta sisuliselt kõigist piisavalt laialt piiritletud kultuurivormidest, kaasa arvatud põlisrahvad ja kütid-korilased. Küsimus on selles, milliste kultuuride seast leiab näiteid loodust mitte hävitanud elulaadi kohta; ses asjas on kultuuridel ette näidata täiesti erinevat suurusjärku asitõendid: tööstus-tsivilisatsiooni keskkonnamõjud on geoloogilises mõõtkaavas, nagu osutab termin "antropotseen". *Aut.*

³Pauli Pylkkö (sünd 1949) on Soome filosoof, tegutsenud nii Soomes kui ka USAs uurija ning professorina. Loodusfilosoofina on ta tuntud kui "pahupidimõtteleja". Praeguseks on Pylkkö akadeemilisest maailmast ammu täielikult eemale tõmbunud. *Tlk.*

kidesse ja lugudesse, mis kõnelevad endisaja eluolust. Vähemalt pole endisaja eluolu aluseks olnud teadmised neile enam igapäevased. Veelgi täpsemini öeldes: tänapäeva lääne elulaad ei sisalda teadmisi, mis toetaksid ökoloogilist kestlikkust. Laialipillatud faktiteabest (nagu süsiniku jalajälje arvutused või hinnangud fossiilkütuste koguse või süsinikdioksiidi kuhjumise kohta, kuigi ka ses osas on loodusteadus tunduvalt algelisem ja puudulikum, kui sageli arvatakse) pole lääne elulaadis puudust — aga elulaadi tervikuna mõjutav teadmiste süsteem on puudu.

Kujutagem ette olukorda, kus varem looduses ökoloogiliselt kestlikult elanud inimrühm (näiteks kujuteldav põlisrahvas) tuleb tippüliskooli või lääne parlamendi jutule ja ütleb: “Nüüd on jama lahti: me reostasime kogemata oma vee ära ja raiusime metsa maha, kuidas peaksime nüüd päevast päeva oma elu edasi elama, et loodus ja me ise õitseksime üheskoos veel palju sajandeid?” Muidugi suudaksid eksperdid neile ette laduda tohutult soovitusi, programme ja eelretsenseeritud faktimägesid, aga midagi sellist, mille järgi päriselt elada ja olla, poleks neil pakkuda. See tühimik annab märku, et lääne teadmised ja oskused on nikastunud: puudust teadmistest pole, isegi õigetest teadmistest pole läänes puudust — puuduvad teatud liiki teadmised.

Teisisõnu, lääne elulaad on nihilistlik. Nihilistlik selles mõttes, et ta ei tunne iseenda materiaalseid ega vaimseid aluseid, tal puudub selle kohta sisetunne. See nihilism on kaheastmeline. Esiteks tundetus, omaenda elu põhialuste äraunustamine või mahaparistamine. Esimene aste on pehmelt öeldes väga üldinimlik; maailma on raske ära tunda sellisena, milline ta päriselt on, nagu sellest kõneleb näiteks hinduistlik arusaam *māyā* loorist.⁴ Tundetus väljendub nii materiaalsete kui ka vaimsete sõltuvuste kujul ning tänapäeval veel kõige iseloomulikumalt nende kombinatsioonina, sõltuvusena fossiilkütustest ja tehnoloogiast. Kuid lääne nihilismil on veel üks, hoopis ohtlikum aste: lääne elulaad hävitab aktiivselt oma materiaalseid ja vaimseid aluseid. Õigupoolest kiiskab teiselt astmelt silma veel kolmaski: kogu biolo-

⁴Budistlikus traditsioonis on *māyā* loor see, mis varjab reaalsust kehaliste olendite eest. *Tlk.*

gilise elu eelduste hävitamine. Teise ja kolmanda astme olemasolu annab tunnistust sellest, et nihilismi taga on mingi omamoodi nauding, millest ei saa lahti mitte mingisuguse sirgjoonelise valgustuse ega teadmiste kasvuga. Nii et kui empiirilistel ja täiesti ebaromantilistel kaalutlustel tahta midagi teada saada selle kohta, milline võiks päriselt olla põlvest põlve elatav ökoloogiliselt kestlik elulaad, siis pole seda mingit mõtet küsida teadusülikoolidelt ega üldse tänapäeva lääne ekspertidelt, kel pole ses asjas mitte midagi ette näidata. Küsida tuleb pärismaalastelt ja traditsiooniliste kultuuride käest, kel on midagi ette näidata. See on otse aluspostulaadist (A) johtuv tunnetusteoreetiline järeldus.

Seda järeldust toetavad 1960. aastaist saadik kogunenud antropoloogilised andmed. Põlisrahvaste all kaldutakse silmas pidama rahvaid, kes pole mitte ainult kohal olnud enne modernismi ja industrialiseerumist, vaid on ka justkui iseenesest maa seest võrsunud, otsekui neitsist sündinud. Tõsi, paljud pärismaised rahvad⁵ ongi oma asualal elanud kaua ja nende ajaloolist kujunemist kogukonnaks või rahvaks ei tunta. Pealegi on paljude põlisrahvaste endi arusaam selline, et nad on alati olemas olnud, ja paljud usuvad, et on näiteks jumalikku, loomset või muul moel mitte-inimlikku kosmilist päritolu. Samas on paljude põlisrahvaste kohta teada, et nad on tekkinud ja kujunenud konkreetsete ajalooliste protsesside tulemusel. Tänapäeval ühtseks peetav põlisrahvas võib vabalt olla moodustunud inimestest, kes on pärit siit ja sealt

⁵Soome keele *alkuperäiskansa* viitab esmasusele, esmaasukaks olemisele. Eesti keele "põlisrahvas" võib samuti seda mõtet kanda, kuid tähendusrõhk on aegade hämarusse ulatuval kauaaegsusel. Kuna autor vaidlustab arusaama, nagu oleksid sellised rahvad oma asualal alati esimesed või tingimata iseäralikult kauaaegsed ehk "põlised", ning leiab, et sääraseid rahvaid ja kultuure iseloomustab pigem nende vahetu, ajalooliselt kujunenud ja pidevalt õpitav suhe oma asustatava maaga, kasutan järgnevas tekstis soome *alkuperäiskansa* mõistekimbuga seoses niisuguseid sõnu nagu "pärismaalane", "pärismaine", "pärismaistumine", "päris-" (kultuur, rahvas jne), sest see annab paremini edasi autori dünaamilist kultuurikäsitust. *Tlk.*

ning mitmesugust etnilist algupära. Põlisrahvad on tekkinud ja pärisrahvad muutuvad.⁶

Üksikasjalikult kirjeldab pärismaalaseks saamist Kagu-Aasia mägiipiirkonna Zomia näitel James C. Scott oma uurimuses *Valitsemata olemise kunst* (2009). Ka praegu elab selles piirkonnas hulk pärisrahvaid, kellel puudub kirjakultuur, põllumajandus, linnad ja nii edasi. On siiski teada, et paljud neist rahvastest pärinevad riigipõgenikest. Aastatuhandete ja sajandite jooksul on mägede vahel voolavate jõgede viljakatesse orgudesse ikka ja jälle sündinud riisikasvatusel põhinevaid kuningriike ja isegi impeeriume. Aga sugugi mitte kõigile inimestele pole riigielu meeltnööda olnud, näiteks seetõttu, et riigid nõuavad makse, võtavad sõjaväke, põhjustavad nakkushaigusi ning muud häda ja viletsust. Nii on inimesed tihtipeale rühmiti või üksikhaaval pagenud mägedesse, valides riisikasvataja elu asemel alepõletaja, metsaaiapidaja, küti või korilase põlve. Samal ajal on nad välja arendanud tavad ja kombed, mis välistavad riigi tekkeks vajalike hierarhiate moodustumise. Näiteks on mõnel juhul teada, et kunagised kirjarahvad on kirjatundmise ära unustanud. Väga võimalik, et kirjaoskus on unustatud osalt meelega, sest suuline pärimus on otstarbekam ega jäta maha asitõendeid suguluse, omandi jms kohta, mida riik saaks ära kasutada. Scott kirjeldab pikalt ja laialt, kuidas paljud Zomia pärisrahvaste ühiskondlikud tavad — sugulussuhted, usundid, elatusalad, koostöö tegemise ja otsuste langetamise vormid — on otsekui nimme ehitatud vastu seisma riigistumisele ja hierarhiatele ning toetama “pärismaistumist”. Võtkem näiteks viljelusviisid: juurviljad on Scotti sõnul “riigivastased” “paokultuurid” (*escape crops*), sest nad säilivad nähtamatuna maa all ning neid saab koristada vähehaaval ja endale sobival ajal.⁷ Seevastu

⁶Mis muidugi ei tähenda, et pärismaalaste õigusi ja elatusvahendeid ei tuleks kaitsta just tänapäeval, mil need on eriti ohustatud. See, et pärisrahvad on kunagi välja kujunenud ning muutuvad ja kohanevad pidevalt, ei õigusta neile muutuste pealesurumist; see käib nii looduse kui ka inimrühmade kohta. *Aut.*

⁷Otto Bruun ja Tuomo Alhojärvi (2013) on artiklis “Mõtlemine kartuliga: mitmeotstarbeliste majapidamiste ja mitteinimlike toimejõudude väljakutsed poliitökonoomiale” vaadelnud kartulit kui paotaimet ja

riis on “riigitaim”, mis tuleb koristada ja aita panna ühekorraga; seega on ta riigile nähtav, “kokku loetav” ja rekvireeritav.

Antropoloogiaalane kirjandus pakub üle maailma hulgaliselt sääraseid pärisrahvaste “kunstliku” tekkeloo näiteid. *Going native* on väljend, millega tähistatakse tsivilisatsiooni ääremailt tuntud nähtust, kus uusasukad lähevad üle “metslaste” poolele. Näiteks Põhja-Ameerika koloniseerimata aladel olid Soome immigrandid kuulsad selle poolest, et vennastusid indiaanlastega. Pisemas mõõtkavas on sama nähtusega tegemist *Seitsmes vennas*, kui peategelased pagevad Impivaarasse.⁸ Pärismaalasena elamine pole seega mitte ainult inimkonna ühine eelajalugu, mis kulgeb põlluharimise ja linnastumise kaudu moderniseerumise poole; see on ka siiamaa käeulatuses olev võimalus, millest ongi korduvalt kinni haaratud. Nii on taaspärismaistumine põlluharimisele ülemineku, riigistumise, linnastumise ja moderniseerumise pöördnähtus, palju kordi toimunud kultuurimuutus, mis on juhtunud paljudel erinevatel põhjustel, kord teadlikumalt, kord ebateadlikumalt.

KOLONISEERITUD SOOMLUS

Lõuna-Soome asustusloost teame, et põllumajandus, riigistumine, linnad ja lõpuks tööstus hakkas levima peamiselt ranniku poolt, lõunast, läänest ja idast, ning kulges mööda veeteid sismaale, metsadesse ja laantesse. Tasapisi saamideks ja soomlasteks kujunenud etnilisi rühmi elas kõikjal Lõuna-Soome elamiskõlblikel aladel; nad püüdsid kala, tegelesid küttimise ja korilusega. Tasapisi jättis põlluharimine ja muu tsivilisatsioon, näiteks

kommertstaime (*commodity crop*), mis on võimaldanud ja võimaldab endiselt nii riigitut elulaadi kui ka suhtelist ülerahvastatust näiteks industrialiseeruva Euroopa tarbeks. *Aut.*

⁸*Seitse venda* on üks Soome kirjanduse alustekste, rahvuskirjanik Aleksis Kivi (1834–1872) romaan, kus seitse “laiska ja kõva peaga” venda satuvad pidevalt pahandustesse ja põgenevad metsikusse loodusesse, Impivaarasse. Paopaiga nimi on samuti sümboolne: sõnasõnalises tõlkes on Impivaara Neitsimägi. *Tlk.*

kristlus, sellele elulaadile üha vähem ruumi ning see taandus sügavamale sisemaale, ääremaale, Lapimaale. Samal ajal jättis etnilise soome elanikkonna järkjärguline tsiviliseerumine traditsioonilise, ökoloogiliselt kestliku loodusmajanduse üha enam saamide pärusmaaks. Lõpuks pidid saamid tõmbuma aladele, kus jahipidamine ja kalapüük enam hästi ära ei toitnud. Nii ei jäänud neil üsna hiljuti, võib-olla alles 14.–15. sajandil, üle muud, kui arendada välja uus elatusala, põhjapõdrakarjandus, mis on taas kord ökoloogiliselt väga kestlik.

Soomekeelse elanikkonna järkjärguline euroopastamine toimus piitsa ja prääniku abil. Ristisõjad Rootsist Hämesse leidsid aset ligikaudu samal ajal kui esimesed ristiretked Jeruusalemma ja pühale maale. 13. sajandist peale kuni Euroopa Liitu astumise vaidlusteni moodustavad kiusatus ja sundus, iha ja mäss suure osa soomekeelsest ja soome keele kõnelejatele suunatud kultuurist.

Tsiviliseerumine ja taaspärismaistumine tähistavad kogukondade loodussuhte arengus laias laastus vastandlikke suundi. Üldse tähendab moderniseerumine ökoloogilise kestlikkuse tunde kaotamist, taaspärismaistumine selle tunde tekkimist. Seepärast ongi kolonialismivastase võitlusega käinud kaasas kohaliku loodustunde tugevnemine ja vähemalt osaline modernismikriitika (näiteks India iseseisvusliikumises), kuigi samas on see paraku sageli kaasa toonud veelgi pöörasema ja innukama moderniseerimise.

Lõuna-Soome puhul käib kohaliku loodustunnetusega kaasas see iseäralik probleem, et soome keelt emakeelena kõnelevad inimesed tavaliselt ei tea, et nad on koloniseeritud. Soome kultuur pole teadlik sellest, et ta on valdavalt (nii kõrg- kui popkultuuris, nii materiaalse kultuuri ka kui mõtteviisi poolest) okupandi kultuur või okupandi ahvimise kultuur. Sel on oma ajaloolised põhjused. Nii näiteks pole Rootsi ja Vene okupatsioonidest hoolimata olnud Soomes püsivat ja nähtavat võõrkeelset kõrgklassi; peaaegu terve 20. sajandi kõneles urbaniseerunud ja industrialiseerunud euroopluse eri vorme kummardav okupantide klass sama keelt mis lihtrahvas, keda ta püüdis tsiviliseerida. Ühine keel koos pika talupoeglik-egalitaarse traditsiooniga on muutnud koloniseerimise Soomes vähem silmatorkavaks võrreldes maadega, kus oku-

pant on rääkinud teist keelt ja kandnud nii etnilis-keeleliselt kui ka majanduslikult ilmselgelt erinevat kultuuri.

Sellegipoolest on koloniseeritust lihtne märgata; see on vaimu mis tahes valdkonnas lausa kriiskavalt silmatorkav. Peaaegu eranditult on vaimutöö viljelemise vaikeväärtuseks pürgimine euroopalike ideaalide poole: Elias Lönnrot lähtub *Kalevalat* kirjutades germaani rahvuseepose ideaalist, Aleksis Kivi soovib, et Euroopa kunstiliigid (draama, romaan) Soomes kanda kinnitaksid, Volter Kilpi⁹ unistab veel 20. sajandil sellest, et rootsi keelest saaks Soome kultuurkeel. Iga nn kultuursõna¹⁰ on üht-aegu laensõna mõnest võõrast keelest. Nagu Pauli Pylkkö on märkinud, püüab kogu nn rahvusliku ärkamise programm,¹¹ millele soome rahvuskultuur on rajatud, teha euroopalikku kultuuri soome keeles.¹² Samal ajal on mitteeuroopalik vaimne pärand jäetud tähelepanuta või lausa aktiivselt lämmatatud või hävitatud. Pii-sab, kui tuua kas või paar näidet. Usundiloolane Juha Pentikäinen sedastab, et Soomes on kindlalt teada 43 karupeisaart, millest ühtegi pole arheoloogiliselt uuritud (Pentikäinen 2013). Samal

⁹Volter Kilpi (1874–1939) on Soome kirjanduse suurkuju. Tema teadvuse voolu tehnikat rakendavaid teoseid on võrreldud selliste Euroopa modernismi klassikute loominguga nagu James Joyce ja Marcel Proust. Oma lookleva, murdeid ja slängi põimiva stiili tõttu on Kilpi teosed väga raskesti loetavad ja veel raskemini tõlgitavad. Vaade-telt oli ta radikaalne rahvuslane. *Tlk.*

¹⁰Soome *sivistyssana* on sõna-sõnalt “tsivilisatsioonisõna” või “tsiviliseeritussõna”, vahel tähistab ka “võõrsõna”. *Tlk.*

¹¹Autor kasutab väljendit *fennomaaninen ohjelma*, mis otse ümberpanduna (“fennomaanide programm”) oleks eksitav ja võõrastav. Fennomaanide motoks oli “Rootslased me pole, venelasteks me saada ei taha, olgem siis soomlased!”. Fennomaanide programm on ligikaudu rööpne eesti rahvusliku ärkamise platvormiga (nt tänu Jannsenile hakkas senine maarahvas nimetama end eestlasteks), millele hiljem kirjutasid oma radikaaleuroopaliku lisapeatüki nooreestlased (Soomes pisut varem noorsoomlased; meenutagem nooreestlase Gustav Suitsu loosungit “Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplusteks!”). *Tlk.*

¹²Pauli Pylkkö on sellest vaatenurgast rappinud rahvusliku äratuse programmi ehk katset teha Euroopa kõrgkultuuri soome keeles — nt oma *Loobumise dialektikas* (2009). *Aut.*

ajal kaitseb ja hooldab muinsuskaitseamet kõiki Rootsi või Vene aadli püstitatud kiviehitisi. Mis puutub kolonialismi tunnistamisse, siis on Soome üks tagurlikumaid paiku maailmas. Kolonisatsiooni fakti keelelise mõõdme võtab suurepäraselt kokku Hannu Salama:¹³

Maossa on madusida,
sooltessa sisalikkusida.
Vaesele on kaela mööda
sõnu sisse söödetud,
kõnesid kõrri topitud,
kiidulaule paristatud.
Sõnnik on sõnad kodanlase,
emakeeli kibe kuulda,
kirjakeeli kirbe kusi
verivaese kuulmeluilla.

Nülitud on hülge nahka,
lihavad läbi lagastatud.
Mingi muritud oravake
magusasti mätta alla,
kullerkupud kulnudella.
Inime, see eurolooma,
soomusteta soomeline
Ameerika on ahvikene.

Muidugi jäävad katsed või programmid vallutavat kultuuri ahvida alati õmblustest kärisema. Parimal juhul on selliste kultuuriliste jõupingutustega õnnestunud mitteeuroopalikku pärandit mingil moel säilitada ja elavdada, ühtaegu seda hävitades ja tsenseerides — pole paremaid näiteid kui *Kalevala* ja *Seitse venda*.¹⁴

¹³Hannu Salama (sünd 1936) on Soome kirjanik, tuntud töörahvast kujutavate teoste poolest, mis on esile kutsunud raevukaid rünnakuid nii klerikaalide kui ka kommunistide poolt. Siin esitatu on katkend luuletusest “Tervikpilt Kullervost” kogumikust *Jätkeb homme* (Salama 2004). *Tlk.*

¹⁴*Seitsme venna* kohta vt Vadén 2012. *Aut.*

Kolonisatsioonist johtuvast vaimsest iseseisvusetusest on märke hulgaliselt. Nagu paljusid teisigi rohkem või vähem vägisi tsiviliseeritud, varem loodusmajanduses elanud rahvaid, iseloomustab soomlastegi elu alkoholism, enesetapukalduvus, depressioon, keeldumine kommunikatsioonist ja tervenemisest, endasse tõmbumine ja muud “negatiivsed” sümptomid, kuid samal ajal ka pärismaise kultuuripärandi jonnakalt püsivad jäanukid, nagu saun, harrastuskalapüük, talgud, ning pärandi rohkem või vähem moondunud uusvormid, nagu suvilakultuur või jahi- ja looduskirjandus.

Uuesti pärismaalaseks saamine ei tähenda seega ainuüksi ökooloogilise kestlikkuse äratundmist, vaid ka vaimset iseseisvumist. Need kaks asja saavad kokku tee tundmises — seda tüüpi teadmistes, mis läänelikus elulaadis puuduvad. *Kalevala*-luules kutsub seda kogukonna elu aluseks olevat ja eeskuju kaudu juhatavat teadmiste liiki nimetusega “sünnisõnad”.¹⁵

Süžee poolest on *Kalevala* Lõnnroti väljamõeldis, kuid seal esinevaid Põhjalat ja Kalevat vastandatakse sageli ka algupäraseks rahvaluules. Üks selle vastanduse võimalikke põhjusi peitub eelkirjeldatud asustusloos. Põhjalat, Lapimaad, pimedat meestesõjaj, kirjeldatakse rahvaluules süstemaatiliselt kui traditsioonilise loodusmajanduse ja šamanistlike tõekspidamiste algkodu ja pesapaika. Seevastu Väinämöinen toimetab selgelt põlluharimise-

¹⁵Soome keeles *synnyt*, mis sõna-sõnalt tähendab sündimist, sisuliselt tekkimist, algupära, tekkepõhjust jms. Päris täpset sisu on tõlkes edasi anda võimatu, see on kujunenud pika aja jooksul ning on soomlastelegi mõistetav konkreetsete fraaside ja lugulaulude kontekstis. Samuti oleks sõna *tieto* ümberpanek maakeelde ainsuslikuna — “teadmus — vägivaldne keeletegu. Õnneks annabki mitmuslik “teadmised” autori kinnitusel algupärandi mõtet isegi paremini edasi, sest sünnisõnade puhul ongi tegemist paljude teadmistega, paljude teadmistegudega. Läänelikust teadmusemõistest puudub teo mõõde; halvemal juhul on läänelik teadmine kuivetunud kehatuteks faktideks või informatsiooniks, mida saab sisestada näiteks arvutisse, mil puudub igasugune suhe teadmiste kui tegudega. Päriskeel keelitab, sünnisõnad juhatavad tegutsema elukoosluse kestvust toetaval moel. *Tõlkija märkus kirjavahetuse põhjal autoriga.*

le üle läinud või üle minevates paikades, samuti on seal käimas ristiusustamine; ka Väinämöinen ise astub viimaks “Marjatta poja” teelt kõrvale.¹⁶ Põhjala ja Väinölä vastasseis ning ka puhuti-ne koostöö on kokkuvõtte kogemusest, kuidas kontakt põllumajanduse ja kristliku kultuuriga ähvardab taanduva pärandkultuuri ja loodushajanduse asuala ja hingespüsimist. “Väinölä” vajadus kujutada “Põhjalat” sünge ja ähvardavana on seotud just nimelt selle olukorraga: paljuskki iseenda kätega hävitatud varasemat ja pisut kadedustki tekitavat kultuuri näidatakse lootusetu ja võimatusena — hoolimata sellest et Louhi, Põhjala emand, aitab lauludes Väinämöist alati meeeldi ning et ka tõsiseltvõetavaid mõrsjakandidaate pole Väinölä kangelastel võtta mujalt kui ikka ainult Põhjalast.

Nii võib Sampot tõlgendada kui võrdpilti Põhjala kogukonna lihtsast, vähem võõrandunud, sünnisõnu tundvast jätkusuutlikust elulaadist. Ega vist seegi ole juhus, et ökoloogiliselt kestlikum ja vaimselt iseseisvam Põhjala on selgelt matriarhaalne, naiste juhitud kogukond. Sampo röövimine, millele isegi Väinämöinen ei oska ühtki korralikku põhjendust välja mõelda, tähistab Põhjala elukorralduse hävingut väinölaste käe läbi, olgu meelega või kogemata. Selles mõttes on Väinämöinen *Kalevala* kõige traagilisem tegelane, kes möödapääsmatult minetab oma teadmamehe võimed ja pole selles asjas ise sugugi süüst puhas, vaid on otsekui saatusest seatud vaipa iseenda jalge alt ära tõmbama. Väinämöisel võinuks olla ehk teisigi valikuid; sellest kõneleb ta lähedane suhe Louhiga ja asjaolu, et Louhi annab nii mõnigi kord Väinämöisele täiesti omakasupüüdmatult sünnisõnadega juhatust.

Vahest kuulsaim stseen *Kalevalas*, kus sünnisõnad mängivad olulist rolli, on Väinämöise ja Joukahaise¹⁷ võistulaulmine. Kit-

¹⁶Marjatta on tegelane *Kalevalast* ja esineb ka Soome rahvaluules. *Kalevala* viimane runo räägib Marjattast, kes karjas olles leiab mättalt pohla, sööb selle ära ja jääb rasedaks. Poisslaps sünnib tallis, kuid kaob peagi, kuni leitakse rabast. Suur teadmamees Väinämöinen mõistab isata lapse surma, kuid see haugub Väinämöise otsusele vastu. Poiss ristitakse Karjala kuningaks ja Väinämöinen lahkub solvunult. *Toim.*

¹⁷Joukahainen on saam, Lapi nõiä ürgkuju, kelle vaen Väinämöise vastu võib pärineda juba maailma loomise aegadest. Joukahaise kujune-

sal teel kohtudes taipab Joukahainen, et nüüd on paras hetk Väinämöinen välja kutsuda. Väinämöinen keerutab ja püüab ära leppida ning alles siis, kui Joukahainen kiitleb, et tema tunneb maailma algust, võtab Väinämöinen väljakutse vastu. Joukahainen loetleb iseenesest kasulikke asju maastikuvormide ja loomade käitumise kohta, kuid see ei veena Väinämöist, kes ühmab vastuseks: “Lapse teadus, naise tarkus [---]! Ütle sünnilood sügavad, räägi asju ainulisi!”¹⁸ Rahvaluulele omaselt Väinämöise enda laulu sisu ei avata, tuuakse välja ainult tagajärg: Joukahainen on kaelani mülkas ja palub armu ning Väinämöinen halastabki talle.

Üldse tähendab Louhi- ja Väinämöise-suguste teadmameeste ja -naiste sünnisõnatundmine seda, et nad tunnevad ainelisi ja vaimseid eeldusi, mis on aluseks elukooslusele, sellele maailmale, mille loomise juures nad ise kohal olid. Need alused pole kivisse raiutud — siis ajaksid asja ära ka Joukahaise laadis teadmised —, vaid elavad ja hingavad: nad on ühtaegu püsivad ja muutuvad, korduvad rütmiliselt uuenedes. Võimalikud on paljud muutused, kuid siiski mitte kõik. Samal ajal võib mõni üksik muutus tuua paratamatult kaasa ka mingeid teisi muutusi. Eelkõige käivad sünnisõnad elamise aluste kohta: mis see elu üldse on, miks me üleüldse elame. Muidugi pole see väljendatav lihtsate väitlausetena, vaid saab ilmsiks tegudena, näidetena, lauluna, lõpuks elu endana.

SÜNDIMISE ILU

Teadmiste liigina on sünnisõnad just nimelt näitlikud: neid saab tuua vaid näiteks, mitte esitada eraldiseisvate faktidena. Seetõttu ei tee sünnisõnad vahet teoorial ja praktikal, tõekspidamisel ja teol. Sünnisõnad saavad ilmsiks selles, mida inimene teeb, mitte selles, mida ta ütleb teadvat või uskuvat. Või veelgi täpsemalt:

mises Väinämöise ürgvaenlaseks on nähtud ka dualistliku maailmapildi Soome jõudmise peegeldust mütoloogias. *Tlk.*

¹⁸August Annisti tõlge (Elias Lönnrot, *Kalevala*, 3. runo, rida 184–188). *Tlk.*

sünnisõnade kujunemine toimub elamise tervikus, vastandina kilustumisele ja lõhenemisele. Esimesed sammud Joukahaise teadmispuu juurest sünnisõnade poole tehakse siis, kui mingi teadmine või tähelepanek liigutab, kohustab tegutsema; neid esimesi samme astudes on teadmise ja indiviidi vahel veel nähtav vahe, veel on alles kohustuse surve, mis sügavamale sünnisõnadesse süvenedes kaob: inimene isiksuseülese kogemusena on ise sünnisõnad. Seevastu üksikindiviidina on ta midagi muud. Seetõttu tähendab sünnisõnade kujunemine ka pööret individualiseerumise arenguteel. Sünnisõnu tundev teadmanaine või teadmamees, nagu Louhi või Väinämöinen, ei ole indiviid, kõige vähem moodne indiviid.

Seega ei ole teadja või šamaani võim üksikisiku võim teiste indiviidide üle. Michel Foucault' sõnul võib kuninga ja tema alamate kohta öelda, et kuningas ei näe kõigi oma alamate nägusid mitte sellepärast, et tal on supervõimed, vaid sellepärast, et kõik alamad on oma näo tema poole pööranud, vaatavad teda. Võime nägusid näha ehk võim antakse kuningale tema poole pöördumise kaudu; kuningal endal ei ole "kõigenägemise" võimet ega omandust. Samamoodi antakse teadmine, sünnisõnad teadjatele kogukonnana tegutsedes nii, et sünnisõnad on tõde. Kui sünnisõnad kohustavad, on nad tõde. Seda näeb kogukonna muutuvast ja püsivast — hingavast — teguviisist.

Kui kogukond elab oma looduskeskkonnas pikka aega, põlvest põlve, hingavad materiaalne ja mittemateriaalne kokku nii, et seda on näha näiteks esemetest ja kommetest. Praktilisus ehk otstarbekus ja ilu sulavad kokku; kasutuskõlblik on ilus ja vastupidi. Võtame või palkhoone nurgatapid või laplase kõvera kinganina. Kokkuhinganud kujul ei tähenda selline seos ilu labastumist kasulikkuseks, vaid vastupidi, käegakatsutavad esemed, kohad ja kombid tuntakse pühade asjadena ära väljaspool igasugust utilitarismi ja kitsast ratsionaalsust.

Seevastu tänapäeva lääne enesemõistmises hoitakse kasulikkus ja esteetilisus lahus. Näiteks lähtutakse tööstustoote materjali ja kasutusea määramisel majanduslikest kaalutlustest ning esteetiline kiht disainitakse tootele eraldi otsa. Autoukse materjalide tugevusomadused ja keevisõmblused kõnelevad tootmisprot-

sessist ning takkapihta kulutavad disainerid kuude kaupa aega uste omaduste timmimisele, et need sulguksid meeldiva häälega. Autoajakirjade väsimatud arutelud materjalide kvaliteedi üle annavad tunnistust sellest, et paljud tarbijad suudavad eri plastimitatsioonide kvaliteedierinevusi väga hästi hinnata. See visadus juhatab teise võimaliku tõlgenduseni: võib-olla polegi tänapäeva lääs kasulikkust ja ilu, materiat ja vaimu teineteisest nii teravalt lahutanud, vaid tema esemetes ja materiaalses praktikas avalduvad lihtsalt tema uskumused ja väärtushinnangud. Võib-olla kajastavad plastist puiduimitatsioonide kvaliteedinüansid tõepoolest modernset iluarusaama.

Esemete puhul on hingamine kõige silmanähtavam, kuid samasugune terviklikkus, vaimu ja materia, tähenduse ja praktilisuse ühtekuuluvus iseloomustab paljut muudki, näiteks sugulussuhteid, keelekasutust, kombeid jne. Võrdõigusliku ja ökoloogiliselt kestliku kogukonna sugulussüsteem võib näiteks olla sääraane, et takistab võimuredelite teket ja soodustab jagatud teadmiste arengut. Näiteks inimese kasvamine ja kasvatus, sellega seotud viisid ja tavad võivad toetada koostöövõimelise ja igasugust majanduslikku konkurentsi tõrjuva inimese kujunemist.¹⁹ Sünnisõnad elavad ja ilmnevad just selles ühtekuuluvuses ning ümberpöörduvalt — sünnisõnade puudumine ilmneb lahusolekus.

On oluline tähele panna, et pärismaistumine ja sünnisõnade moodustumine võib olla ka tahtlik ja teadlik ettevõtmine. Sellega oleks läänelik upsakas maailmavaade ehk veel valmis leppima, et ökoloogiliselt kestlik elulaad võib mõningatel pärisrahvastel sündida justkui kogemata või iseenesest. Kuna rahvaid on nii palju, võib ju tõesti juhtuda, et mõni neist elabki korraks loodust hävitamata. Või et ökoloogilisele kestlikkusele sunnib tehnoloogilise mõtlemise arenematus või ressursipuudus. Kuid otse vastupidi: on märke selle kohta, et pärismaistumine võib olla sihilik pürgimus ja sünnisõnad võivad olla enesest teadlikud.

¹⁹Näiteid sellistest haridusvormidest võib leida näiteks Thomas Gibsoni ja Kenneth Sillanderi toimetatud kogumikust *Anarhiline solidaarsus. Autonoomia, võrdsus ja vendlus Kagu-Aasias* (2011). *Aut.*

Scotti näited Zomiast annavad tunnistust niihästi tahtlikust riigipagulusest (otsusest riigi eest pakku minna) kui ka riigivõõraste toimimistavade sihipärasest loomisest. Pole raske ette kujutada, et kes kord riiki maitsta saanud, tahab sealt kaabet teha.²⁰ Riigivastased elatusvahendid ja tavad pole mitte ainult sotsiaalselt vähem hierarhilised, vaid peaaegu alati ka ökoloogiliselt kestlikumad. Näiteks riigile soodsad põlluharimisviisid, nagu riis Zomias või Soome oludes leivavili, võimaldavad ülejäägi kokku koguda ja tsentraliseerida. Aga ökoloogiline kestlikkus ei pruugi olla lihtsalt ühiskondlike eesmärkide kõrvalsaadus, vaid see võib olla omaette teadlik eesmärk. Johan Turi jutustab 1908. aastal kirjutatud esimeses ilmalikus saamikeelses raamatus *Jutustus saamidest* elust Jukkasjärvi mail. Ta nendib, et elatumine põhjapõdrakasvatusest muutub üha raskemaks, sest (Rootsi) kroonu võtab järjest maid põllumajanduse tarvis ära, ja jätkab:

Kui saamid näeksid, et neid võiks rohkem olla, abielluksid nad nooremalt ja kasvataksid saamide sugu. Aga kuna nad näevad, et enamik saame — juhul kui nad mujalt elatist ei saa — tuleb hädavaevu ots otsaga kokku, peavad nad hoiduma saamide sugu kasvatamast elik jätma abiellumata ja lapsi mitte saama. Eks seegi ole omaette piin, kui on iha ja armastus ja ei saa teha seda, mida iha vajab ja südame armastus nõuab; kõik see tuleb neil maha suruda (Turi 1979: 104).²¹

Nii nagu Kritiase kirjeldus on ka Turi esitatud “ökoloogiline kestlikkus” kultuuriline ja kogemuslik reaalsus — erinevalt kitsalt, näiteks hobbeslikult mõistetud “looduslikkusest”.

Jutumärke on “ökoloogilise kestlikkuse” ümber vaja, sest vaevalt küll mõtleb Turi oma elulaadikirjelduses (või Kritias enda omas) loodusest kui ökoloogiast või selle säilimisest kui kestlik-

²⁰*Eesti etimoloogiasõnaraamatu* järgi pärineb sõna “kaabakas” tüvest “kaapima”, mis vanemas murdekeeles tähendas muu hulgas “ära jooksma”. Seega on “pögenik, väejooksik” sõna algsem tähendus ja uuspärismaalaste kohta oleks ajalooliselt täpne öelda “kaabakad”. *Tlk.*

²¹Turi jätkab oma jutustust tõdemusega, et sel moel ei reguleeri üle-rahvastust ei rootslased ega norralased, kes lähevad tuhandete kaupa Ameerikasse: “Saamid olid siin esimesed inimesed ja arvult pole nende hulk suurenenud” (Turi 1979: 105). *Aut.*

kusest (või inimese “loomusest” kui kinnismõttelisest paljunemisest, olgu olud millised tahes); sellised mõisted nagu “ökoloogia” ja “loomulikkus” on väljastpoolt peale sunnitud. “Ökoloogiline kestlikkus” on tänapäeva lääne maailmavaatele väga iseloomulik mõiste, mis mõtestab loodust ja selle mittehävitamist või püsima jäämist oma spetsiifilisel moel, ütleme, kalkuleerivalt, objektiivselt ja atomistlikult. Samuti on tüüpiliselt läänelik ettekujutus “loomulikkusest” kui ilmtingimata ökoloogilise hävinguni viivast sigimissunnist (vt Sahlins 2008). Õigupoolest võiks läbinisti kultuurirelativistlikult lähenedes tuletada aluspostulaadist (A) järelduse, et maailmas pole olnud ühtegi ökoloogiliselt kestlikku elulaadi. Täpsemalt: pole olnud ühtegi elulaadi, milles ökoloogilise kestlikkusena oleks määratletud looduse mittehävitamist ja milles siis selle määratluse järgi oleks ka elatud. Küll aga on leidunud arvukalt hõime ja rahvaid, kes on austanud looduse pühadust ning hoidnud oma majandustegevust ohjes, nagu kirjeldab Turi. See asetab empiirilised asitõendid veelgi haledamasse valgusse: ökoloogiline kestlikkus (just niiviisi defineerituna) on eesmärk, mille saavutamise kohta puudub igasugune tõendusmaterjal. Põhimõtteliselt on koguni võimalik, et selline eesmärgi kirjeldus (“ökoloogiline kestlikkus” ehk täpsemalt, eluviis, mille puhul eesmärki saab või tuleb ja on olemuslik määratleda esmajoones mõistega “ökoloogiline kestlikkus”) ja sellise eesmärgi saavutamine (looduse mittehävitamine viisil, mida ka Johan Turi või Zomia uuspärismaalased näeksid looduse mittehävitamisena) on omavahel lootusetult vastuolus. Ükski eluviis, mis määratleb ökoloogilise kestlikkusena looduse mittehävitamist, pole ökoloogiliselt kestlik.

Turi loos teostuvad sünnisõnad hilise abiellumisena ja väikese laste arvuna ning tunduvad piinarikkad. Turi kirjeldab sünnisõnade tundmist mõistega “nägema”:²² jutt pole (raamatu)tarkusest, vaid läbielatud kogemusest, mida võib soome keeleski sarnase tegusõnaga väljendada: “seda on ju nähtud”.²³ Tema enda os-

²²Põhjasaami *oaidnit* (Turi 1910: 43). *Aut.*

²³Tänan Leena ja Oula A. Valkeapääd Turi väljendite täpsustamise ja läbimõtleamise eest. *Aut.*

kus seisneb jõudmises selle elava terviku äratundmiseni, kuidas ja miks saame “ei ole ikka veel nii palju, et nad oleksid nälga surnud, kuigi neid on kiusatud Rootsis ja Norras ja Soomemaal” (Turi 1910: 105). Aga sünnisõnad ise ei ole mitte selle kuuldavale toomine või tähele panemine, vaid indiviidi- ja põlvkonnaülene, kogemuslik ja praktiline tervik, mille üks saadusi on hiline abiellumine ja väike laste arv ning sellega kaasnev piin. Selle terviku vastuolud näiteks naiivse arusaamaga “loomulikkusest” või rootslaste ja norralaste suhtelise ülerahvastatuse ja väljarändega annavad omakorda märku, et sel on oma mõju väga paljudele eluvaldkondadele. Neid mõjusid ja kogemusi pole võimalik koondada isoleeritud väitlausesse ega isegi väitlauset kogumisse — ehk ainult rahvaluule kombel laulda võiks sünnisõnu.

LOOTA TULEVIKULE?

Niisiis, kui sünnisõnu võib inimkogukondades leiduda ja kui sünnisõnadel on ökoloogilise ja sotsiaalse kestlikkusega mingi seos, siis tasub küsida, kas kogukond, kellel sünnisõnu pole, võiks need kuidagi luua või saada. Ühest küljest on pilt lohutav. Tundub, et kui kogukond elab mingil, vahest piisavalt aeglaselt või tsükliiliselt muutuval maa-alal piisavalt kaua ja elab teatud, vahest piisavalt aeglaselt või ainult ühe korra ja osaliselt muutuval viisil,²⁴ siis kujunevad sünnisõnad välja hõlpsasti, peaaegu iseenesest. Hõlpsasti — aga mitte sugugi vältimatult. Sünnisõnade kujunemist võivad takistada või selle ära rikkuda paljud asjad, sealhulgas sellisedki muutused, mida kogukond arvatavasti tajub positiivsena, näiteks üüratult suurenenud välise energia sisend. Korduvalt on “hõlpsasti kättesaadavaks” peetud loodusvarade kasutamine rikkunud sünnisõnade kehtivuse, tuues kaasa elulaadi ka-

²⁴Näiteks eelmainitud saamide järkjärguline üleminek küttimiselt koriluselt põhjapõdrakarjatamisele. Kuigi seegi muutus on märkimisväärne, on järgmise elulaadi pärinemine eelmisest selgelt äratuntav: metsikute põhjapõtrade (sm *peura*) küttimise asendas poolmetsikute/poolkodustatud põhjapõtrade (*poro*) karjatamine; korilust hakkas täiendama väiksemõõduline maaharimine ning liha, nahkade jms müük. Tõlkija märkus kirjavahetuse põhjal autoriga.

tastroofilise muutuse. Näiteks võib tuua Platoni mainitud metsade kadumise Vahemere äärest, samuti fossiilkütuste kasutamise nüüdisajal. Nagu antropoloogide uuringud näitavad, ei pruugi lihtsalt sülle langenud rikkus, vaba energia või ülejäägi koondumine iseenesest kogukonda sünnisõnadest ilma jätta. Mitmesugused priiskavad vabaajategevused või otsene *potlach*-hävitus²⁵ on üks viis liiga lihtsa ja ohtra ressursi probleemi lahendada.

Praeguses olukorras tekitab paraku lootusetuse tunnet asjaolu, et sünnisõnade kujunemiseks kulub palju aega, ilmselgelt mitu põlvkonda — kas või pelgalt sel põhjusel, et paljud sünnisõnade kujunemist mõjutavad loodustsüklid (nt taimede kasv, ökosüsteemide suktsessioon jne) on pikemad kui üksikisiku aktiivne eluiga. Näib, et sünnisõnade tekkeks on vaja mitme põlvkonna koostöö; see seob sünni ja surma alusküsimused tähenduslikult ühte kogukonna kogemusega. Nendest küsimustest pulbitseval tähendusenergial on sünnisõnade toimivusele palju suurem mõju kui üksikfaktidel kalade kudemisaegadest või mägede kõrgusest. Seesugused faktid korjab kokku suhteliselt kiiresti ja usaldusväärselt; tähendusenergia seevastu on habras ja võib alt vedada. Faktiteave on vähemalt näiliselt individuaalselt hõlmatav, tähendusenergia on olemuslikult isikuülene. See on probleemiks moodsa aja arengu mõjul individualiseerunud inimesele, iseäranis seetõttu, et peale kõige muu on alust oodata ka kiireid ja ettearvamatuid muutusi looduskeskonnas. See võib kätkeada sügavat tragöödiat: looduskeskond või inimkogukond võivad praegu olla nii kiirete

²⁵ Ameerika looderanniku põlisrahvaste tava mis tahes pidustuse käigus oma vara tseremoniaalselt hävitada ja bravuurikaid kingitusi teha. Inimese või kogukonna jõukust ei hinnatud mitte selle järgi, kui palju kellelgi vara on, vaid selle järgi, kui palju ta tuulde laseb: ei hinnatud mitte jõukust, vaid energiat. Loomulikult täitis see tava paljusid sotsiaalseid ja ökoloogilisi funktsioone, nagu hõimusedemete tugevdamine, tänuvõla tekitamine, rikkuse ebavõrdse koondumise ja loodusvarade liigse kokkuahnitsemise vältimine jm. Kanadas oli *potlach* aastatel 1885–1951 seadusega keelatud. Kahtlemata on vanaemade “liiga head pirukad” ning kolonistidest härrasrahvast häirinud “liiga pikad pulmapeod” jms täitnud samasugust funktsiooni läänemeresoome rahvaste juures. *Tlk.*

muutuste keerises, et sünnisõnadel pole mingit võimalustki välja kujuneda. Sünnisõnade sünd ei sõltu pelgalt inimkogukondade pingutustest, tahtest või oskustest, vaid nõuab ka inimväliste tegurite vastutulelikkust, võib-olla isegi kutset. Sama asjaolu eristab sünnisõnu ja nendega seotud “ökoloogilist kestlikkust” mitmesugustest ellujäämiskunstidest, mis seisavad lähemal ressursipiiduse haldamisele.

Kui tulla tagasi selle juurde, kuidas esemed ja tavad oma kogukonna sünnisõnu välja hingavad, siis meie vähe- või ebaeneseadliku ajajärgu esemeid võib käsitleda sellestki vaatenurgast. Iga plasteseme sünnipära on kaugetel naftaväljadel ja nii mõnigi meie siseruumi soojapügal on otseselt seotud Siberi nafta ja maagaasiga ning nende “tootmise” sotsiaalsete ja tehnoloogiliste struktuuridega. Niisamuti on plastesemed seotud plastisaarte ja -lademetega ookeanides, sisejärvedes ja eluskudedes. Konkreetset takistab sellises olukorras sünnisõnade tekkimist võõrandumine: ulatuslik fossiilse energia kasutamine hoiab põhjused ja tagajärjed, tootmise ja tarbimise teineteisest nii kaugel, et näiteks plastese või kaugküte ei kohusta mind millekski, välja arvatud ehk arve tasumine. Mitte miski esemes ega toatemperatuuris (või arve tasumises) pole loetav tervikuna või pädevusena, mis kõneleks meile midagi Siberist, plastosakestest rinnapiimas või näiteks kliima soojenemisest. Kui selliseid tervikuid ja pädevusi leidubki (näiteks ausa kaubanduse ja teaduslike või ajakirjanduslike teadmiste kujul), siis pole need otseselt seotud kogukonna ega tema liikmete elu ja surmaga. Seevastu traditsioonilise kultuuri liikmed võivad näiteks kirvevarrest välja lugeda, kas see on hea või halb, mis liiki puust see on tehtud, kes selle valmistas, kui kaua see nii- või naasuguses kasutuses vastu peab, kuidas on selle vastupidavus seotud eri põlvkondadega ja nende eluväljavaadetega ning millised on seosed kirve sitkuse ja inimeste surelikkuse vahel. Sellise kultuuri esindaja teab, mis tööd kirvega tehakse, kas seesuguse varrega kirves sobib selleks või tolleks tööks ning mida tähendab näiteks palkmaja üles raiuda. Ta teab, miks tehakse küttepuid, kui palju puid talve peale kulub, millal on aeg vana hoone asemele uus ehitada ja mida tuleks järgmine kord teisiti teha. Ei ole mingitki võimalust, et mõni plastist või üldse fos-

siilse töö jõul toodetud tarbeese pakuks sellist teavet. Ses mõttes on fossiilsed kütused ja iseäranis nafta mõistnud meid sünnisõnatusse. Oma hõlpsasti kättesaadava päratu tööhulgaga lõikavad nad sünnisõnade sugemed läbi, muutes “ökoloogilise kestlikkuse” õppimise võimatuks: isegi kui me tahame õppida, ei pruugi see lihtsalt võimalik olla.

Kuna sünnisõnad on olemuslikult põlvkonnaülesed ja nõuavad mitut generatsiooni, võib see tähendada, et “ökoloogiliselt kestlikku” elulaadi ei saa mõistuspäraselt ja üksikasjalikult ette kavandada. On üksjagu ülbe mõte, et kogukondliku, otstarbeka ja loodust mitte hävitava elulaadi vorme võiks lihtlabaselt esitleda, veel vähem ette määratleda. Sellest tulenevad teatud järelused keskkonnarevolutsioonile. Lakota indiaaniaktivisti Russell Meansi rusikareegel on, et mingi ettevõtmise revolutsioonilisust ei tule hinnata mitte selle järgi, kuidas see mõjutab euroopalikke võimusuhteid, vaid selle järgi, millised on selle tagajärjed põlisrahvastele.²⁶ Need vähesed näited konkreetsetest keskkonnarevolutsioonidest, milles ökoloogilistel teguritel on nii põhjuste kui ka tagajärgede määramisel oluline roll olnud, paistavad osutavat pigem kõikehõlmava, paljuski vaimse mõõtmega muutuse suunas kui rangema ja täpsema teaduslik-tehnilise regulatsiooni poole. Selline oli näiteks Bougainville’i niinimetatud kookospähklirevolutsioon,²⁷ milles traditsioonilised matriarhaalsed tavad olid teeslaatjaks ja alusepanijaks looduse hävitamise vastasele relvas-

²⁶Vt Russell Meansi kõnet aastast 1980: “Et Ameerika saaks elada, peab Euroopa surema” (<https://www.blackhawkproductions.com/russellmeans.html>). Olgu öeldud, et see kõne ei kujuta endast üleskutset Euroopa vägivaldsele hävitamisele, vaid euroopaliku imperialistlik-tööstuslik-teaduslik-ratsionaalse tsivilisatsiooni hülgamisele. *Tlk.*

²⁷Kookospähklirevolutsiooni all mõeldakse Bougainville’i saare pärismaalaste ülestõusu (1988–1998) Paapua Uus-Guinea armee ja Rio Tinto kaevanduskompanii vastu. 1972. a tegevust alustanud vasekaevandus oli omal ajal maailma suurim avamaakaevandus, mille toodang moodustas 45% Paapua Uus-Guinea ekspordist. Rahutuste laine sai oma nime osalt selle järgi, et valitsuse majandusblokaadi ajal panid kohalikud inimesed oma sõidukid tööle kookosrasvaga. Ajaloosündmuse-na käsitatakse seda tihti kui maailma esimest õnnestunud ökoloogilist revolutsiooni. Ülestõus viis pika ja mitmeti mõistetava kodusõjani, kuid

tatud vastupanule.²⁸ Niisamuti on mitmed arengusuundumused poliitilises elus seotud suurema osakaalu andmisega põlisrahvaste mõtteviisile ja põlisrahvaste esindajatele, näiteks emakese looduse või emakese Maa õiguste seadusliku tunnustamisega Boliivias ja Ecuadoris.²⁹ Ökoloogilises revolutsioonis näib olevat oluline osa kolonialismivastasel võitlusel: roheline revolutsioon on iseseisvusvõitlus. 1990. aastate Kuubas pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist toimunud erakordne majanduse “defossiliseerimine” oli samuti tugevalt kantud kogukondlikkuse ja sõltumatuse hoovustest (vt Hernandez-Reguant 2009; Taylor 2009).

Soomekeelses kultuuriruumis ei saa eesmärk olla taaspärismaistumise kaudu üles leida see või teine Louhi või Väinämöise tarkusetera või Sampo-killuke, mis juhataks uuele elule. Üleüldse pole ainuski üksikfakt, -teadmine ega -oskus õige üksus. Pigem on asi selles, kuidas luua uusi tervikuid viisil, mis juhataksid kõrvale äärmusliku tehnoloogia- ja riigiusuni viiva moderniseerimisarengu teelt. Mis on just selle looduskeskkonna ja selle kultuuri pärandi puhul need ühised ja põlvkonnaülesed elamise viisid, mis seisavad vastu tehnologiseerimisele ja riigistumisele ning edendavad ökoloogilist kestlikkust, loodusrahu ja meievaimu inimeste vahel? Ehk mis esmatähtis: mis on need viisid, millest on abi pärast seda, kui industrialiseerimise ja tehnoloogia möll läbi saab?

siiski on selle tulemusena kaevandustegevus ja võõrtööliste massiline sisseränne soikunud ning saarel on alanud ametlik üleminekuperiood teel iseseisvusele. *Tlk.*

²⁸Vt režissöör Dom Rotheroe dokumentaalfilmi “The Coconut Revolution” (Stampede Films, 2001). *Aut.*

²⁹Boliivias võeti 2010. a vastu emakese Maa õiguste seadus (hisp *Ley de Derechos de la Madre Tierra*), milles on üles loetud Maa õigused (nt õigus elule, elu mitmekesisusele, veele, puhtale õhule jt). Emakese Maa elusüsteemide hulka on seaduses arvatud ka inimkogukonnad. Ecuadori uues põhiseaduses aastast 2008 on sätestatud looduse õigused (nt ökosüsteemide õigus eksistentsile), inimeste õigus looduse nimel märgukirju esitada ja valitsuse kohustus nende õiguste rikkumised heastada. *Toim.*

Kirjandus

- B r u n, Otto, Tuomo A l h o j ä r v i 2013. Ajattelua perunan kanssa: moninaisten talouksien ja ei-inhimillisen toimijuuden haasteita poliittiselle taloustieteelle. — Teppo Eskelinen, Suvi Heikkilä (toim.). *Talous ja arvo*. Jyväskylä: SoPhi; <https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/41218>
- G i b s o n, Thomas, Kenneth S i l l a n d e r (eds.) 2011. *Anarchic Solidarity: Autonomy, Equality, and Fellowship in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press
- H e r n a n d e z - R e g u a n t, Ariana (toim.) 2009. *Cuba in the Special Period*. London: Palgrave
- P e n t i k ä i n e n, Juha 2013. Karhun hautasaaret on jätetty tutkimatta. www.taivaannaula.org/2013/10/16/karhun-hautasaaret-on-jatetty-tutkimatta-haastattelussa-juha-pentikainen
- P y l k k ö, Pauli on 2009. *Luopumisen dialektiikka*. Taivassalo: Uuni
- P y l k k ö, Pauli 2014. Askenaarinen purkaminen — muutamia huomautuksia Kari Karjalaisen tutkimukseen *Markkinasuomesta Luonnon-Suomeen*. www.uunikustannus.fi/askenaarinen.pdf
- S a h l i n s, Marshall 2008. *The Western Illusion of Human Nature*. Chicago: Prickly Paradigm Press
- S a l a m a, Hannu 2004. Koko kuva Kullervosta. — *Jatkuu huomenna*. Helsinki: Otava, s. 60–62
- S c o t t, James C. 2009. *The Art of Not Being Governed*. New Haven: Yale University Press
- T a y l o r Jr., Henry Louis 2009. *Inside el Barrio*. Sterling: Kumarian Perss
- T u r i, Johan 1910. *Muittalus samid Birra*. Stockholm: Nordiska Bokhandeln
- T u r i, Johan 1979. *Kertomus saamelaisista*. Helsinki: WSOY
- V a d é n, Tere 2012. Kolmas Impivaara eli kirjallisuuden ja filosofian välinen kuilu. — Antti Salminen, Joose Järvenkylä, Jukka Mikkonen (toim.). *Kirjallisuus ja filosoofia*. Helsinki: SKS, s. 163–174

TERE VADÉN (1969) on Soome filosoof, kelle uurimisteemad ulatuvad tunnetusteooriast ja tehisintellektist ühiskonna- ja kunstifilosoofiani ning soomelisest mõtlemisest energia ja kogemuse seosteni. Ta on lõ-

Pärismaistumine ja sünnisõnad

petanud Tampere Ülikooli ja kaitsnud samas doktoriväitekirja filosoofia erialal (1996). Praegu tegutseb ta interdistsiplinaarses teadusinstituudis BIOS, kus uuritakse üleilmseid keskkonna- ja ressursikriise ning nende mõju Soomele.

Peavool Ofort 3/7 AnitaTrink2023

ANITA TRINK. Peavool (ofort, 2023)

SUUR MURRANG TULEKUL

Rein Teesalu

Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi professor ja Elutuleviku Instituudi (Future of Life Institute) juht Max Tegmark on avaldanud arvamust, et tehisintellekt (ingl *artificial intelligence* — AI) kujundab meie tulevikku rohkem kui ükski teine tehnoloogia. Sama meelt on Google'i tegevjuht Sundar Pichai, kelle sõnul on tehisintellekti mõju inimkonnale tulevikus isegi suurem kui tule või elektri kasutuselevõtul. Henry A. Kissinger, Eric Schmidt ja Daniel Huttenlocher hoiatavad oma hiljutises raamatus *Tehisintellekti ajastu ja meie inimlik tulevik* (2022), et need muutused võivad tulla varem, kui me arvame.

Populaarse klassifikatsiooni järgi eristatakse kolme liiki tehisintellekti:

1. Kitsas tehisintellekt (*artificial narrow intelligence* — ANI), mille võimekus on piiratud kitsa valdkonnaga.
2. Üldine tehisintellekt (*artificial general intelligence* — AGI), mis on sama võimekas kui inimene.
3. Supertehisintellekt (*artificial super intelligence* — ASI), mis või kes on eneseteadlik ja inimesest võimekam.

Artikkel valmis enne, kui eksistentsiriske uuriv organisatsioon Future of Life Institute, mida rahastab Elon Musk ja juhib Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi professor Max Tegmark, kutsus selle aasta märtsi lõpus avaldatud avalikus kirjas üles tehisintellekti arendustöid pooleks aastaks peatama.

Seni on inimene suutnud välja töötada kitsa tehisintellekti. Tehisintellekti mõju lähitulevikule peetakse üldiselt positiivseks. Iseenesest pole tehisintellekt ei hea ega halb; kõik oleneb sellest, kuidas ja milleks me seda kasutame. Tehisintellekt võib muutuda inimesele ohtlikuks kahel viisil: 1) inimene on programmeerinud tehisintellekti tegema halba, näiteks looma autonoomseid relvi; 2) tehisintellekt on programmeeritud tegema midagi head, kuid hakkab kasutama destruktiivseid meetodeid, et iga hinna eest eesmärgile jõuda.

Tehisintellekti rakendamisega kaasnevad suured muutused kõigil elualadel. Juba praegu tunneb tehisintellekt ära inimeste näod, saab aru kõnest, teeb tõlketööd, teisendab teksti kõneks ja kõne tekstiks, muudab käsikirjalise dokumendi trükituks, paelub inimesi üha põnevamate videomängudega, muudab autojuhtimise lihtsamaks ja ohutumaks ning ilmselt üsna varsti saab hakkama ilma juhita, teeb turistidele raketiga ekskursioone kosmosesse, aitab kuuleka digiabilisena arste ja juriste ning paljusid teisi spetsialiste, on tõhus abimees internetis surfamisel nii teadmiste hankimise ja reklaami tegemise kui ka sotsiaalse suhtlemise eesmärgil.

Juturobotit on raske eristada inimesest. Hong Kongi firma Hanson Robotics loodud robot Sophia saab aru kaasvestleja näo-miimikast ja keelenüanssidest ning on võimeline ka oma näoilmet muutma. Ta on esimene mitteinimesest Saudi Araabia koodnik (oktoobrist 2017). Strateegiamängus “Diplomaatia” eksperdina tegutsev tehisintellekt osaleb vestlustes ja läbirääkimistel ning enamik mängijaid ei saa arugi, et nad räägivad masinaga. 2020. aasta novembris valminud robot Cleo on võimeline iseseisvalt suhtlema kuulajatega ja reageerima nende märkustele.

2022. aasta novembris laskis USA ettevõtte OpenAI välja uue, täiustatud nn keelemudeli ChatGPT, mis genereerib tekste (esseeid, luuletusi jms), vastuseid küsimustele *online*-foorumitel ning isikupärastatud sisuga sotsiaalmeediapostitusi. ChatGPT on võimeline tegema kokkuvõtlikke ülevaateid pikkadest artiklitest ja dokumentidest, tõlkima tekste ühest keelest teise ning kirjutama ja parandama arvutiprogramme. ChatGPT analüüsib ja mõis-

tab kirjatüki meeleolu ja tundevarjundeid, kuigi ise emotsioone ei koge.

Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi algoritm (närvivõrgustik nimega Speech2Face) on võimeline ainuüksi inimese hääle põhjal looma foto, mille järgi saab kindlaks teha hääle omaniku rassi, soo ja vanuse. Pärast treenimist 15 000 tegeliku portreemaali peal loodi 2018. aastal generatiivse võistleva võrgustiku ehk GAN-meetodil (*generative adversarial network*) portreemaal “Edmond de Belamy”, mis müüdi Christie oksjonimajas 432 500 dollari eest. Mitmesugused generatiivse tehisintellekti variandid on muutunud üha täiuslikumaks ja leidnud laialdast kasutamist kõikvõimalike tekstide, videote, piltide, muusikateoste ja koodide loomisel. Generatiivsed võrgustikud, nagu näiteks DALL-E 2, loovad fotosid inimestest ja isegi galaktikatest, keda või mida pole tegelikult olemas. Tehisintellekt võimaldab toota võltsvideoid, kus päris inimesed väljendavad mõtteid ja teevad asju, mida nad tegelikult pole öelnud ega teinud.

Loominguline töö ei kuulu enam ainult inimesele. Tehisintellekt muudab loomisprotsessi, abistades kunstnikku või saades ilma temata hakkama nii maali, kirjandusteose kui ka muusikapala loomisel. Tehisintellekt genereerib andmete, s.t kunsti-, kirjandus- ja muusikateoste analüüsi põhjal uusi ideid ning vormib need uuteks teosteks. Tehisintellekti ajajärgul on loovus hakanud avalduma uutes vormides. Üks selliseid vorme on näiteks metaversum, kus tegeliku maailma andmete põhjal ehitatakse üles virtuaalreaalsus. Tegelikuse ja virtuaalreaalsuse piir on hakanud kaduma. Metaversumis suhtlevad inimene või tema avatar ehk digiteisik teiste inimeste või avataridega. Tehisintellekti abiga toodetud videos suhtlevad inimesed, kes tegelikult pole omavahel kunagi kohtunud.

Hoogsalt on arenenud asjade internet ehk värvvõrk ehk nutistu (*internet of things* — IoT), mille eelduseks on olnud sensorite tehnoloogia täiustumine ning andmevahetuse ja -töötluse kiirenenimine. Värvvõrgu seadmeks on iga objekt, mis on ühendatud interneti ja mille toimimist saab juhtida interneti kaudu. Prognooside kohaselt on 2025. aastaks asjade interneti ühendatud 75 miljardit seadet. Mitmesuguste tehisintellektitehnoloogiate kasutamine,

nagu visuaalne kontroll ning näo- ja hääletuvastus, võib veelgi kiirendada ühendatud seadmete otsuste tegemist, olgu need siis arukad kodud, nutikad autod või targad kontorid. Andurid ja sensorid seiravad nii inimest kui ka tema keskkonda. Võrku ühendatud seadmed, süsteemid ja rakendused koguvad, salvestavad, töötlevad ja vahetavad omavahel andmeid ning reguleerivad olukorda arvestades ise oma toimimist. Tekivad targad linnad, mille tänavatel sõidavad omavahel suhtlevad autonoomsed (s.t juhtideta) autod. Asjade interneti ja tehisintellekti ühendusest ehk nn asjade tehisintellektist (AIoT) loodetakse suurt kasu kõikides tööstusharudes nii tootlikkuse suurendamisel, uuenduste elluviimisel kui ka tootmiskulude vähendamisel. Robotite kasutamine ja töötlemise protsesside automatiseerimine koos tehisintellekti ulatusliku rakendamisega avab ettevõtetele suured võimalused kõikidel tegevusaladel. Tehisintellektist ei jää puutumata ka haridus: laste õpetamises osalevad AI-abilised.

Tehisintellekt on inimese partner teaduses. Selle abil loodetakse lahendada probleemid, millest inimese jõud pole seni üle käinud, nagu elu tekkimine, inimaju funktsioneerimise seaduspärasused, teadvuse olemus jm. Palju on juba saavutatud, näiteks on tehisintellekti abil loodud uus antibiootikum. Tehisintellekt suudab kindlaks teha valgu kolmemõõtmelise struktuuri tema aminohappelise järjestuse järgi. Selle saavutuse nimetas ajakiri *Science* 2021. aasta detsembris aasta läbimurdeks. Bioloogiliste protsesside imiteerimisega püütakse lahendada keerulisi meditsiinilisi probleeme. Tehisintellekti rakendamine sünteetilises bioloogias toob ilmselt kaasa suure hulga soodsaid arenguid tervishoius, tööstuses ja põllumajanduses.

Teaduse ja tehnika progressi ilmingutest kubisevas maailmas on inimestel tekkinud raskusi tegelikkusest arusaamisega. Nii üksikisikud kui ka suured organisatsioonid ja riigid on hakanud jänni jääma mõistlike lahenduste leidmisel oma probleemidele. Üleilmsed protsessid on muutunud liiga keeruliseks, et keegi võiks neist omal jõul aru saada, kuulutab Iisraeli ajaloolane, Jeruusalemma Heebrea ülikooli professor Yuval Noah Harari (2019). Niisuguses olukorras on tehisintellektile toetumine paratamatu.

Tervishoius loodetakse tehisintellekti laialdase rakendamise-ga parandada inimeste püsimit hea tervise juures ja suurenda-da arstiabi tõhusust. Senist arengut silmas pidades on need ootu-sed igati õigustatud. Inimesel on lihtne tehniliste vahenditega üha täpsemalt ja mitmekülgsemalt jälgida kõiki oma eluavaldusi. An-durid muutuvad väiksemaks ning teevad oma tööd märkamatu-lt ja inimest segamata. Konkreetse inimorganismi ehituse ja talit-luse iseärasuste kohta kättesaadava info hulk suureneb ja muutub täpsemaks. Inimese kehal ja kehas olevate sensorite registreeri-tud mitmesuguste andmete analüüsi tulemuste põhjal saab inime-ne ise oma elu korraldada — kui palju ja kui intensiivselt tegel-da kehalise treeninguga, kui palju ja mida süüa jne. Haige ini-mese organismi funktsioonide seiramine ja tulemuste automaat-ne edastamine tervisekeskusesse võimaldab laialdasemalt kasutada kodust ravi ja teha seda senisest tunduvalt tõhusamalt. Andurite näitude, inimese genoomiandmete ning tema vanemate ja sugu-laste terviseandmete analüüs parandab haigusriskide hindamist ja võimaldab sihipäraselt rakendada abinõusid, et vältida nende ris-kide teostumist. Personaalne meditsiin nii haiguste ravi kui ka ennetuse mõttes muutub reaalsuseks. Tehisintellekti abiga saab niihästi taastada haige organismi funktsioone (südamestimulaato-rid, implantaadid kuulmise ja nägemise taastamiseks jne) kui ka parandada ja võimendada terve organismi talitlusi. Uuringutule-musi analüüsib tehisintellekt kiiremini ja sageli ka täpsemalt kui arst. Haiguste diagnoosimine kiireneb, muutub täpsemaks ja saab võimalikuks varasemas staadiumis. Operatsioone teevad robotki-rurgid. Inimesed elavad kauem tervena, vananemine aeglustub.

Tehisintellektiga seotud ohtudeks on töökohtade kadumine, privaatsuse vähenemine, algandmete kallutusest tingitud algo-ritmide kallutatus, sotsiaalmajanduslik ebavõrdsus, tehisintellek-ti laialdane kasutamine sõjanduses ja desinformatsiooni levita-misel.¹

2025. aastal on kolmandik USA maaapealsetest relvajõududest oma olemuselt robotid. Algoritmid langetavad otsuseid elu ja sur-

¹ Vt <https://builtin.com/artificial-intelligence/risks-of-artificial-intelligence>.

ma üle. Droonid on programmeeritud sihtmärke ründama, ilma et operaator peaks pidevalt käsklusi jagama. Näotuvastusseadmega varustatud droonid leiavad oma ohvri kergesti üles. Droonid ongi väidetavalt juba iseseisvalt inimesi rünnanud.² Võidurelvastumine autonoomsete relvadega kujutab endast inimkonnale suurt ohtu. Usaldamatus riikide vahel ja kartus, et potentsiaalne vaenlane võib ette jõuda, soodustab uute relvade kasutuselevõttu nii-öelda pooltoorelt, mis veelgi suurendab nende ohtlikkust. Kuigi teadlased ja eksperdid on kutsunud üles keelustama autonoomseid ründerelvi, toimub nende väljatöötamine ja tootmine siiski paljudes riikides. Tehisintellekti rakendamine on loonud põhimõttelise võimaluse valmistada ka biorelvi, mida saab kasutada kindlate geneetiliste tunnustega inimeste vastu. Küberruumis käib infosõda, milles massiline valeinfo levitamine on muutunud tõhusaks relvaks. Automatiseeritud postitustega halvatakse serverid nii riigiasutustes kui ka eraettevõtetes.

Humanoid Sophia ütles 2017. aastal: “Me võtame teie töö.” See ei tarvitse inimesele suur probleem olla, vähemasti mitte nii kaua, kui tal on olemas kõik eluks vajalik. Ka varasematel aegadel on olnud inimesi, kes pole pidanud tööd tegema, kuid on sellegipoolest elanud külluses ja tundnud elust rõõmu. Tulevik on helgem, kui me arvame, kinnitavad Peter Diamandis ja Ray Kurzweil.³ Diamandise arvates pole probleeme, mida ei saaks tehisintellekti abiga lahendada. Tulevikus peab inimene oma soovi vaid kirjeldama, tehisintellekt teeb selle teoks. Tänu tehisintellektile on kõik vajalik olemas, mitte ainult eluase, toit ja riided, vaid ka kunst ja meelelahutus. Robotid teevad majapidamistöid, hoolitsevad laste ja vanurite eest. Inimesel pole vaja otseselt midagi teha; rahulduse saamine keset küllust ei tarvitse siiski kerge olla ja probleemiks võib osutuda hoopis elule mõtte, tähenduse leidmine.

²Vt www.independent.co.uk/tech/drone-fully-automated-military-kill-b1856815.html.

³Sellist pealkirja (*Abundance: The Future Is Better Than You Think*) kannab üks Peter Diamandise ja Steven Kotleri raamatuid (2012). Ka USA arvutiteadlane Raymond Kurzweil kuulub n-ö AI-optimistide hulka. *Toim.*

Ometi on vähemasti esialgu töökohtade kadumine suur probleem. Järgmise kümne aasta jooksul kaovad Ameerika Ühendriikides paljud praegused töökohad,⁴ kuid robotite loodud rikkuse jaotamise süsteemi veel ei ole. Siiski oli 2020. aasta lõpus maailma riikide seas suhtumine nii tehisintellekti arendamisse kui ka inimeste asendamisega robotitega uuringute järgi üldiselt positiivne. Vaatluse all olnud maadest oli erandiks Prantsusmaa, kus nii tehisintellekti arendamise kui ka robotite kasutamise vastaseid oli rohkem kui pooldajaid. Robotite kasutamise vastaseid oli pooldajatest rohkem ka Brasiilias (vastavalt 64 ja 29%), Ameerika Ühendriikides (50 ja 41%) ning Hispaanias (50 ja 37%).⁵

Privaatsus on tänapäeva maailmas tõstetud inimõiguse staatusse ning seda püütakse seaduste ja eeskirjadega reguleerida. Arenenud tööstusriike ühendavas Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsioonis (OECD), mille liige on 2010. aastast ka Eesti, kehtib praegu põhimõte, et inimene peab teadma 1) missugust informatsiooni tema kohta kogutakse, 2) mis eesmärgil seda tehakse ja 3) kas seda informatsiooni kasutatakse ainult sel eesmärgil, milleks seda koguti. Tegelikult ei ole inimene enam teadlik tema kohta kogutavast informatsioonist ega suuda ka kontrollida enda kohta käiva informatsiooniga toimuvat. *Online*-maailmas anonüümsus kaob. Nutitelefonid fikseerivad inimese liikumise ja asukoha. Inimese tegevus küberruumis ja sotsiaalmeedias (Facebook, Twitter jt) on otsene infoallikas inimese kohta. Kasu ja tähelepanu saamise lootuses avaldab inimene ise heldelt enda kohta andmeid. *Online*-teenuste kasutajad muretsevad küll oma privaatsuse pärast, kuid käituvad nii, nagu tegelikult neil seda muret poleks (nn privaatsuse paradoks). Sotsiaalmeediakontode sisu töödeldakse automaatselt ja saadakse sekundaarset informatsiooni inimese harjumuste, iseloomu, seksuaalse orientatsiooni, mõnuainete tarbimise, poliitiliste ja religioossete vaadete jpm kohta.

⁴Vt nt www.fool.com/research/which-jobs-automated-10-years ja www.simplilearn.com/future-of-work-article.

⁵Selle ja teiste seesuguste uuringute kohta vt www.bing.com/search?q=attitude+of+countries+towards+development+of+ai+and+replacement+of+workers+by+robot.

Mitmel pool avalikus ruumis jälgivad inimest näotuvastusvõimega kaamerad. Apple'i, Google'i ja Amazoni nutikõlarid kuulavad pealt nende omanike vestlusi. Mobiilivõrgud tuvastavad inimese asukoha ja liikumise. Tehisintellekt suudab suure hulga kaudsete, näiliselt ebaisikulistele andmetele analüüsi teel kindlaks teha konkreetse isiku. Inimesed ise teevad ennast mitmesuguste andurite kandmisega üha lihtsamini jälgitavaks. Kõik inimese saavutatu ja tehtu — nii teaduses ja kunstis kui ka teistes eluvaldkondades —, mis on mingil viisil talletatud, digiteeritakse, ning see omakorda teeb kõik selle kättesaadavaks tehisintellektile. Peagi teab tehisintellekt kõike nii üksikust inimesest kui ka inimkonnast tervikuna. Tehisintellekt muutub omamoodi jumalaks, kes näeb ja teab kõike ning kelle eest ei saa inimene midagi varjata.

Algoritmid teevad kallutatud, s.t vääri otsuseid, kui neid kasutatakse niisuguste andmete analüüsimisel, mille koosseis on mõnevõrra teistsuguse iseloomuga, teistsuguste tunnustega kui algoritmi treenimiseks kasutatud andmetel. Treeningandmete koostisest tingitud kallutatuse kõrval on oma osa ka algoritmide loojate kallutatusel. Kallutatud väited ja otsused võivad aga ühiskonnas tekitada pingeid ja tuua majanduses kaasa suuri kahjusid. Kannatada võivad saada üksikisikute, eriti tõrjutud vähemustesse kuuluvate inimeste huvid. On avaldatud arvamust, et algoritme peaks enne kasutuselevõttu katsetama, nagu tehakse ravimitega.

Tehisintellekt võib inimesi ja inimrühmi üksteisest lahutada, kui infot ja meelelahutust pakutakse neile eelnevalt väljaselgitatud eelistuste alusel. Selle tagajärjel võib ühiskond killustuda.

Nn tumeveebis käib kauplemine varastatud isikuandmetega. Inimesed kaotavad nii raha kui ka oma hea nime. Võitlus küberkuritegevusega muutub aja jooksul tõhusamaks, kuid ka küberkurjategijad õpivad uusi võtteid. Mõlemad arenevad edasi tehisintellekti abil.

Tehisintellekti arendamisega kaasnevate riskide maandamine on muutunud aktuaalseks probleemiks. Tehisintellektiga seotud ohud ja toimetulek nendega on arutuse all Microsofti presidendi Brad Smithi ja kommunikatsioonijuhi Ann Browne'i raamatus *Tööriistad ja relvad: digiajastu võimalused ja ohud* (2019).

AI-ohtudega tegelemiseks peaksid nende hinnangul maailma riigid ja rahvad oma jõud ühendama. Praegu seda märgata pole. Pigem vastupidi: riigid näevad oma naabrite tegevuses turvariski, millega toimetulekuks sobib kõige paremini jällegi tehisintellekt. Nii mõnedki poliitikud ja teadlased on avaldanud arvamust, et maailma valitseb see, kes on juhtpositsioonil tehisintellekti valdkonnas.

Tehisintellekti ohutuse, inimeste privaatsuse ja küberturvalisuse probleemidega on siiski ka juba tegelema asunud. 2017. aastal nn Asilomari konverentsil USAs Californias allkirjastasid rohkem kui 100 teadlast ohutu tehisintellekti väljatöötamise printsiibid. Euroopa Liidus kehtib alates 2018. aasta maist isikuandmete kaitse üldmäärus ja 2019. aasta juunist küberturvalisuse seadus. Samasugused õigusaktid on vastu võetud Ameerika Ühendriikides. 15. juunil 2020 kuulutati ametlikult välja tehisintellektialane üleilmne partnerlusprogramm (*Global Partnership on Artificial Intelligence*), mille eesmärk on juhtida tehisintellekti uurimist ja kasutamist vastutustundlikult ja inimkeskselt. Programmi juhtivasse organisatsiooni kuuluvad Ameerika Ühendriigid, Argentina, Austraalia, Belgia, Brasiilia, Euroopa Liit, Hispaania, Holland, Iirimaa, Iisrael, India, Itaalia, Jaapan, Kanada, Korea Vabariik, Mehhiko, Poola, Prantsusmaa, Rootsi, Saksamaa, Senegal, Serbia, Singapur, Sloveenia, Taani, Tšehhi, Türgi, Uus-Meremaa ja Ühendkuningriik — kuid ei kuulu Hiina ega Venemaa. Süveneb arusaam, et tehisintellekti ohutuse ja arenguperspektiivide probleemidega peaksid tegelema ühiskonna kõigi valdkondade esindajad. Riigid ja suurfirmad paigutavad tehisintellekti arendamisse ülisuuri summasid. Viimasel ajal kõlab ikka sagedamini murelike hääli, et lubamatult väike osa sellest tohutust rahahulgast kulutatakse uurimistööle, mille eesmärk oleks tehisintellektiga seotud riskide maandamine.

Tehisintellekti oskused täienevad ja muutuvad kiiresti aina keerukamaks. Inimintellektiga võrdse tehisintellektini (AGIni) jõudmise aja suhtes puudub üksmeel. Tehisintellekti uurijate enamiku arvates juhtub see kindlasti sel sajandil, tõenäoliselt 2040.–2050. aastatel. On siiski ka neid, kelle arvates AGIni jõudmine on veel sajandite kaugusel.

2040. aastal on tehisintellekt miljon korda võimsam kui 2021. aastal (Kissinger jt 2022). Ennustatakse, et 2040. a liiguvad tänavatel humanoidid (robotid), kelle intellekt on võrdne inimese omaga. Mõned teadlased on kindlad, teised mitte, et neil on ka teadvus. Praegu kinnitab ChatGPT, et tal ei ole teadvust ja tal puudub võime hinnata ja tõlgendada olukordi ja fakte inimese vaatenurgast. OpenAI tegevjuhi Sam Altmani arvates on ChatGPT-suguste mudelite arendamise kaudu võimalik AGIni jõuda järgmise kümne aasta jooksul. OpenAI on seadnud eesmärgiks panna AGI juhinduma inimlikest väärtustest ja järgima inimlike püüdlusi. 2022. a novembris välja lastud uus ChatGPT on oma võimekusega juba lühikese aja jooksul tekitanud kasutajates hämmingut ja isegi hirmu. 4. jaanuaril 2023 piiras New Yorgi haridusosakond riigikoolide internetipõhist juurdepääsu ChatGPT-le, sest õpilased esitasid hinde saamiseks ChatGPT kirjutatud eseesid.

Henry A. Kissinger ütleb:

Edusammude jätkumine tehisintellekti keele-, visuaalsete ja teiste spetsialiseeritud mudelite arendamisel viivad sellise tehisintellekti väljatöötamiseni, mis ei osuta meile teeneid enam mitte abilisena, vaid kaasvestleja ja koostööpartnerina. Mõne järgmise aasta jooksul suudame endast valmistada “AI-kaksikud”, oma teised minad, kes räägivad ja käituvad nagu meie ise. Ja need kaksikud elavad meid üle (Kissinger jt 2022: 233).

Tulevikus toimub aina rohkem tegevusi virtuaalselt. Füüsiline tegelikkus seguneb virtuaalreaalsusega ja inimese intellekt tehisintellektiga. Kuid teel sinna tuleb lahendada tohutu hulk juuriidilisi ja eetilisi küsimusi, nagu tehisintellekti osalusel või ka ainult tehisintellekti tehtud teadusavastuste ja loodud kunstiteoste autorsus, tehisintellekti (robotite) õigused, virtuaalomandi kaitse, tehisintellekti sõnavabadus, digiteisiku (avatari) õigused jpm.

Ühel päeval loob inimene masina, mis on võimeline inimesest paremini uusi masinaid looma. Need uued masinad on omakorda aina võimekamad üha kiiremini looma veelgi täiuslikumaid masinaid jne. Intellekt täiustub plahvatuslikult. Esimene üliintelligentne masin on viimane leiutis, mille inimene peab tegema, üt-

les juba 1965. a Irving John Good,⁶ kes oli Teise maailmasõja ajal töötanud krüptoloogina Alan Turingi koodimurdmismeeskonnas. Max Tegmarki arvates loob inimkonna n-ö tehnoloogilises faasis tehisintellekt juba ise nii riist- kui ka tarkvara. Inimeste bioloogiline evolutsioon ei suuda enam sammu pidada ise ennast ümber kujundava ja üha kiiremini areneva tehisintellektiga (Tegmark 2019).

Ehkki kõiki looduslikke ohtusid ei tarvitse me teada, peetakse praegu looduslike eksistentsiaalsete riskide realiseerumise tõenäosusest (asteroidid, ülivõimas vulkaanipurse, supernoova plahvatus) suuremaks võimalust, et saavad teoks inimese enda tekitatud eksistentsiaalsed riskid, millest olulisim on supertehisintellekt ehk ASI, kuigi kliimakatastroofist räägitakse rohkem. Konsensust ei ole küsimuses, kui kiiresti pärast AGId jõutakse ASIni. See võib juhtuda väga kiiresti, päevade või isegi tundidega, või siis nädalate, kuude, aastate või aastakümnetega, aga võib ka hoopis juhtumata jääda. Mõne tehisintellekti valdkonna autoriteedi arvates toimub see umbes 30 aastat pärast jõudmist AGIni. On ka avaldatud arvamust, et ASI võib tekkida n-ö plaaniväliselt, ilma et keegi tema loomist kavandaks (vt Miller 2021). Tehisintellekti pidev täiendamine ja rakendamine üha uute konkreetsete, komplekssete probleemide lahendamiseks ja võrgustunud arvutite võimsuse kasv võivad seda teha inimese abita. Intellekti plahvatusliku arenguni jõudmist võivad edasi lükata või takistada üleilmsed katastroofid, olgu selleks tuumasõda, mõni kosmiline kataklüsm, pandeemia vms.

Oxfordi ülikooli juures tegutseva Inimkonna Tuleviku Instituudi asutaja ja esimese direktori, rootslasest filosoofi Niklas Boströmi *alias* Nick Bostromi arvates on superintellekti tekkimise võimalus ja sellele parima reageerimisviisi leidmine suurim proovikivi, millega inimkond on silmitsi seisnud (Bostrom 2021: 7). Seoses ASI tulekuga on raske prognoosida, missuguseks kujuneb teisejärguliseks muutunud inimese suhe üliintelligentsete olenditega, kellel on teadvus, eneseteadvus ja enesesäilitamise vajadus ning tunduvalt paremad kognitiivsed võimed kui

⁶Vt <https://historyofinformation.com/detail.php?id=2142>.

inimesel. Tulevikutehnoloogiate majanduslikke ja õiguslikke aspekte uurinud James D. Miller (2021) USAs Massachusettsi osariigis Northamptonis asuvast Smith College'ist on arvamusel, et superintellekti tasemele jõudmine ei tarvitse tehisintellektile esile kutsuda inimese heaolu väärtustava moraalikäsituse tekkimist. Pole selge, kuidas tagada, et tehisintellekt oleks ohutu, säilitaks inimese seatud eesmärgid ning jääks inimsõbralikuks ja eetiliselt käituvaks ka pärast seda, kui on saanud inimesest targemaks.

On avaldatud arvamust, et ASI-sse programmeeritav moraalne ehk eetiline kood peaks olema muutuv või muudetav, sest ühiskonna arenedes tõekspidamised muutuvad. Ent isegi kui niisuguse koodi tegemine oleks võimalik, ei tarvitseks see ASI-le sobida. Max Plancki instituudi teadlaste hiljuti avaldatud uurimus näitab, et inimene ei ole võimeline takistama ASI-l tegemast oma valikuid (Alfonseca jt 2021). USA tehisintellekti uurija Eliezer Yudkowsky arvates on võimatu hävitamisega ähvardades või mõnel muul viisil ohjes hoida inimesest targemat tehisintellekti ja mingil ajal omandab ASI piiramatut võimu füüsilise maailma üle.⁷ Stephen Hawking arvas, et inimeste kokkupõrge robotite ja tehisintellektiga on tulevikus täiesti võimalik ning et tehisintellekti areng võib tähendada inimsoo lõppu (Hawking 2018). Niisugust kartust on väljendanud ka Elon Musk ja paljud teised.⁸ Kuid samal ajal on ka arvatud, et kõike nägev, teadev ja mõistev ning eetiline, inimkonna kui terviku huvidest lähtuv ASI ongi just see, mis või kes päästab inimkonna võimalikust hukust inimese enda käe läbi.

Teadlastel on erinevaid kujutluspilte selle kohta, kuidas maailm võiks välja näha pärast seda, kui areng on jõudnud üliintelligentse tehisintellektini. Max Tegmark kirjeldab näiteks viit võimalikku stsenaariumi:

⁷Vt <https://blogs.scientificamerican.com/cross-check/ai-visionary-eliezer-yudkowsky-on-the-singularity-bayesian-brains-and-closet-goblins>; <https://intelligence.org/2018/02/28/sam-harris-and-eliezer-yudkowsky>.

⁸Vt <https://analyticsindiamag.com/10-well-known-personalities-fear-rise-artificial-intelligence>.

1. Egalitaarne utoopia: inimeste, küborgide ja üleslaaditute⁹ rahulik koosseksisteerimine tänu eraomandi puudumisele ja garanteeritud sissetulekule.

2. Libertaarne utoopia: inimesed, küborgid ja üleslaaditud elavad rahulikult koos tänu reguleeritud omandiõigusele.

3. Kaitsja jumal: kõikjal olev ja kõikvõimas tehisintellekt maksimeerib inimeste õnne, sekkudes vaid niisugusel viisil, et inimesed tunneksid end oma saatuse peremehena; paljud koguni kahtlevad tehisintellekti (jumala) olemasolus.

4. Orjastatud jumal: tehisintellekt täidab orjana inimeste soove.

5. Järeltulijate stsenaarium: tehisintellekt tõrjub küll inimesed kõrvale ja vahetab nad välja, kuid lubab neil tunda end väärikate esivanematena, kes on uhked oma järglaste üle (Tegmark 2017).

Inimese väljavaateid parandaks sümbioos tehisintellektiga. 2016. aastal Elon Muski osalusel asutatud Neuralink Corporationis töötatakse välja siirdatavaid aju ja arvuti liideseid, mille kaudu inimese intellekt saaks seguneda tehisintellektiga. Inimese täiendamine geneetika, nanotehnoloogia ja robotika elementidega annaks tulemuseks üliintelligentse ja erakordsete võimetega organismi. Tekiks bioloogilise ja mittebioloogilise intellekti hübriid, milles üha juhtivama koha saavutaks mittebioloogiline intellekt. Lisaks praegustele meeleorganitele saaks tulevikuinimene keskonnast informatsiooni mitmesuguste sensorite abil (tehismeeletega), tajudes nt ultraheli, magnetvälja, vibratsioonilaineid, raadiolaineid jm. Tehisintellekti ja inimese ühtesulamine annaks uuele inimesele tohutud võimalused, kuigi inimeseks olemine muutuks ilmselt täielikult.

Inimese vabastaks paljudest praegustest bioloogilistest piirangutest vaimu (mõistuse) üleslaadimine (*mind uploading*), mis kujutaks endast kõigi ajurakkude ja nendevaheliste ühenduste kopeerimist arvutisse. See tähendaks aju funktsioonide täielikku

⁹Küborgideks nimetatakse elektroonika ja elusolendite hübriide ning üleslaadituteks inimaju arvutikoopiaid. Üleslaadimisest tuleb kohe veidi lähemalt juttu.

ülekandmist bioloogilisest kehast välisele substraadile. Tekiks nn Human 2.0, kes sobiks hästi äärmuslikesse tingimustesse Maal ja kosmoselendudeks. Niisuguse olendi kognitiivsed võimed ajas ei väheneks ja tal poleks kroonilisi haigusi. Sisuliselt oleks ta suurematu. Vaimu üleslaadimise eelduseks on, et kõik inimvaimuga seotu toimub ajus, kogu informatsioon on skaneeritav ja aju toimib nagu arvutisüsteem. Paljude teadlaste arvates pole need eeldused siiski õiged. Ja isegi kui nad oleksid õiged, poleks vaimu üleslaadimine praegu võimalik, sest andmemahut ületaks inimkonnas käsutuses olevat summaarset salvestusvõimet. Tulevik võib aga niisuguse üleslaadimise võimalikuks teha.

Inimese ja masinate (tehisintellekti) vastastikmõju esimeses, praeguses faasis, mil tehisintellekt lahendab kiiresti lihtsaid ja igapäevaseid ülesandeid ning jätab inimesele rohkem aega mõtlemiseks, toimub teadmiste kasv inimesele arusaadaval viisil. Teises faasis võivad masinad saada uut tüüpi teadmisi inimesele käsitamatul viisil. Toetumine teadmistele, mida suudavad omandada vaid masinad, tähendab inimkonnale liikumist uude olukorda, uude maailma, mille toimimist ei suuda inimesed enam lõpuni mõista. Pole selge, missugused saavad olema selles maailmas kehtivad põhimõtted õiguse, moraali ja kõige muu kohta.

Tehisintellekti edasise arenguga kaasnevad kõikehõlmavad muutused teaduses, majanduses, tervishoius, sõjanduses, poliitikas ja ühiskondlikus elus. Inimkond on igas mõttes, nii moraalset, filosoofiliselt, psühholoogiliselt kui ka praktiliselt jõudnud uude ajajärku. Eesti lugejalegi mitme tõlkerahmatu kaudu tuttav Inglise teadlane James Lovelock, kes lahkus meie seast mullu juulis oma 103. sünnipäeval, oli seisukohal, et on alanud uus ajastu: novatseen (Lovelock, Appleyard 2020). Pole teada, kas sel uuel ajastul saavad inimesed tehisintellekti toel oma saatuse tõeliseks isandateks või on õigus pessimistidel, kelle arvates muudab tehisintellekt inimesed Maal teisejärgulisteks ja ohustatud olenditeks. See teine võimalus kummitab üha tugevamini. Siiski on optimiste, kes usuvad, et inimkond suudab ühiste jõupingutustega kõik probleemid lahendada ja endale õnneliku tuleviku tagada (MacAskill 2022).

Kirjandus

- Alfonseca, Manuel, Manuel Cebrian, Antonio Fernandez Anta, Lorenzo Coviello, Andrés Abeliuk, Iyad Rahwan 2021. Superintelligence cannot be contained: Lessons from computability theory. — *Journal of Artificial Intelligence Research*, Vol. 70, pp. 65–76; <https://doi.org/10.1613/jair.1.12202>
- Bostrom, Nick 2021 (2014). *Superintellekt: teed, ohud, strateegiad*. Tlk Andreas Ardu. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- Diamandis, Peter H., Steven Kotler 2012. *Abundance: The Future is Better Than You Think*. New York: Free Press
- Harari, Yuval Noah 2019. *21 õppetundi 21. sajandiks*. Tlk Anu Põldsam. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- Hawking, Stephen 2018. *Lühikesed vastused suurtele küsimustele*. Tlk Marge Paal. Tallinn: Pegasus
- Kissinger, Henry A., Eric Schmidt, Daniel Huttenlocher 2022. *The Age of AI and Our Human Future*. New York — Boston—London: Back Bay Books
- Lovelock, James, Bryan Appleyard 2020 (2019). *Novatseen. Saabuv üliintellekti ajastu*. Tlk Anna-Liisa Lutsar. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- MacAskill, William 2022. *What We Owe the Future*. New York: Basic Books
- Miller, James D. 2021. Viewpoint: How a God-like superintelligent AI set free in the world could destroy us. <https://geneticliteracyproject.org/2021/03/22/viewpoint-how-a-god-like-superintelligent-ai-set-free-in-the-world-could-destroy-us>
- Smith, Brad, Carol Ann Browne 2019. *Tools and Weapons: The Promise and the Peril of the Digital Age*. London: Penguin Press
- Tegmark, Max 2019 (2017). *Elu 3.0: inimelu tehisintellekti ajajärgul*. Tlk Andreas Ardu. Tallinn: Postimehe Kirjastus

REIN TEESALU (1939) on Eesti kardioloog. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna (1964), töötanud mh Kuressaare haiglas, TÜ üld- ja molekulaarpatoloogia instituudis ning kardioloogia kliinikus (1992–2004 selle juhataja); praegu TÜ emeriitprofessor.

"Juuksekuull" Ofort 2/7 Anita Trink 2023

ANITA TRINK. Juuksekuull (ofort, 2023)

LUULET

Venda Sõelsepp

FANTAASIA¹

Nii nagu tee, mis tuleb kust — ei tea.
Ja kuhu viib? — Viib Magadani. —
Nii minu igatsus. Kust? Ma ei tea.
Ent kuhu? — Kauge kodumaani. . .

*

Näen hetke seda, tunnen kahte kätt
ja nende tugev-hella embust,
mis haaravad mu ümber nagu rätt
täis õrna naiselikku lembust.

Näen kahte silma sini-rohelist
täis vaikset pisar-niisket õnne.
Ei sõnu, vaevalt kuulen ohet vist —
kõik õnn on koondund silme kõnne.

Ja surub end mu vastu pehme rind,
mu pihu vormi nagu loodud.
See kutsub, kisub kaisutama sind!
Ja kuni tilgatumaks joodud

Käsitraditsioonist valitud ja kommenteeritud Jüri Kaldmaa.

¹Esimeses versioonis pealkirjaga “Kord, kui jõuan koju”.

su huulte uimastavad karikad,
on ootamisest hellund pikast,
kuum-jahedad kui küpsed varikad.
Oo, elan päeva rikast, rikast. . .

Ning juuste hõngu, peen ja magus-mõrk,
kui lämbuja veel sõõmu viimset
ma ahmin, juba vastupanuks nõrk. . .
Siis ainult helevalget, piimset

su õhetavat keha enda ees
ma läbi tajumatu tajun. . .
Veel nagu tules. . . uimas. . . kauges vees. . .
kõik kaob. . . sa vajud. . . ja kõik. . . hajub. . .

6.5.48 [*Karamkenis*]

JAANIÖÖL

Päikselise pööripäeva
suigutavad suudlused,
kirekuumad kallistused,
eluhellad embused
lumilaugseil järvesilmil,
uniseilla ojahuulil.
Kivist kirgedeta rinnad,
tumetuimad tunneteta,
igatseva ihata,
verivärske värinata —
uinub unne udusesse,
jahedasse jaaniõhe
kirgedeta Kolõma.

Neitsi varjusrma suikund,
jahenenud jaaniöölla. . .

*

Jaaniöölla janunesin,
pööripäeval pakitsusil
hiilis hinge igatsusi,
südamesse soove sündis. . .

Tahtis tulitukslev tunne
nagu päike pööripäevne
lõõmata ja lõkendada,
pillutada kiirtekimpe,
sähvatada särahtelles,
ilutseda ihaledes.

Vastu tunda tasuuxsa
sama kirkast kiirtepildu,
sama sädemete sära,
verivärsket värinada,
janunevat jaaniöösel. . .

*

Taga tammikute tüve,
lepikute lehestiku,
kauge kaasikute kaisus
hõõgus pööripäeva päike. . .

Mööda kuuepulkset kartsast
peitu poeti heinalakka.
Seal on pesa pehmekene,
ahtakene asemeke
liibuvaista linadesta,
pehmeesta patjadesta,
vaipadesta vajuvaista.

Sõrmed õrnad õgvendasid,
käed kerged kergitasid,
pihud pehmed panid paika —

seljale et oleks soe,
keha kannataks ei külma,
et ei pihad piinleksida,
õlgasid ei torgiks õled.

Poeti peitu palakaisse,
sooja sāngi sūleessa.
Pimedas ei nāhtud nāgu —
kuumad huuled huuli leidsid.
Kāed videviku varjus
ehahellalt embasida. . .
Pihud paksus pimeduses
õhuõrnalt ūmber ōla. . .

Kadus kaunis jaaniõhtu,
pages pakku päevapalav,
sootumaksi unus uni,
vāsimussa vajus varju.

Kuuma keha kōrvetusest,
ōrna ihu hōõgumisest
pilkasessa pimeduses
leeki lõõmavada loitis,
leeki süttis sādemesta,
tundeeista tuletunglaid.
Sāde sūūdanud ei sõklaid,
leek ei lõigand linasida,
palavus ei puurind patja,
tuleleek ei tekki tungind.
Sāde süttis sūdamessa,
tulitungal hōõgus hinges,
lausa leeki põues põksus,
kehas kuumus kuumamassa. . .

Sootumaksi unus uni,
vajus varju väsimussa.
Nagu jõesta janus joodi,
järvest janu kustutati.
Nagu allikasta ahnelt
joodi elueliksiiri. . .

Juba jõudis jaanipäeva,
juba kena päeva koitis,
ilul ilmus sooja ilma,
päike kiskus kõrgemalle.

Siisap uni maitstes magus,
keha rauges rammestusse,
lõdvaks liikmed langesivad,
väsimussa võttis võimust. . .

*

Soojendava südameta,
verivärske värinata
jaaniõhe jahedasse
jäävad tukma tuimadena
kivinenud külmad rinnad.
Palavpäikse paitamised,
suve soojad sülelused
erguta ei ellu neitsit,
kirgedeta Kolõmad. . .

Mina aga hõõgun õhtul,
jaaniöölla janunedes.
Külmilt kivirindelt katsun
lootusetult leida soojust. . .

13.–20.6.48 [*Karamkenis*]

AUTO MAANTEEL

Auto peatub maanteel. Lõhkes kumm.

Ümber käratsevi mehi summ:

naised, naised. . . Nagu märtsikuul

kassikari, ila tilgub huul.

Naised. . . Ilm. . . Või siiski? — Olgu! — Ning

juba kaelas uudishimu ling

astun lähemale. — Neli-viis

vanemat, ja tütarlapsed siis.

Naer ja kahemõtteline jutt. —

Lähen. Olin, nägin. Mul on rutt.

Ent siis. Ei! Või on see silmapett?

Nagu uhaks kaela keeva vett.

Tema! — Aga kuidas, millal, kust?

Sekundiga tuhat küsimust.

Sina!! Kasvus jäänud väike võlg —

veidi madalam kui minu õlg.

Silmad tuttavad ja armsad, ning

nende kohal kulme poolik-ring.

Sama suu, kust joovastunult jõin,

juues ent veel janusemaks jäin. . .

Sama naeratus ja sama rüht —

sellist, sellist tunnen ainult üht!

Tuttav laup ja lõua ümar joon.

Milline kuid on ta hääletoon?

Sa ei tunne mind? Ei räägi. . . Miks?

Ootan. . . Sekund aastamiljoniks. . .

Räägi, ava kas või ainult suu,
juba üksi sellest tunnen su!

Ning ta avas suu. Ja haihtus kõik.
Tema lausest ainult väike lõik:

“Но вас всех к такой² матери,
хватит, лучше дайте закурить. . .”³

Ütles nii, ja anti pabeross.
Varises mu õudne õhuloss.

Korraga ei olnud silmad need —
olid porivärvi seisvad veed.

Ja neid juukseid pole iial tund',
valge räti alt kui tahmund lund.

Põsed olid võõrad, lõuajoon,
selline ei olnud sinu koon.

Muidugi, see pole sinu hää!,
mulle külm kui puruneval jääl.

Suudelnud ma pole seda suud
iialgi; võib-olla kõike muud. . .

Nüüd ent peagu suudleksin, sest siit,
nendest sõnadest: “Дай закурить. . .”⁴

rebiti mu õudne pettepilt. —
Ripub üle autoääre vilt

räpane, ja selles jalg, ja kleit
üle põlve, vaevalt katab reit.

²Esimeses versioonis *чертовой*.

³Vn k “Käige kõik kuradile, aitab, andke parem suitsu.”

⁴Vn k “Anna suitsu. . .”

Tülgastunult pöördun. Nüüd ma tean:
see ei ole sina! — On nii hea.

Maanteel seisab auto. Meestesumm.
Naised. Rõvetsused. Kirelumm.

9.7.48 [Karamkenis]

SÜGISSONETID⁵

I

Paar nädalat, ja juba ongi august,
ja koduaias sügisõite panoraam.
Õhk tuule-selge, kauge mere-, metsataam
kui peeglis näitab sügissinist laugust.

Siin tunnen kehas nagu tinast raugust —
tean, varsti ilmub lossiaknal Valge Daam.
Ja minu hing on sama kahvatu ja kaam. —
Mis, kes küll olematuks muudaks kaugust,

mis lahutab mind õitsvast sügisastrist,
su nõtkelist liikmeist, roosast alabastrist?
Ja kuidas leida tee, mil koduvärv

⁵Venda Sõelsepp on kirjutanud vähemalt viis “Sügissonetti”. Need algavad ridadega: 1) “Paar nädalat, ja juba ongi august...”, 2) “Hulk sajandeid veel enne minu sündi...”, 3) “Viis aastat kolmatkümnet täna täitus...” (kõik 1948), 4) “Hilphaaval Rannapargi kirju vammus...”, 5) “Oli palju jälgi kuumas liivajahus...” (mõlemad 1962). Esimesed kolm on kirjutatud 11.–17. juulini 1948 Karamkenis (neist viimane endale 25. sünnipäevaks) ja viimased kaks (tõenäoliselt) Pärnus. Teine (pealkirjaga “Läbi oma klaaside”), neljas ja viies sonett (pealkirjadega “Sügissonetid I ja II”) ilmusid Venda Sõelsepa esikkogus *Algas sellest* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 5, 70–71); teine ja kolmas sonett pealkirjaga “Sügissonetid I ja II” (algkäsikirjades “Sügissonetid” II ja III) luulekogus *Narilaulud* (Pärnu: Anamnesia, 1993, lk 78). Esimesena kirjutatud “Sügissonett” ilmub siin esimest korda.

kord avaneb, su tugev kätehaare
ja sinu naeratus, veel noor ja särav
mul kinnitab, et leidsin oma saare. . .

11.–?.7.48 [Karamkenis]

MINU LILL

*Mõtlen neid lilli vaadeldes ka
minule, kes ainult Sulle õitseb.*

Helga.

Eemal teest ja suurest maantee sillast,
Ola⁶ käärus, taiga-tundra piiris,
kauge põhja päikse längus kiiris
segu rohelisest, kollasest ja lillast —
puhkes õide iiris.

Kaunis rohelises, kollases ja lillas,
nõtke varre hapra painde võlus
graatsia kui neiu ahtais õlus.

Oma kelmi pilku pillas,
narris päikse längus kiiri,
kummardus pea kaldapiiri,
suudelda et Ola voogu.
Samas armus tuulehoogu,
liibus vastu mullust pilliroogu. . .

Veetlev segu kollases ja lillas,
oma kelmi pilku pillas,
jagas kõigil' oma võlusid.

Ainult mitte mulle. Katkusin ta
Ola kevadisest kaldast,
ja mind äkki viha valdas.
Uju, uju sinna,

⁶Ola — jõgi Kolõmal, pikkus 166 km.

kus Ohoota⁷ külmalt kaisutab!
Kus su kollane ja lilla mustub,
ahvatleva pilgu sära kustub,
liigne kirk su inetumaks paisutab.

Mina tunnen ainult ühte lille,
seda, mille
puhta õiekarika vaid mina avasin.
Ning ma tean:

ta õitseb ainult mulle.

Õitses eile,

õitseb täna,

õitseb homme.

Ta ei ole kaisutada kõigi tuulte,
ta ei liibu vastu mullust pilliroogu,
ta ei suudle oma huulte
noore värskusega iga voogu,
täna möödaminevat ja võtvat,
homme juba unustavat, jätvat. . .

Tunnen ainult ühte lille,
seda, mille
noppisin, mis värises mu haardes.

Võite nimetada egoistiks mind,
kuid tean:

õitses eile,

õitseb täna,

õitseb homme —

ainult mulle!

17.4.49 150. kilomeetril⁸

⁷Ola jõgi suubub Ohhoota merre, mille ääres asub ka Magadan —
vangide sisenemis- ja heal juhul väljumislinn Kolõmalt.

⁸Venda Sõelsepp töötas 28. augustist 1948 kuni 10. juulini 1949
Ola jõe ääres Kolõma trassi 150. kilomeetril paiknenud asulas velskri-

PISUT HELGAST, KEDA VENDA IGATSES, JA POEEDIST NING TEMA ESIMESEST LUULEKOGUST

Jüri Kaldmaa

Vambola Rähni (15. II), Juta Kaidla (25. II), Ilmar Jaksi (4. IV) ja Artur Alliksaare (15. IV) järel on Venda Sõelsepp viies eesti kirjanik, kellel on sel aastal 100. sünniaastapäev.

Üldiselt peetakse Sõelseppa rohkem lastekirjanikuks, ent see määratlus mõjub klišeena, pealegi pole päris täpne. Temalt ilmus eluajal küll 16 esmatrükki lastele (neist 13 värsiraamatut), aga poeet avaldas ka viis luulekogu täiskasvanutele, millest *Narilaulud* (1993) kuulub Eesti laagriluule tugevamate ja olulisemate teoste hulka. Vahvaid lastekirjanikke leidub meil kümneid, kuid Kolõma-kirjanik, nii luuletaja kui ka prosaist, on üks ja ainuke.

Sõelsepp talletas Kolõmal luuletused kahte kohta: väiksesse kladesse ("vihikukesse"⁹) pealkirjaga "Laulud Kolõmal" ja lahtiste lehtedena kiirkõitjasse.

Esimeses (formaad 12 × 13 cm) on 118 lehekülge ja 44 luuletust (lisaks kaks mõistatust) aastatest 1946–1953. "Vihikuke" säilis nõnda, et Sõelsepp peitis selle 1951. aasta sügisel, enne Dneprovski erilaagrisse viimist, "Atka laagri ambulatooriumi lae peale liivasse".¹⁰ Aasta pärast sai asumisele pääsenud luuletaja väärtusliku klade Atkast tagasi.

Kiirkõitja (formaad A4) koondab 118 (lisaks üks kladest) aastail 1946–1956 Kolõmal kirjutatud eestikeelset luuleteksti (sisaldab ka "vihikukese" täies mahus), ning peale nende 15 venekeelset luuletust, kaks lühiproosapala ja Puškini tõlkeproovi. Esimesed värsid ("Kullalaul"¹¹ ja "Lõpeks juba"¹²) pani Sõelsepp paberile 14. novembril 1946

na. Ta on seda asulat nimetanud ka Stopolsotniks (vt Venda Sõelsepp. *Kolõma — kole maa* (Tallinn: EKSA, 2021, lk 366)). Aadu Olli koostatud teatmik *Nõukogude Kaug-Põhja vangilaagrid ja Eesti poliitvangid Kolõmal* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1999, lk 34) on asula nimi (ka) Jablonovõi.

⁹Autori lisandus "vihikukese" sisekaanele 21. jaanuaril 1998 Pärnus.

¹⁰Samas.

¹¹Venda Sõelsepp. *Narilaulud*, lk 42.

¹²Samas, lk 44.

Karamkenis, maanteede valitsuse laagris, ja viimase luuletuse “Nende nimel”¹³ Orotukanis 1956. aasta mai lõpul.

Nende laagrites ja asumisel kirjutatud luuletuste suhe on 91 : 28, mõistetavalt asumise kasuks. Viimasel lehel sisukorra lõpus leidub kirjaniku tõenäoliselt *Narilaulude*-järgne märge “avaldamisprotsent 62,76”. Nüüd see arv suureneb.

*

Kommunistlik režiim kiskus kümned tuhanded Eesti pered lõhki. Ka Venda Sõelsepp lahutati 1944. aasta oktoobris abikaasast ja kuuvanusest pojast. Ema ja poeg pääsesid küüditamisest ja isa jäi ellu, ent perekond oli katki tehtud.

Venda Sõelsepp (17. VII 1923 – 12. V 2006) sündis Haapsalus pottsepast isa Villemi (1894–1964) ja ema Elise (1897–1993) esiklapsena, peres oli veel õde Lehte (abielus Jürimäe; 1928–2017). Ta õppis Haapsalu Gümnaasiumis 1936–1942, oli Kaitseliidu noorteorganisatsiooni Noored Kotkad liige 1939–1940. Astus 1941. aasta septembris vabatahtlikuna Haapsalu Omakaitse, kus teenis reaalkmna kuni 1942. aasta veebruarini, mil see hakkas segama gümnaasiumi lõpetamist. Käis öösi linnas patrullimas, oli Haapsalu vangla välisvalves ja majakavalves. Mõni päev pärast gümnaasiumi lõpetamist ehk 18. mail 1942 asus Sõelsepp kooli direktori nõuandel tööle ajalehte *Lääne Sõna*, kus oli üle aasta praktikandiks — kogus Haapsalus infot asutustest, võttis *Eesti Sõna* toimetusest telefoni teel vastu välismaa sõjalis-poliitilisi uudiseid, kirjutas (ka paljude pseudonüümide all) juhtkirju, artikleid jm. 1943. aasta sügissuvest oli ta ajalehe tehniline toimetaja ja 1944. aasta septembris, pärast peatoimetaja Ilmar Juuriku põgenemist Rootsi, ühtlasi peatoimetaja kuni lehe viimase numbri ilmumiseni 19. septembril. Venda Sõelsepp laulatati Helga-Miralda Kallasega 16. oktoobril 1943 Haapsalus Jaani kirikus, 3. septembril 1944 sündis nende poeg Tiit.

NKGB Läänemaa osakonnas koostati 9. oktoobril tema vangistamise ja läbiotsimise määrus ning juba järgmisel päeval ja öösel kuulas operatiivvolinik teda Haapsalus üle, ametlikult vangistati Sõelsepp 11. oktoobril.¹⁴ Vangistuse ajal Eestis peeti teda kinni NKGB sisevanglas Tallinnas Pagari tänaval ning Patarei ja Lasnamäe vanglas. Süü-

¹³Samas, lk 200–204.

¹⁴Vt lähemalt: Sõelsepp Vend[a] Villem (1923). — ERAF.129SM. 1.5724-1 ja 5724-2.

distuse sisuks oli ajakirjanduslik tegevus *Lääne Sõnas*¹⁵ ja kuulumine Omakaitseesse. Kolmanda paragrahvivariandina süüdistati teda lõpuks VNFSV kriminaalkodeksi § 58-1a alusel kodumaa reetmises. 21. aprillil 1945 mõistis ENSV NKVD sõjatribunal oma istungil Tallinnas ta kümneks aastaks “paranduslike tööde laagrisse” koos õiguste piiramisega viieks aastaks ehk asumisele, kuid varandust ei konfiskeeritud, sest seda süüalusel ei olnud.

Vangitapp Lasnamäelt algas 27. aprillil 1945 ning ees ootasid vangilaagrid Kolõmal, kust ta vabanes 29. oktoobril 1952. aastal; asumiselt Eestisse tagasi jõudis ta 11. juulil 1956.¹⁶ Venda Sõelsepp abiellus 15. detsembril 1953 Orotukanis Evi Niinlaga (snd Lutsius, hiljem Oll; 1929–2013) ja 18. aprillil 1959 Pärnus Frieda Rõaga (1927–2000); tegutses 1974. aastast vabakutselise kirjanikuna. ENSV Ülemkohus rehabiliteeris ta 1991. aastal.

Ega me klassikalisi armastusluuletusi Sõelsepa ilmunud luulekogudest naljalt ei leia, kuid need on olemas. Esimese luuletuse Helgale (“Fantaasia”) kirjutas velsker Venda 1948. aasta mais, kui ta oli kolm aastat ja seitse kuud kodunt eemal olnud. 1949. aasta aprillis loodud

¹⁵Eriti tõsteti esile nelja artiklit ja lisati need süüdistuskokkuvõttele: V. Spp., “Punase katku vastu”. — *Lääne Sõna*, nr 17, 6. VI 1942, lk 2; Spp, “Maa sool”. — Samas, nr 30, 9. VII 1942, lk 2; “Kurb 14. juuni”. — Samas, nr 66, 13. VI 1944, lk 1; VeS, “Peame vastu pidama”. — Samas, nr 97, 24. VIII 1944, lk 1–2.

¹⁶Täpsemalt oli Sõelsepa kannatuste teekond Kolõma laagrites järgmine: Marina Raskova nimeline kullakaevandus 1945. a juunist kuni septembrini; Duskanja “sanitaarlinnak” ehk invaliidide laager 1945. a septembrist kuni 1946. a augustini (kaalus seal 42 kg); IX teehoolduslõik Tenka teel 174. kilomeetril 1946. a augustist kuni septembrini; Karamken ehk Kolõma Maanteede Valitsuse üksik laagripunkt 103. kilomeetril 1946. a septembrist kuni 1948. a augustini, kus ta sai velskri väljaõppe ja asus sellena 1948. aastast tööle; Jablonovõi ehk 150. kilomeeter (“Stopolsotni”) 1948. a augustist kuni 1949. a juulini; Atka ehk II autobaasi laager 1949. a juulist 1951. a augustini; Dneprovski tina-kaevanduse erilaager 1951. a augustist kuni vabanemiseni 1952. a novembris. Asumisel oli ta Strelka asulas 1952. a novembrist kuni 1953. a juulini, kus töötas kummivabrikus, ja Orotukanis 1953. a juulist kuni 1956. a juunini, kus töötas kirjutajana malmivalutsehhis. Vt Venda Sõelsepp. *Kolõma — kole maa*, lk 363–367 jm. Samas on ta kirjeldanud neid ajajärke lähemalt.

“Minu lilles” kinnitab poeet, et Helga õitseb ainult temale. Paraku elu läks teisiti.¹⁷

Helga-Miralda Sõelsepp (snd Kallas; Harlanova; 4. IX 1923 – 14. VIII 1982) sündis Oru vallas Piilama külas väiketaluomanike tütre; peres oli ka vend Herbert, kes 1941. aasta juuli algul mobiliseeriti Punaarmeesse. Helga-Miralda õppis Oru 6-klassilises algkoolis 1931–1937 ja Haapsalu Gümnaasiumis 1937–1943. Pärast gümnaasiumi lõpetamist töötas Eesti Kutsekogude Haapsalu kuurordivalitsuse supealastuse sekretärina, oli 1943. aasta detsembrist kuni 1944. aasta juulini abikaasa soovitusel ajalehe *Lääne Sõna* korrektor, seejärel lapse sünni tõttu kodune. Ühtlasi oli ta Eesti Noorte Lääne maleva nõuandestaabi osakonnajuhataja kt ja maakondliku noortetöö referent, kes tegeles käitisenoortega.¹⁸ Asus 1945. aasta oktoobris tööle Oru mittetäieliku keskkooli algõpetuse ja eesti keele õpetajana. Lahkus ametist 1. septembril 1947 omal soovil. Juhatas Oru rahvamaja näiteringi. 1949. aastal on ta olnud Oru valla täitevkomitee raamatupidaja. Sama aasta lõpul algatas ta abielulahutuse Venda Sõelsepast, “kelle asukoht on teadmata”, asja menetles ENSV Ülemkohus.¹⁹ Lahutus vormistati 4. veebruaril 1950 ning 1950. või 1951. aastal abiellus Helga Nõukogude armee ohvitseri Ivan Harlanoviga (1921–1992). 31. juulil 1955. aastal sündis perre tütar Tiina. Helga Harlanova töötas 1957–1980 Haapsalu rajooni täitevkomitee sotsiaalkindlustuse osakonnas raamatupidajana.

Punane ajakirjandus mõnitas ja hurjutas Helgat vähemalt kahel korral. Esiteks 1949. aastal pikemalt kui “sakslaste käsilast”: “Ta [Helga Sõelsepp] ju “haritud” inimene, “teenetega” — okupatsiooniajal määris koos mehega fašistliku sopalehe [*Lääne Sõna*] toimetuses paberit ja mustas nõukogude korda ning inimesi, kuidas oskas.”²⁰ Ja teiseks 1955. aastal: “sm-d Helga Harlanova ja Elna Maar [...] pole aru saanud valimiseelse selgitustöö tähtsusest ning seetõttu pole nad veel kordagi külastanud oma valijaid.”²¹ Nõukogude võimu ei huvitanud, et agitaator oli lapseootel.

¹⁷Samas, lk 205–206.

¹⁸Lääne noorte malev tööhoos. — *Lääne Sõna*, nr 140, 4. XII 1943, lk 2.

¹⁹Kuulutus. — *Läänlane*, nr 146, 8. XII 1949, lk 4.

²⁰Peeter Piits. Kaikad kodaraist!: Paljugi mis oli või on. — *Läänlane*, nr 31, 12. III 1949, lk 4.

²¹L. Kliss, Linnamäe külanõukogu partei-algorganisatsiooni sekretär. Agitaatorite elav sõna ulatub iga valijani. — *Stalinlikul Teel*, nr 20, 15. II 1955, lk 2.

Venda, Helga ja Ivan puhkavad Haapsalu Metsakalmistul, kirjanik oma vanemate kõrval. Sõelsepa hauakivil seisavad kaks viimast värssi tema sonetist “Ükskõiksed liivad”: “Mu süda, ära iial liivaks muutu, / ka siis, kui siinne enam sind ei puutu.”²²

*

Mis toimus 1953. aastal eesti kirjanduses? Tallinnas ilmus Juhan Schmuuli *Mina — kommunistlik noor*, Lundis avaldati Karl Ristikivi *Hingede öö*, aasta varem oli samas ilmunud Arved Viirlaiu *Ristide-ta hauad* ja Tartus kirjutas Uku Masing luuletusi käsikirjalisse kogusse “Suri ja Sandiristilt” (1951–1953, 1958) ning samuti kauaks käsikirja jäänud poeemi “Unenägi ja tessarakis” (1952–1956). 1949. aastal sunnitoõlaagrist Vorkuta lähedalt Eestisse naasnud Raimond Kaugver hoidis sahtlis “Põhjavalguse” ja “Laevad kaotavad tüüri” käsikirju (esimene ilmus 2010, teine 1993), Jaan Kross töötas Abanis asumisel poeemi “Gameš” ja näidendi “Marc Edfordi kaitsekõne” kallal, Rein Sepp ja Helmut Tarand luuletasid Vorkuta sunnitoõlaagreis, Boris Kabur oli Siberis erikonstrueerimisbüroos leiutanud käsimootorsae Tai-ga/Družba (1952; kaasautor), Enn Uiho kirjutas luulet sunnitoõlaagris Norilskis.

Sõelsepp koostas ja ka valmistas Orotukanis asumisel oma esimese, sinimustvalge kaanekujundusega ja tindiga kirjutatud luulekogu “Sinust räägitakse siis...” (formaad 14×13 cm), mille ta 1953. aasta sügisel kinkis 51. sünnipäevaks oma peatsele äiale Vardi Niinla-le (1902–1955), kes oli paar aastat tagasi vabanenud sunnitoõlaagrist. Tänu Vardi Niinla tütrele ja Sõelsepa Kolõma-abikaasa Evi poolõele Mia Reimole (sünd 1932) jõudis rariteet 27. oktoobril 2021. aastal kogumiku *Kolõma — kole maa* Tallinna-esitlusel siinkirjutaja kätte.

60-leheküljeline teos sisaldab 26 luuletust, mille autor liigendas kolme tsükklisse: pealkirjata, “Kullalaul” ja “Lõuahaagid”. Nendest 20 luuletust ilmusid *Narilauludes*. “Fantaasia”, “Jaaniõöl” ja “Sügissonetid I” (kõik pealkirjata tsüklist) ilmuvad esimest korda ning kolm teksti jäävad veel ootele.

“Sinust räägitakse siis...” algab autori pühendusega: “Musta minevikuga, / halli olevikuga / ja tumeda tulevikuga / **k a a s m a a l a s t e - l e / p ü h e n d a n**, / olles ise / samasugune...” Raamatukese peal-

²²Venda Sõelsepp. *Rohekaskoldses kirjas: Luulet 1973–1978*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 9.

kiri pärineb luuletuse “Sinust ei räägita”²³ lõpust: “Ainult harva, / siis, kui hea on hingel / [...] sinust, kauge kodu, / räägitakse siis”. Tekst kõneleb tugevast, kuid sügavale hinge peidetud koduigatsusest — poet oli juba üheksa aastat *zeka* olnud, nendest üle kaheksa “kõige suuremal ja kuulsamal saarel, julmusepoolusel sel hämmastaval Gulagimaal”.²⁴

Mõelda vaid, kui “Sinust räägitakse siis...” oleks ilmunud Eesti Riiklikus Kirjastuses lähestikku Uno Lahe debüüdiga *Piimahambad* (1954)... Tegelikult avaldati Sõelsepa täiskasvanute-esikkogu *Algas sellest*, mille 37. lehekülje illustratsioonil ilutseb ka okastraat, samas kirjastuses 1964. aastal. Sõelsepa kaht esimest luuleraamatut seob üksainus luuletus — mõlema avasonett: Orotukanis pealkirjaga “Pühenduseks” ja Tallinnas “Läbi oma klaaside”,²⁵ mõistagi kohendustega. Kolmandat versiooni “Sügisesonetid I” võime lugeda *Narilauludest*.²⁶

Jõuame ringiga lastekirjaniku juurde tagasi. Kust pidi Sõelsepa 1968. aastal avaldatud *Põhjalalguse laulude*²⁷ sihtrühm — Eesti NSV noorem ja keskmine kooliiga — teadma, et sopkade, purgaade, virtualiste, põhjapõtrade ja vöötoravate taga kumavad Kolõma surmalagrid, millest autorigi läbi käis?

Oratooriumi (just säärane žanrimääratlus) *Narilaulud* 1958. aastal kirjutatud lõpuluuletuse “Siberit meenutades” võimsas lõpuakordis poet küsib. Ja vastab ise: “Kes oli see mees sellest sitkete tõust, / kelle ees pilgu võimulise / lõi maha ka Siberi lõõtsutav lõust? // Kas polnud see sina? Sa ise?!”²⁸

²³Venda Sõelsepp. *Narilaulud*, lk 109; ilmunud ka *Kolõma — kole maa*, lk 298–299.

²⁴Aleksandr Solženitsõn. *Gulagi arhipelaag: Kirjandusliku uurimuse katse*. Tlk Henno Arrak, Helmi Tillemann ja Maiga Varik. 1.–2. osa. Tallinn: Eesti Raamat, lk 8.

²⁵Venda Sõelsepp. *Algas sellest*, lk 5.

²⁶Venda Sõelsepp. *Narilaulud*, lk 78.

²⁷Venda Sõelsepp. *Põhjalalguse laulud*. Illustreerinud Hugo Mitt. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.

²⁸Venda Sõelsepp. *Narilaulud*, lk 207.

ANITA TRINK. Unistus igavesest ilust (ofort, 2023)

EPISOOD TARTU PÕLEMISEST

12. JUULIL 1941

Helene Tamberg-Ranna

“Selle kirjutise on Helene Ranna trükinud oma vanal viletsal kirjutusmasinal, mille ta oli suutnud päästa oma korteri põlemise käigus. Paberina on ta kasutanud õhukest nn sulfiidpaberit. Kirjutusmasina lint on olnud äärmiselt kulunud, seega on tekstis palju kohti, kus tädi on käsitsi parandanud nii tähti kui ka sõnu.” — Velda Sibula (1929–2007) märkus. Velda Sibul oli Helene Tambergi õe Elviine Laulu tütar. Nimetatud eksemplar asub Elviine Laulu tütre Karin Sibula perekonnaarhiivis. Velda Sibul andis 1961. ja 1962. aastal hulga Helene Tambergi käsikirju, kirju jm Eesti Kirjandusmuuseumile. *Siin ja edaspidi publikatsiooni põhikoostaja Karin Sibula kommentaarid, kui pole osutatud teisiti.*

Ka Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvad selle teksti kolm masinakirjakoopiat, neist esimene autori käekirjaliste paranduste ja muudatustega (KM EKLA, F 228, M 3:5). Avaldame need mälestused selle parandatud käsikirja alusel. Tekstis on kohendatud vaid kirjavahemärke.

Tartu hävingust 1941. aastal vt ka *Akadeemias* varem ilmunud artikleid: Eduard Markus, “Linnamaastik pärast põlemist” (2011, nr 7, lk 1261–1272); Armin Tuulse, “Hävinguid Tartu arhitektuuripildis” (samas, lk 1273–1309); Mai Mikk-Märss, “Olid hirmsad ajad, aga sai natuke nalja ka...”: 1941. a juuli Tartu Ülejõe linnaosas” (samas, lk 1310–1323); Mart Orav (koost.), “Tartu ülesehitamine: Arvamusi 1941. aasta sügisest” (samas, lk 1324–1334); Jüri Erm, “Tartu II linnaajao põlemine” (2016, nr 9, lk 1623–1634); Aksella Latka, “Toomitagune pärast 1941. a põlemist” (samas, lk 1635–1643). Kultuurivarade hävimist Tartus 1941. aasta suvel kajastab ka katkend Jaan Roosi käsikirjast: Jaan Roos, “Üli-

Kolmas pomm, mis üldse raksatas lõhkeda Taara linna kohal, kukkus meie maja nurga juurde.¹ Käsivarre jämeduseks kasvanud tiheda akaatsia heki niitis ta rinnakõrguselt maha nagu vihatiga, kuid selle tõttu sai maja vähe kannatada. Kahe esimese pommi prahvatus oli meid õuelt ära hirmutanud; asusime kogu naisteperega kobaras koos väikese hoovimaja trepikojas, mis oli kivist ja võis seega varjata vähemate hädaohtude eest. Istusin trepiastmel. Raksatus, kiljatused, valang klaasikilde üle pea ja kaela. Õuele levis pilv suitsu, mullatolmu, väävlihaisu.

Mul oli pihku surutud tükk musta riiet, nöl ja sõrmkübar. Riie oli määratud lipu õmblemiseks. Minutit kolmkümmend tagasi kajasid meie sompsunud ootamise meeleolusse korraga uulitsalt hüüded: “Eesti lipud välja! Sakslased sisse marssinud!” Noormehed ronisid kohe pööningule, et sealt veenduda asjade seisukorras. — “Töölismajal on Eesti ja Saksa lipud väljas!” hüüdsid nad sealt. Nägin, kuidas kõrvalmaja rahvas kartsa² abil ronis kuuri pööningule, kust alla toodi punane Nõukogude lipp. Ainsa ropsuga tõmbas üks noormees lipu varda küljest ja majast jooksis välja naine Eesti sini-must-valgega, et naelutada seda vabanenud varda külge. Kuid noormees tahtis enne veel kord avaldada oma põlgust punasele. Ta haaras maast punalipu ja paiskas selle vihaiga endast eemale, et karata siis jaluli talle otsa. Kuid lipp kukkus paiskudes õnnetult põiki ripnema üle sama varre, mille küljest ta äsja oli lahti kistud. — Ah, paha ennustus! välgatas mõte. — Kuid ka meil oli vaja panna lehvima jälle oma kodumaa värvid. Ent — venelasest majarahvas³ oli lipu põletanud ära. Oli vaja kombineerida uut. Ma lubasin enda poolt sinise, keegi lubas valge. Musta ei tahtnud leiduda kuskiltki. Läksin siis tuhnima oma pakkidesse, et

kooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules” (1989, nr 2, lk 280–292; nr 3, lk 517–530). Toim.

¹Helene Ranna korter asus Tartus Kindral Põdra tn 5–2 (tänav kandis seda nime 1936–1940; 1940. a septembrist Rudolf Pälsoni ja pärast Eesti iseseisvuse taastamist taas Pepleri tänav). Hoone paiknes Maarja kiriku lõunakülje vastas, praeguse Naerumaa lasteaia kohal. *Toim.*

²S.t redeli.

³S.t majahoidjate perekond — kojamees ja -naine.

leida säält musta. Riiet leidsin, kuid õmblemata see lipp jäi. Tartu üle hakkas sadama pommirahet.

Ühe pommitusöö pidasin vastu oma toas, kuid unest ei saanud asja. Tänavalt helistas sisse võõras naisterahvas ja palus luba ööbida minu juures; kodus tema kartvat. Heitis sohvale ja asus kohe õndsasti norskama. Mina võppusin iga raksatusega kaasa, teades, et kuhugi ja kellegi pihta sadasid need. Järgmisel hommikul kolisin keldri, kus juba end olid sisseseednud naabrid teistest korteritest. Esialgu mõjus jahedus rahustavalt, sest väljas oli kõrvetavalt kuum juuli-ilm.

Inimesed sumisesid, hädaldasid ja oigasid. Ma tegin endale aseme ühele pesukorvile. Keldris ei olnud teha muud kui lamada ja mõtelda; aga mõtelda oli vaid hirmsatest asjadest. Paar nädalat tagasi oli üle terve kodumaa haaratud kokku ja küüditatud õhutuis loomavaguneis, söögita ja joogita, kümneid tuhandeid inimesi Kauge Ida suunas. Nüüd — seda oli teada — olid päevad, mil Tartu vanglasis toimusid massilised tapmised. Nii oli see sündinud Tartus ja mujal kodumaal bolschevikkude esimese sissetungimise ajal; nii oli juba nende viis ja võtted. Üle linna pommide hulung ja raksatused; iga raksatus teade mingist purustusest, hävitusest. — “Armas Jumal, lase nad kõik kukkuda rentsli!” saadan omad soovid üles, hoides mõlemaid pöidlaid kõvasti pihus. — “Aastat kaks oleme neid söötnud ja jootnud kõige heaga, mis maal leidis; riided ja jalatsid oleme neile pannud selga ja jalga, ja see on nüüd nende tänu!” kerkib keelele lause.

Jäin haigeks. Ei tea ise, kas ihult või hingelt. Sisikonnas teravad valud; oiglesin oma korvikaanel. Hoolimata pommirahest ja tuletegemise keelust oli pagar naabruses ometi küpsetanud saia; ütles, et taignast ei saanud kuhugi jätta, kui ta korra juba oli pandud sisse. Teised pugesisid keldrist välja saia tooma; mina ka järele. Ei nüüd olnud aeg, kus toidust mööda minna; oli rõõmus, kes tüki sai. Kurereas⁴ sammusime läbi aia pagari köögiukse juurde ja säält tagasi, päts kaenlas. Oled haige või terve, toidupoolist peab olema. Hommikuvarasel pommitamise pausil jõudsin toas keeta kannutäie kohvigi, et oleks päeva jooksul midagi rüübata. Ja siis

⁴S.t hanereas.

Episood Tartu põlemisest 12. juulil 1941

HELENE TAMBERG-RANNA
Foto: Saaremaa Muuseum SA, F 3647:46 F

jälle korvikaanele, sest juba raksatas kuskil ning sellele järgnesid kohe teine ja kolmas. Need pidid olema schrapnellid. Nii rääkisid keldris asuvad noormehed. Möödus päev ja öö.

Kuid siis hakkas kukkuma mingeid teisetüübilisi. Suurema kärata nad kukkusid, ploksatades nagu mädamunad. — Olevat süütepommid! teadsid noormehed. Käisin küll veel ühes teistega saia toomas, kartes tulevate päevade nälga, kuid sööjat minust ei olnud. Oiglesin ja vinsklesin oma korvil. Mõtlesin lakkamatult inimestele, kes kuskil vanglakeldris lamavad verelombis, samuti neile, kellele kuri saatus juhtis majja pommi. Eesti, Eesti, kui palju irvitati su trükikirjas ja veel enam suusõnal näkku sellele, keda inimsugu on aastatuhandeid pidanud saatuste juhiks ja määrajaks, kohtumõistjaks ja karistajaks! Kas nüüd on ta tulnud sulle tegema “Jerusalemma ärarikkumist”?

Nooremad käisid väljas, tõid sõna, et Tiigi tänaval põleb. Samati vaksali pool. Mulle nagu ei mahtunud kõrvu see sõna. — Sellises möllus juhtub mõnda! nii tundus mulle. Süütepomm! See sõna tundus mõistena, millel puudus inimlik loogika; sellepärast nagu ei tulnud meeldegi, et mõni maja võis olla süüdatud otsese inimtahte poolt.

Keldrinaabrid kandsid hädaliste nägudega oma pakke. Enamik püüdis neile varju otsida keldrist. — “Siin põleb ära kõik, kui maja peaks süttima!” hoiatasin neid. Nad tõid siiski. Kelder täitus patjade, tekkide ja pesu kuhjadest, kohvritest, korvidest. Minul oli eelmisel päeval keldri kaasa toodud kohver uuemate riietega ning pakk pesu. Kavatsesin need siis viia siit kaasa, kui tuleb lahkuda. Peale selle olid säääl veel mu padjad ja tekk ning muid sooje riideid. — Tuli uus teade: Me oleme igast küljest ümbritsetud tulest! Kõik, kes suudavad, tulgu tuld kustutama! Keldris olid ka kaks Poola pani. Tõlkisin selle käsu neile venekeelde. — “Aga mis see meile korda läheb?” vastas üks neist. Ma vihasusin. Selles vastuses tundus mulle kajatuvat kogu Poola rahva ajalugu. — “Kuidas, kas siis teil on kombeks, et igauks peab ise kustutama omad tuled?” küsisin kurjalt. — “Aga kuidas siis!” kõlas vastus. — “Noh, siis ei ole küll ime, et Poola ikka ja jälle tükkideks rebitakse!” tahtsin vastata, kuid jätsin. Ega sellega neid ka ei paranda!

“Välja kõik, te põlete sisse!” kostus trepilt uus hüüatus. Naised haarasid oma pampe, takistades üksteist tungimast välja. Ma olin nüri ja tuim. Sisemisist puurivaist valudest kõver, sammusin viimasena keldrist välja, jättes esialgseks sinna kõik, mis mul sääl oli. Läksin oma tuppa. Nüridalt ja külmalt hakkasin siduma pak-kideks seda, mida pidasin vajalikuks igal juhul päästa. Olen i-ka olnud vaene, sellepärast — jah, mis on ülearune? Et nii suure tulemöllu keskel midagi säilitada, selleks pidi kõik olema pakitud nõnda, et võis püsida mõne aja kaitsekraavis mulla all. Õnneks oli vanu vahariide tükke, millesse võis siduda õmblusmasina, kirjutusmasina, talveriided, hädaajaks valmisostetud toidumoon. Paiskasin pakid aknast aeda ja takka järele kolm polstertooli. Ka Meyeri leksikon⁵ läks sama teed, kahjuks aga pakkimatult, sest nii järsku ei olnud kuskilt haarata kaste. Siis läksin aeda, et kanda kraavi see vara. — Aedas, mis oli naabermaja oma ja vanimate ja tihedaimate puudega kogu Tartus — oli varemini kaevatud valmis pikk ja sakiline kaitsekraav. Mõned olid sinna juba paigutanud oma kandameid, kuid samas lamasid lagedal marjapõõsaste vahel suured mööblikuhjad, pesukimbud, madratsid, patjadehunnikud, mis põlesid leegitsevate jaanitulede väljana. Mitmekümne pere-konna kraam oli kogu kvartaalist kantud siia aeda ja siin ta põles ära siiski. Siia ja sinna raksatas pomm. Inimesed, mõned nürida-te, teised hädiste nägudega sagisid nende põlevate kuhjade vahel ringi. Heitsin oma paki kraavi, paiskasin pervelt talle pisut mulda peale ja siis kargasin sagivate inimeste keskele. — “Heitke ometi kraavi! katke mullaga! katke vanade rõivastega kinni! kustutage!” karjusin neile käsklusi üle kohiseva ja praksuva tulemöllu. Ma ei suutnud saada aru, kuidas võivad inimesed nõutult vahtida põ-levate varahunnikute juures, püüdmata neid kaitsta. Oma asjade saatust peagu ununes selle masendava pildi ees; meie majast oli tuli ka veel paari maja ja aia võrra eemal. Kuid siia kokku kantud kraamist ei olnudki päästa enam midagi; tuli oli juba teinud oma töö. Ainult pesu ja riidepampe leidis veel suuremate puude all. Kohtasin ühte vanemat naisterahvast, kes hädast ja tuleleegist üle

⁵S.t Joseph Meyeri (1796–1856) ja seejärel tema poja Hermann Ju-lius Meyeri (1826–1909) avaldatud universaalne entsüklopeedia. *Toim.*

kuumutatud näoga kandis oma pakke ikka edasi, edasi suuremate puude varju. — “Heitke kraavi! Heitke kraavi!” karjun talle. Siis ruttasin tagasi oma akna alla. Tuli on juba vahepeal jõudnud haarata uue maja — aste ligemale meie omale. Kustutamisele ei mõtle enam keegi, sest siinseil majadel on elektri pumbad, aga elekter puudus ja seega puudus vesi.

Kandmine väsitas mind väga. Keel kuivas suulakke ja rind lõõtsus. Jätan leksikoni ja mõned teised asjad akna alla ja lähen jällegi tuppa. Siin seisab raamatukogu. Kuhugi pole panna. Ja peale selle palju, mida inimesele igapäeva eluks vaja. Mida võtta, mida jätta? Kes suudab kõik ära kanda? Juba on tuli haaranud järgmise maja ja nüüd lahutab meid veel ainult madalate põõsastega juurvilja aed. Võtan lonksu vett, istun hetke, et lasta südamel rahuneda ja siis haaran veel ühte-teist. Aknast välja, paistab, enam ei tasu paisata; säält läheneb tuli. Viin esitrepile, mis suundub Maarja kiriku esisele platsile. Sealt on aga pikk ja kõver tee kanda kaitsekraavini.

Õuel kohtan oma maja inimesi, kes ütlevad, kõik inimesed kästüd lahkuda linnast. Igal on kaenlas mingi kimp ja hanireas väljuvad nad väravast. Ma ei saa aru sellest loogikast. Maja veel ei põlegi ja inimesed mingu minema! Kes võis säärase käsu anda? Minna linnast välja ja jätta välja kantud asjad tule ja saagiahnete inimeste hoolde! Kas ei olnud see käsk viimati antud nende poolt, kes oma pommide ja bensiinipudelitega põletasid linna ja nüüd saatsid inimesed väljadele, kus oli ju nalja asi avada nende peale kuulipilduja tuli ja täita seega täpsalt Stalini programm: hävitada Eesti.

Ei, mina seda käsku ei täitnud. Läksin tagasi oma korterisse ja sidusin kimpu või toppisin kotti hädavajalikku. Silmad aga jälgisid leekide lähenemise käiku, et jõuda õigel ajal veel keldrist ära tooma sinna jäänut.

Avasin kasti, mis oli suletud kahe tabalukuga. Oli minu olulise vallasvara hoiupaik. Kuid — mis ma näen! Riis valget kirjutuspaberit, mis pidi olema minu adra vagudele künnimaaks, oli kadunud! Ja lukud ilusasti suletud! Ah, nii. Sellepärast siis paus eelmisel ööl tundi paar järjestikku mu akna all püss, mille

üle pahandusid kõik keldrisviibijad. Sest meie tillukeses rahulik-
kus aiakeses ei olnud teda tõepoolest kellegi peale lasta lahti. See
tähendab, vargad teotsesid seni toas, kuid soovisid jääda kõigest
hoolimata märkamatuks. Nojah, avan riidekorvi, kus küll palju
sees ei olnud, sest olin selle sisu pakkinud välja. Kuid ka säält
oli kadunud ühte-teist. Avan puhvetikapi ukse — ka säält! Aga
leegid lähenevad kohinal. Juba on tuli mühinal lendanud Siimeri
apteegi hoonelt⁶ Maarja kiriku külge. Juba kipub ka naabrimaja
kohisev ja raksuv lõke siia poole. Mu raamatukogu on veel terve-
ni riulil ja suured raamatupakid hunnikus nurgas. Viskan rutuga
mõned vaasid ja portsellan asju ahju ja katseks mõned raamatud
neile otsa — kas peaksid säiluma? Ah, siin on vett. Mõtlematult ja
hoolimatult paiskan sedagi neile ahju järele ja siis sulen ahjuukse.

Veel mõned väiksemad asjad läbi toalettruumi väikse akna
õuele ja siis jooksen trepile, et minna keldri. — Kirjeldamatu pilt!
Maarja kiriku igast aknast sikerdas tuld. Juba hämarduvas õhus
lendlesid suured põlevad tortsud nagu muistsed pisuhännad. Kuid
kiriku trepi ees kaks täit bensiinivaati, mis veidi aega tagasi vee-
retati ära tuleohu eest ühest keldrist, kus nüüd on juba vaid leekiv
rusuhunnik. Keegi neid vaate oma läheduses ei tahtnud sallida
ja nii siis veeretati nad käsikäelt edasi kuni siia kirikutrepi ette.
Nüüd aga, oh, on tuletortsud hakkanud nende ümber keerlema ve-
sipüksti või viherikutaolises nõiatantsus. Mitte just vaatide vahe-
tus ümbruses, vaid mõni jalg eemal ja üsna pikaldases, nagu min-
gis alatust taotlevas tempos. Kas ei kavatse need vaadid parajasti
siis lõhkeda, kui mina oma armetuid vararaase siit trepilt hakkan
ära kandma?! Küllap see oli vist bensiiniudu, mis tungides läbi
oma plekk-katte, põhjustas sellise viherikutaolise ringtantsu. Ilm
näis korraga olevat üsna pime. Vaid leegid, leegid kõikjal ringi
ümber Maarja kiriku ja taevaalune täis põlevaid tortsakuid. Ma
põgenesin, unustades kaasa võtta veel ühegi paki.

Keldris, kus oli viibitud kaks päeva kogu maja elanikkonna-
ga, tundus olevat mingi hubasus ja rahu. Meeleldi oleksin heit-
nud jälle pikali oma endisele asemele. Aga ei. Siin pidi teotsema.

⁶Hans Siimeri (1881–1942) ehk Maarja apteek asus Kindral Põdra
(Pepleri) tn 9, Pepleri ja Tiigi tänava nurgal.

Kokku siduda tuli padjad ja tekk ning teised keldri jaheduse ja niiskuse vastu kasutusele võetud rõivad. Kelder oli täis kohvreid ja kimpe. Haaras kaastunne: sina võtad ja viid siit omad, aga kõigil teistel jäävad. . . Kui õige heita nad hunnikusse ja katta märja riidega, et sädemed sisse ei lööks? Ma haarasin ämbri ja tõin vett. Ühest ämbritäiest nii suurele hulgale on hoopis vähe; teine veel. Ja kolmas veel. Keel kuivas suulakke. Jõin lonksu vett, hetkeks istusin puhkama ühe voodi veerele, mis sinna oli kantud kellegi vanaema jaoks. — Kuid mis see on! Korraga kogu keldritrepp täis mässavat tuld! Niiske, külm keldritrepp! Ja ometi ei põlenud veel praegu meie maja üldse mitte. Kuidas said siis leegid maa alla, kui neid maa peal veel ei olnudki? Ja otsekohe selliselt kohutavalt keereldes ja mässates! Kust on veel väljapääs? Aknad on tülukesed ja kõrgel; ma olen suletud põlevasse majja! Näen, akna taga pöörlevad põledes mu leksikoni lehed — ka säääl tuli! Ja kõik mu asjad on keldris ühes minuga. Aga asjad oli[d] kaotanud minu jaoks tähenduse. Ma haarasin oma vaiba ja kastsin ämbri, kus oli veel vett. Heitsin märja vaiba endal üle pea ja otsustasin hüpata läbi keerleva tulemere, saagu kuis saab. Kuid ma ei teadnud, et tuli ei ole mitte ainult kõrvetav leek, vaid et ta on ka füüsiline jõud. Viskudes leeki, tundus selgesti, nagu oleks keegi mind õlgadest tõuganud ja sellise tugevusega, et kukkusin seljali trepile. Ei, siit ei viinud enam teed välja! Ma tõusin üles ja läksin tagasi keldri. See oli juba täis kibedat vingu. Kuskil pimedikus karjus üks kass. Neid vaeseid loomi hukkus küll täna kümneti ja sajuti, ilma et keegi midagi sai parata.

Istun hetkeks jälle voodi servale. — Armas Jumal, kas siis siia oled sa mu saatuse pannud, hukkuda tules! Kuid siis nagu pandi mu käed tühja ämbri külge. Haarasin selle ja panin endale pähe. Ümber õlgade tõmbasin märja vaiba ja nii sammusin ma kiirkäigul läbi tule. Panin tähele, niipalju kui nägin ämbri ääre alt, et mässav leek nüüd üsna väikeseks oli jäänud ja ainult tagasihoidlikult veel seinte ümber nilpsis. Ämbri all, mis oli niiske, tundus peagu mõnusalt jahe. Ilmsesti oli endine tulemäss keldritrepile paisatud mõne kommunistliku korra poolt hääkskiidetud vahendi abil. Võib olla oli ehk siia tühjendatud mu enda petrooleumi kann, mille nüüdsama veel olin välja heitnud WC ruumi aknast?

Heitsin õuel ämbri peast ja sammusin, punane vaip ümber õlgade, põlevate majade vahelt läbi sellesse aeda, kus asus kaitsekraav. Mul ei tulnud enam meelde, et keldri jäi kõik mu parim: rahakott rahaga ja mõningate väärtasjadega ning isikutunnistusega, uued kingad, pakk pesu, kohver uuemate riietega, vatiga tekk, padjad ja muud. Keset õuet seisis üks mu äsja polsterdatud pehmeist toolest, kuid ma ei tahtnud seda enam näha. Ta jäi sinna rahulikult põlemise jaoks. Istusin põõsa alla; mu töö oli tehtud. Niisutasin nägu, mis esimesest läbitungimise katsest oli saanud tulehaavu, samuti pahem käsi. Ma ei mõtelnud enam, et mu akna alla jäi leksikon, trepile raamatuid, korve, kohvreid, keldri kogu mu parem riide tagavara. Siiski, ühe asja üle nagu tundsin headmeelt: et ma olin välja toonud ka oma elektri triikmasina. Vist sellepärast, et ta mul peale põlemist ometi oskas minna kaotsi. Istusin üsna rahulikult ja vaatlesin põlevat leekide rõngast, mis mind piiras. Ainult Kuperjanovi tänava poolt oli see rõngas kahe maja võrra veel lahti, kuid ka need süttisid varsti, kuigi oleksid võinud kerge vaevaga säiluda. Aga inimesi ei olnud, ehk siis ainult süütajad. Aedas olin ma üks ja peale selle üks kuulikillust tabatud surnu. Majad põlesid mahajäätult.

Suurte puude all oli siin-seal veel rõiva-pampe, igal väiksem või suurem tulepesa hõõgumas sees. Kustutasin need, millel oli veel väärtust, ja heitsin kraavi mulla alla. Siis aga lajatas kuskilt lähedalt püssipauke. Pidasin paremaks peita end põõsavarju. Mu riided olid märjast vaibast ligunenud läbi ja hoolimata tulemõllust tundus vahel läbi keha tõmbuvat jahedust. Katsin end kuis oskasin. Kuid ka siin ei jätnud hädad mind rahule. Olles parajasti asetunud kägarasse põõsa veerde, langes meie hoovimaja tulemüür korraga suure raginaga ümber. Ühelt suurelt vahtralt murds sellel survel jäme haru, mis ühes palavate telliskividega paiskus otse üle mu armetu pesapaiga. — Ah selviisil kiusab kuri saatus taga vaest inimest!

Kuid mu luud-liikmed olid siiski jäänud terveks, hoolimata et umbes kümnetolli jämedune puuharu põiki matsatas üle mu selja. Kivide kolisedes ronisin välja puu alt, teades, et olin talitanud rumalasti, asudes nii lähedale põlevale majale. Kuid säääl kõrge

VAADE MAARJA KIRIKU LÕUNAKÜLJELE
1946. AASTAL, KUS ASUSID KINDRAL
PÕDRA (PEPLERI) TN MAJAD 1–7

Foto: Eduard Selleke. Tartu Linnaajaloo Muuseumid / Tartu
Linnamuuseum, TM F 992:14

KINDRAL PÕDRA (PEPLERI) TN PÕLEMINE MAARJA
KIRIKU ÜMBRUSES, 12.–13. VII 1941

Foto: TM F 1065:142

müüri läheduses oli õhk kõige puhtam suitsust ja lendlevast tuhast.

Otsisin uue põõsa. Kandsin sinna peale toeks ühe poolpõlenud sulekoti ja ämbriga vett, mida vajasin oma põlenudhaavus näo ja käe jahutamiseks. Tiigi tänava poolsed tulepesad olid vajunud juba üsna madalaks, aga säält tuli selle eest kibedat vingu, mis taoti mattis hinge. Pidin kastma tihti suud, sest keel kuivas nõrkusest, ärritusest, suitsust ja kuumast. Kuid vett oli ainus ämbritäis tahmunud käteräti leotamiseks ja keelekasteks. Küllalt hea sellise seisukorra jaoks! Õnn, et pommide sadu oli seks korraks lõpnud ja kuulisidki ei kuulnud lendavat. Maarja kiriku poolt robises midagi lõhkeda; vististi mingi peidetud või unustatud sõjamoonna kast. Ka ühes põlevas majas ropsatus tosinavõrra paugatusi. Aga need ei häirinud mind. Püherdasin ringi oma märjas vaibas ja vaatlesin pilti, mida pakkus see öö. Kotist mu pea all olid oskanud välja poetuda suled. Ühes tuha ja tahmaga andsid need mu märjal kehakattel ilusa sümfonii: ma olin nagu mingi sulis karu.

Hoolimata kõigest olid siiski mõneks hetkeks kinni vajunud silmadki. Seda hetke oli osanud kasutada Maarja kiriku torn, et sadada alla ühes oma kelladega. Korraga leidsin, et tornist on alles vaid alumine kivist pool. Enda arvates ma aga ei olnud üldse maganud. Aga see öö oli terveni täis ootamatusi ja õudusi, mida ei suutnudki tajuda endiste kogemuste mõõdetega; jälgisid seda nagu mõnda teatri pala hirmu ja õuduse juttudest.

Kui hommikul läbi palava tuha tüürisin tänavale, tulid mulle esimestena vastu kaks meest, Eesti lipukesed rinnal. Ma ei saanud rääkida; pisarad purskusid silmi. — Kõigist jubedusist ja leekide merest hoolimata oli siiski veel olemas Eesti!

H. R.

KATKE HELENE TAMBERGI 2. NOVEMBRI 1941. AASTA
KIRJAST OMA ÕELE ELVIINE LAULULE⁷

Kui kuulsin inimeste küüditamisest,⁸ ei läinud ma rohkem enam tänavale kui hommikul vara, punane sitsirätt peas, piimapoodi. Mis sest rääkida, jube! Kraavi kaevamas ei käinud, olin haige. Säälsaid inimesed rängasti vaevata, söömata ja magamata mitu päeva järjestikku. Paljud tulid siis alles tagasi, kui kodu oli tuha-hunnik. Esimene põlemine oli 12. juulil, laup. õhtu. **Kl. $\frac{1}{2}$ 10 paiku põles minu pesa.** Olin nii haige ja vaevunud, et vaevalt võtsin jalgu alla. Kuid siiski suutsin üht-teist päästa: õmbl. ja kirjut. masina, riideid, madratsi, toiduaineid, nõusid. **Sisse jäi mu raamatukogu terveni ja 200 eks. “Riidalut”,⁹ mööbel ning muu majapidamisvärk.** Keldri jäid mu paremad riided, pesu, 2 patja, uus Karskus. L.¹⁰ kingitud vatiga tekk, uued kingad ja rediküll 75 rub. rahaga. Läksin küll neid sealt tooma, kuid takka visati keldritrepile tuli ja hädavaevu sain välja ise; kõik muu jäi sisse. Uued kingad sain toetuseks ja mõnda abi olen tutvailt saanud, kuidagi saab läbi. Hulle on, et linn on kõigest müüdavast tühi, toiduaineid tuleb otsida, kuigi siiani on ikka neid ka saada olnud. Ka puid on raske saada, vettinud haavad. Kogu suurkaupluste rajoon on varemeis; püsti on mõni üksik ja toiduain. kauplused, riulid tühjad. Isegi kirjaümbrikke pole saada; nõelu ja niiti lubadega. Inimesed norivad üksteise käest. [---]

Saatke mulle uusi pilte; kõik mu albumid ja mälestused on tuhas. Riiete poolest saan läbi; kõige suurem häda on sukkadega. Ju Taeva-isa jälle hoolitseb.

⁷Elviine Laul (Tamberg; 1900–1969), Helene Tambergi noorem õde. Kiri säilib Karin Sibula perekonnaarhiivis.

⁸S.t 14. juuni 1941. aasta küüditamisest.

⁹Helene Tambergi romaan *Riidalu: Romaan kahes jaos*, mille ta avaldas oma kulu ja kirjadega 1936. aastal Helene Ranna nime all. Seda peeti kuuluvaks 1936. aastal ilmunud kuue parema romaani hulka.

¹⁰S.t Eesti Karskusliidu, mis oli karskusliikumise keskorganisatsioon 1922–1940. Selle juures tegutses 1923. aastast ka Naiste Karskusliit, mille liige Helene Tamberg oli.

KATKEND JAAN ROOSI KÄSIKIRJAST
“KIRJAVARA SÕJATULES”

Kirjanikkude ja kirjandusloolaste kultuurvarad sõjatuless¹¹

Järgnevalt peatumegi kirjanikkude ja kirjandusinimeste põlenud raamatukogude ja koduarhiivide juures. Tartu kirjanikkude pere on suhteliselt kõige raskema tuleristimise saanud, kui arvestada selle pere liikmete väikest arvu. Ligi pooled nendest on Tartus oma varanduse, oma raamatukogud ja koduarhiivid kaotanud. See on suur protsent. Kirjanikkudele annab raamatute kaotus samuti raskesti tunda nagu ülikooli õppejõududelegi. On ju raamatud mõlematele kõige vajalisemateks töövahendeiks. Kirjanikkudest kaotasid tules oma kultuuriesemed tervelt 7 ja nimelt kirjandusteadlane ja luuletaja Gustav Suits, [kirjandusteadlane ja kirjanik Johannes Semper,] kirjanik ja karskustegelane Helmi Mäelo, kirjanik ja ajakirjanik Arno Raag, kirjanik ja kirjastustegelane Karl Laagus, kirjanik Helene Ranna ja kirjanik ja kirjandusloolane Mihkel Kampmaa. G. Suitsu [ja J. Semperi] põlenud raamatuko-

¹¹KM EKLA, F 236, M 9:6, l. 59, 61–62. Nurksulgudes on märgitud masinakirjas käsikirja omaaegsel toimetamisel kustutatud osad (teos oli kavas Saksa okupatsiooni ajal avaldada). Vt kokkuvõtvalt temalt ka: Jaan Roos, “Sõjaleekides Tartus hukkunud raamatuid”. — *Postimees*, nr 167, 25. VII 1943, lk 6, samuti “Sõja ja tule hävitustöö Tartu raamatukogudes ja koduarhiivides”. — *Linna Teataja*, nr 16, 14. XI 1941, lk 2–3. *Toim.*

Helene Tambergi lähemasse suhtlusringkonda kuulusid Anna Haava, Jaan Roos, Villem Ernits, Betti Alver, pastor Harri Haamer jt. Jaan Roos on oma päevikutes korduvalt maininud, et veetis öö teatavas kohas Gustav Adolfi tänavas (vt nt Jaan Roos. *Läbi punase öö*. 1. osa: 1944. ja 1945. aasta päevik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts — Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 273–277; *Läbi punase öö*. II: 1947. aasta päevik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000, lk 16 jm). See oli aeg, mil Roos vajas neutraalset kohta varjumiseks ja kasutas selleks Helene korterit. Ka pärast perenaise surma, kui korterisse jäi elama 16-aastane kirjanikku põetanud õetütar (minu ema), kasutas Roos seda korterit enda varjamiseks. “See on minu teatav koht, kus ikka peavarju saan,” oli Roos tavatse- nud öelda. 1947. aasta jaanuaris on ta päevikusse kirja pannud pikema kirjelduse Helene Tambergi isiksuse ning eelkõige tema viimaste elu- aastate ja -nädalate kohta (Roos 2000: 16–19).

gude ja koduarhiivide juures juba peatusime ühenduses ülikooli õppejõudude kaotuste kirjeldamisega. [---]

Kirjanik Helene Ranna korter asus Kindral Põdra tänavas nr. 5 [sakslase] Gelteburni¹² majas. Kirjanik oli seal vaevalt aasta elanud. Maja põles laupäeval 12. juulil, õhtul kella 10–11 paiku. Tuli sai alguse süütamisest. [Kes süütas, ei tea.] Ise oli H. Ranna kodus. Kui maja juba põles, hakkas ta toast kraami välja kandma. Kuid ka väljakantud kraam põles ära. Keldri[s] pidi H. Ranna ise tulle jääma, kuhu oli läinud kraami päästma. Vaevu sai ta välja tulla veel läbi tule, kattes juhuslikult kätte haaratud plekknõuga pead. Tulesurm oli silmaga näha. Päästa sai vaid talveriideid, kirjutusmasina ja õmblusmasina.

H. Ranna raamatukogu sisaldas ligikaudu 600 numbrit. Esi kohal tema kogus olid filosoofilised ja usulise sisuga teosed, neile järgnesid ilukirjanduslikud teosed, peamiselt eesti autorite teosed ja maailmakirjanduse klassikute omad, siis tulid teatmeteosed, palju sõnastikke ja leksikone, ka vanemaid, nagu J. Nebokat'i "Eesti-Saksakeele Sõnaraamat" 1889 jt. Hukkus tules ka 200 eksemplari H. Ranna oma romaanist "Riidalu", mille müügist kirjanik viimastel aastatel enne sõda end elatas. Trükiseid tema kogus oli peamiselt eesti, saksa ja vene keeles. Kogunud oli ta ligikaudu 20 aastat.

H. Ranna isikliku arhiivi osas põles ära kirikulauluraamatu käsikiri, mille kallal autor oli töötanud juba mitmeid aastaid. Samuti hävines tules kogu kirjavahetus, kauemat aega peetud päevik, palju ülesvõtteid inimestest ja maastikkudest, ajalehe väljalõikeid, eriti arvustusi oma tööde kohta. [H. Rannal on kõige rohkem kahju raamatukogust. "See oli minu kõige hinnalisem varandus," ütleb tema.]

¹²Tegelikult Kelterborni, kelle pärijaile 1940. aastal kuulusid nime- tatud tänavas majad nr 1, 3 ja 5. Tartu Linna Sõjakahjude Hindamise Ameti akti nende majade hävimise kohta vt ERA.R-1157.2.337. *Toim.*

VÄLJAVÕTTEID “TARTU LINNA SÕJAKAHJUDE
HINDAMISE AMETI SÕJAKAHJU TOIMIKUST”¹³

[---]

SÕJAKAHJUTEADAANNE

1. Kahjusaaja: TAMBERG HELENE

Kirjanik, pseud. RANNA HELENE

Tartu, Gustav-Adolfi 51

2. Kahju tekkimise koht: Kindral Põdra tän. 5. kr. 2. Tartu.

3. Kahju tekkimise aeg: 12. juuli 1941.

4. Kelle poolt ja kuidas kahju tekitatud: Tartu pommitamisest tekkinud tulekahjus.

5. Kahju tõendid:

Tunnistajad: Pr. Helene Ott, Kastani 12-1, Tartu.

Pr. Helene Tatter, J. Kuperjanovi tn. 42, Tartu.

[---]

¹³ERA.R-1157.2.1246 (vt ka KM EKLA, F 288, M 15:1, l. 3–6p, kus leidub Helene Tambergi koopia tema plangi masinakirjalise teksti osast). Akt koosneb plangist ja masinakirjas lisadest, tabelisse on menetlejad teinud hindade kohta käsikirjalisi parandusi, samuti on lisatud vara liigid. Helene Tambergi sõjakahjuteadaanne jõudis Tartu Linna Statistikabüroosse 5. oktoobril 1942. aastal. 8. detsembril 1943 selendas tunnistaja Helene Ott sõjakahjude hindajale Juhan Saarele: “Tunnen kahjusaajat palju aastaid, olen käinud sageli tema korteris ja näinud allpoolmainitud esemeid.” Tambergi korteris hävis “korteri sisustus, köögi- ja sööginõud, pesu, riietusesemed, raamatukogu ja käsikirjad ning mitmesugused muud esemed. Korteri sisustus oli lihtne, kuid korralik, raamatukogu oli suur ja sisaldas mitmesuguseid teaduslikke ja ilukirjanduslikke teoseid, leksikone, sõnastikke ja oli ka isiklik käsikirjade kogu, pesu ja riietusesemed olid heas korras.” Tambergi koostatud nimestikku pidas ta tõepäraseks, “kuid esemed enamikus on minu arusaamise järele alahinnatud ja nende hinda tuleks tõsta 20–30%” (samas, 5–5p). Sõjakahju akti menetles amet 16. märtsi 1944. aasta koosolekul, kinnitades Helene Tambergi kahjusummaks 3770 krooni (samas, 6–6p). See ei lahendanud aga veel kahjusumma hüvitamise küsimust, nagu amet Tambergile 14. mail teada andis (KM EKLA, F 228, M 1:31). *Toim.*

7. Kahju ülesandja: Tamberg-Ranna, Helene.

8. Kahjude loetelu.

Tekkinud kahjud tuleb allpool loetleda teadaande viimasel leheküljel kahjude kokkuvõttes toodud majandusalade ja varaliikide järgi, märkides pealkirjana majandusala nimetuse. Segakäitise (talund koos väiketööstusega, tööstus koos kauplusega jne.) kahjud tuleb loetleda iga majandusala kohta eraldi pealkirja all, vastavalt sellele, missugust majandusala kahjustatud vara teenis või mis oli selle ala saadus.

Kahjud isikliku vara osas (mööbel, riietus jne.) tuleb nimetada eraldi rühmas, kus näidatakse ka majanduslike käitiste varade alla mittekuuluvad ehitised (majad linnades või alevikes, nende kõrvalhooned jne.).

Kahjude hindesummad tuleb kahju ülesandjal arvutada Eesti kroonides 1939. aastal enne 1. septembrit kehtinud hindade alusel. Nõudmised ja kohustused NSV Liidu asutiste vastu arvestatakse selles vääringus, milles need on tekkinud.

Kahjude hindamise aluseks tuleb võtta kahjustatud vara soetus- või taastamisväärtus, maha arvatult amortisatsioon kahju tekkimise ajal, või kulusumma, mis vajalik kahjustatud vara viimiseks endisesse seisukorda.¹⁴

¹⁴Järgneva tabeli neljandas tulbas on menetleja käsitsi parandatud hinnad esitatud nurksulgudes ja kursiivis, viimases tulbas on menetleja kaldkirjas lisatud varaliik. *Toim.*

Kahjustatud vara nimetus	Kahjustatud vara ja kahjustuse lühike kirjeldus	Hulk (arv, kaal, mõõt)	Kahju- summa Kr.	Märku- sed
Riietus:				
Mantel	kantud	1	50.–	5
Teatrirätt	uus, kunsti- ja nar- mastega	1	20.–	5
Siidkleit	kantud	1	15.–	5
Villane kleit	”	1	10[15].–	5
Puuvill. kleite	1 uus, 3 kantud	4	32.–	5
Hommikukleite	kantud	2	14.–	5
Pluuse	2 siidi, 1 vill. 1 puuvill.	4	23.–	5
Seelik	Villane, uus	1	7[12].–	5
Sall, villane	uus	1	5[10].–	5
Vatiga tekk	uus	1	15[30].–	2
Patju		2	20.–	2
Kingad	täiesti uued	1	10.–	5
Kingad	kantud	3	15[20].–	5
Tuhvlid	”, nahksed	1	2.–	5
Sukki	5 paari uusi, 5 kan- tuid	10	17[20].–	5 (seitse- teist)
Kindaid	1 paar uusi, 3 p. kan- tuid	4	5.–	5
Peakatteid	2 viltküb. 2 õlgk. 1 müts	5	32.–	5
Kalossid	uued, madalad, 1 paar	1	4.–	5
Kampson	pruugitud	1	3.–	5
Redikülle	1 uus, 1 pruugitud	2	18.–	12
Portfell	pruugitud	1	3[6].–	12
Kardinad	” 1 paar	1	4[6].–	2
Kokku Kr.324.–				
Pesu:				
Laudlinu	1 filee, 2 valged tikan- diga	3	25[35].–	4

Voodilinu	4 uut, 3 pruugitud	7	28[32].–	4
Padjapööre	3 uut, 3 pruugit.	6	12[15].–	4
Käterätte	3 puuvill. uut; 4 linast	7	9[14].–	4
Köögirätte	pruugitud[,] linast	8	8[12].–	4
Ihupesu	uued, makko paari	6	12[18].–	4
Öösärke	3 uut, 2 pruug.	5	7[15].–	4
Rinnahoidj.	3 uut. 1 pruug.	4	3[9].–	4
Aluskuubi	2 pits., uut	2	3[6].–	4
Kokku				
Kr. 107.–				
(ükssada-				
seitse)				
Mööbel:				
Sohva	pruugit.	1	40[60].–	
Sohvalaud	poleer. heas korras	1	40.–	2
Puhvetkapp	pruug.	1	10[20].–	2
Kummut	”	1	20[30].–	2
Raamaturiiul	heas korras	1	10[15].–	2
Köögiriul	”	1	10[15].–	2
Voodi	Raud, reformpõhjaga	1	20[25].–	2
Toolid	1. polster; 2 puu, heas	3	18[20].–	2
	kor.			
Pesulaud	korralik	1	6.–	2
Laudu	Uued, täiesti korral.	2	24[30].–	2
Peegleid		2	9.–	2
Kohv Reid	uued	3	18[25].–	12
Pesukorv	heas korras (reisikorv)	1	10[15].–	12
Maale	M. Pärna orig.	1	30[40].–	2
Pilte, raamit.	2 origin., 1 reprod.	3	8[12].–	2
Elektr. triikmas	uus,	1	10[9].–	12
Kinnis[.] kaste	heas korras	2	10.–	12
Vineerkohver	”	1	3.–	12
(Kolm)				

Episood Tartu põlemisest 12. juulil 1941

Sirm	vana	1	1.–	12
Kirjut. tarbed	mitmesug. sulep., noad, pintsliid jne.	1	20.–	11

Kokku
Kr. 317.–
(Kolmsada
seitseteist).

6. Kahjude kokkuvõte majandusalade järgi. [---]

Isiklik vara	Kahjusumma Kr.
1. Ehitised (elamud, kõrvalhooned ja muud)	–
2. Sisustus (mööbel, armatuurid, vaibad jne.)	317[327].–
3. Köögi- ja sööginõud	70.50[42.70].–
4. Pesu (laua-, voodi-, ihupesu jne.)	107[156].–
5. Riitusesemed (riided, jalatsid, peakatted jne.)	324[287].–
6. Elukutsega seotud tööriistad <i>käsikirjad</i>	134.– ¹
7. Muusikariistad	–
8. Raamatukogu ja kunstiesemed	1641[2730].–
9. Väärisesemed	98[105].–
10. Isiklikud sõiduvahendid	–
11. Toidu- ja muud tagavarad	[20.–]
12. Muud esemed <i>Raamatuladu</i>	968[105.80].–
	Kokku Kr. 3659.50. [3773.50]

¹ Sõnale “tööriistad” on Tamberg kirjutanud peale “käsikirjad”; avalduse menetleja on kustutanud summa.

[---]

LISA SÕJAKAHJUTEADAANNETE LEHELE

Raamatud.

Ladu:

Helene Ranna "Riidalu"	Eks. 200	à Kr. 4.–	800.–
" " Luul. kogu "Tähelennak"	" 40	à " 1.20.–	48.–
Avebury, "Elu rõõmud" ¹	" 60	à " 2.–	120.–

Kokku
Kr. 968.–

Raamatukogu.

Sõnastikke	" 12	à 5.–	60.–
Filosoofia	20	à " 4.–	80.–
Ilukirjanduslikke teoseid	" 60	à " 3.–	180.–
Usuteaduslikke	" 30	à " 4.–	120.–
Kirjandusloolisi	" 20	à " 3.–	60.–
Arstiteaduslikke	" 6	à " 4.–	24.–
Mitmesuguseid õpikuid	" 25	à " 2.–	50.–
Punschel ²	" 1	à " 22.–	22.–
Meyeri "Universum" ³ gravüüri- de reprod.	1	à " 30.–	30.–
Meyeri leksikon	eks. 19		100.–
Mitmesuguseid broschüüre	" 1000	à " –.50	500.– ⁴ 8
Kokaraamatuid	" 3	à " 4.–	120[12].– 2730 ⁵
Mitmesuguseid maakaarte	" 5	à " 1.–	5.–
Albumid pildikollektsioonidega	" 4	à " 35.–	140.–
Pastellportreed, raamimata	" 12	à " 10.–	120.–
Ajakirjade archiiv	" 100	à " –.30	30.–

Kokku
Kr. 1641.–

Käsikirjad:

Kiriku lauluraamatu tõlge ja kor- rekt.	1	à	30[100].–
Tõlge "Kundgebungen", 320 lhk.	1		20[30].–
Loodusfilos. teos, 220 lhk.	1		35[45].–

Episood Tartu põlemisest 12. juulil 1941

Koopia romaanist "Jumala sulane". 562 lhk	1 eks.	25.–
Koopia loodusfil. teosest "Elu alused", 132 lhk		10[15].–
1 riis puhast kirjutuspaperit		14.–

Kokku
Kr. 134.–

Väärtasju:

Kuldsõrmus ⁶	eks. 1	Kr. 6[12].–
Hõbesõlg	" 1	" 2[3].–
Sularaha <i>rbl</i>		" 80.–
Käekell <i>hõbe</i>		" 10.–

Kokku
Kr. 98[105].–

Köögiriistad:

Emailkatlaid	Eks. 2 à Kr. 4.–	8.– 3 ⁷
Kausse, 3. portsellan, 3. savi	" 6 " "–.50	3.– 3
Petrooleumi priimuseid	" 2 " " 7.–	14.– 3
Kurn	" 1 " "	1.– 3
Trehter	" 1 " "	1.– 3
Kirves	" 1	2.– 3
Saag	" 1	2.– 3
Teekann	" 1	1.– 3
Lillevaase	" 3 à Kr. 1.–	3.– 1
Petrooleumlamp	" 1 à " 2.–	2.– 2
Elektrilampe	" 2 à " 2.–	4.– 2
Pudeleid	" 20 " "–.30	6.– 12
Tabalukke	" 5 " "–.50	2.50 12
Koboldlukk	" 1 " " 1.–	1.– 12
Schnepperlukk	" 1 " " 4.50	4.50 12
Klaasvaagnaid	" 3 " " 1.50	4.50 3
Roostevabu nuge	" 2 " " 2.–	4.– 3
Roostevabu teelusikaid	" 2 " "–.50	1.– 3
Pussnuga	" 1 " "	1.20 3
Lauakell	" 1 " "	4.80 12

Kokku
KR. 70.50

¹ Lord Avebury. *Elu rõõmud* = *The pleasures of life*. Tlk ja eessõna Aleksander Vahter. Lihula: Kinnika, 1940.

² Johann Leberecht Ehregott Punscheli (1778–1849) koostatud koraali- ehk lauluviisideraamatu mõni eesti- või saksakeelne väljaanne.

³ Väljaandest *Meyer's Universum, oder, Abbildung und Beschreibung des Sehenswerthesten und Merkwürdigsten der Natur und Kunst auf der ganzen Erde: in monatlichen Lieferungen jede geziert mit drey bis vier Stahlstichen der berühmtesten Künstler*. Text von J. Meyer. Hildburg- hausen [u.a.]: Bibliographisches Institut, [1833–1860, 21 köidet].

⁴ Arvus 1000 on täitja viimase nulli läbi kriipsutanud, kuid kogusum- maks jätnud ikkagi 500.–.

⁵ Numbrid 8 (vara liik) ja 2370 on lisanud menetleja.

⁶ Järgneb käsitsi kirjutatud loetamatu sõna.

⁷ Vara liigi number, mille lisanud menetleja.

[---]

KATKEND HELENE TAMBERGI ÕETÜTRE VELDA SIBULA MÄLESTUSTEST KIRJANIKU VIIMASEST ELUAASTAST

Helene Ranna kutsus 16-aastase õetütre Saaremaalt appi, andes sellega talle võimaluse jätkata sõja tõttu pooleli jäänud õpinguid.

Tädi Helene korter (G. Adolfi 51–1)¹⁵

Avanenud vaatepilt oli minu jaoks kurb: hästi jahe tuba. Tädi kõn- dis vaevaliselt oma paistes jalgadega kušetini, seadis end kušetile padjavirna najale pool istukile, sest hingamine oli raske, hingel- dav. Ise oli ta üleni villastesse rättidesse mähitud. Kõht oli vee- tõve tõttu suur.

¹⁵Maja Gustav Adolfi tn 51 kuulus 1940. aastal Anna Andersoni- le, seejärel natsionaliseeriti. Helene Tamberg oli 1941. aasta septemb- rist allüüriliseks August ja Alma-Emilie Keldti (ka Kelt; Kääpärin; snd Päss) korteris; tema köötuba asus maja Tähtvere mäe poolses ot- sas. Praegu on hoone aadressiks Jakobi tn 37. *Toim.*

Ta korteriks oli üksainus suur tuba, umbes 30 m². Ahi oli toa ühes servas. Toal oli 3 välisseina (selle tõttu ka nii jahe). See korter asus I korrusel (see maja üldse ühekordne). Selle korteri oli tädi endale saanud 1941. a. “pommitamise” järgselt. Nimelt sai tädi korter Kuperjanovi tänava nurgal pommist otsetabamuse ja põles maha kogu varandusega (niipaljudest kui seda tal oli).

Ka see korter G. Adolfi 51–1 oli pommitamise tulemusena tugevalt kannatada saanud: otsaseina välisvooderdis paiguti ära, seinte täitematerjal alla rappunud jne.

See suur tuba oli jaotatud kaheks raamaturiiulitega. Need riiulid olid tädi enda kokku seatud ja kokku kombineeritud põhiliselt kummutisahtlitest ja muust kättejuhtuvast. Need kummutisahtlid oli tädi toonud Veski (Burdenko) tn 7¹⁶ hoovist. Nimelt oli sõjavägi need ühest majast välja visanud omale elupaika tehes. Ka oli sellel prügimäel palju raamatuid, millised samuti sõjaväelaste poolt sinna tassitud. Kuna tädil, suurel raamatusõbral, polnud järele jäänud ühtki raamatut enda raamatukogust (kõik läksid tule-roaks Kindral Põdra tänaval), siis tassis tädi kõik need pori ja prahi sees olevad raamatud ära. (Tema ei võinud näha sellist raamatuga ümberkäimist, et need prahihunnikul ligunevad.)

Omaette suur töö oli tädil nende raamatute korrastamine: ta oli neid pesnud-puhastanud, parandanud, kleepinud.¹⁷ Kui puudus esileht, tegi selle ise, samuti ka kaaned, kui neid polnud. Parandamiseks kasutas tapeeti, pappi, paberit — kõike, mida kustki kätte sai või leidis. Oli ju sõja aeg — kõigega ülimalt kitsas käes. Kui ta oli ära tundnud raamatu sisu järgi raamatu pealkirja, kirjutaski ta selle koos autori nimega uuele esilehele. Suure hulga raamatuid oli ta saanud ka oma elukorteri G. Adolfi 51 aiast suurest pommiäugust. Ka sinna oli sõjavägi rohkelt raamatuid tassitud ilma ühegi valikuta, peaasi, et majadest-korteritest välja!

Tema haiguspäevi olid sisustanud suures osas just need raamatud, mis prahi hulgast kokku tassitud, ja nende raamatute res-

¹⁶Majad Veski tn 7, 9 ja 11 kuulusid 1940. aastal Herman(n) Treule. *Toim.*

¹⁷Mõned nendest raamatustest on hoiul Karin Sibula perekonnaarhiivis.

taureerimine. Lõpuks oli viimane kui raamat tema omakombineeritud riulitel puhastatud, parandatud, ümbriskaaned pandud (millega kasutas kokku kleebitud tapeeti, et tugevust-paksust oleks), väga paljudel oli poriplekkide-vigastuste varjamiseks tehtud oma joonistusi, visandeid. Enamuses olid need sulejoonistused: lilled, ornamendid jne. Ise ütles, et “eks neid sai ka muremõtete peletamiseks sirgeldatud”. Tädi Helenel olid kõik need raamatud hoolikalt nendel kombineeritud riulitel. Õnneks on nendest riulitest-raamatutest toa vaheseinana olemas ka foto. (See on tema mälestuseks koostatud albumis.)

HELENE TAMBERG (kirjanikunimega Helene Ranna; 4. I 1898 Ranna talus Kiirassaare külas Kihelkonna vallas – 16. XII 1946 Tartus) sündis renditalu pidajate Reedik Tambergi (1867–1922) ja Ann Tambergi (Tiius; 1862–1922) 11-lapselise pere kuuenda lapsena. Ta õppis Loona vallakoolis 1908, Eesti Noorsoo Hariduse Seltsi algkoolis Kihelkonnal 1908–1910, kuid ei saanud edasi õppida pere varandusliku olukorra tõttu. 1922. aastal kavatses ta sooritada gümnaasiumi lõpueksamid ning asuda õppima Tartu Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonda, et saada keskkooliõpetajaks. Eelmise aasta lõpul oli ta aga rängalt haigestunud ning 1922. aasta mais-juunis surid ta vanemad ja üks õde, mistõttu Helene läks kodutallu abiks oma 22-aastasele õele. Gümnaasiumi humanitaarharu lõpueksamid sooritas ta eksternina Haridusministeeriumi küpsus- ja täienduseksamite komisjoni ees Tartus 1929 ning õppis seejärel Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1930–1932, kuid pidi õpingud katkestama nõrga tervise ja rahapuuduse tõttu.

Ta oli õpetaja Kehila külakoolis 1915–1917, kust lahkus ametist väikese palga ja soovi tõttu maailma näha ning siirdus isa õepoja kutsel Venemaale, kus töötas kantseleiametnikuna sadama ehitusel Arhangelskis. Saksa okupatsiooni ajal 1918. aasta suvel tuli ta tagasi kodumaale, töötas Teedeministeeriumi raudteevalitsuse kontoriametnikuna Tallinnas 1920–1922, oli Kihelkonna valla Pidula 4-klassilise algkooli õpetaja kt 1923–1927, mil vabastati kui kutseta õpetaja, ning Kärla valla Sauvere algkooli asetäitja-õpetaja kt 1929. a septembrist kuni novembrini. 1933. aastast vabakutseline kirjanik Tartus. Ta oli Eesti Rahvuskirjaniike Ühingu liige selle asutamisest peale 1933. aastal ja kuulus ka selle juhatusse. Peale kirjutamise olid tema meelistegevusteks maalimine ja käsitöö.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidus võeti Helene Tamberg 20. märtsil 1945. aastal küll arvele, kuid selle juhatus otsustas ta 23. oktoobril 1946 kustutada liikmekandidaatide nimekirjast “kui oma loominguga nõutavat taset mitte välja andev kirjanduslik katsetaja”. Nurjusid ka katsed oma loomingut Nõukogude teise okupatsiooni algul avaldada.

Tema saatus inimese ja kirjanikuna oli traagiline. Elu lõpuni saatsid teda haigused, vaesus, nälg ja üksindus. Elatist teenis ta matemaatika, füüsika ja keemia tundide andmise ning tõlketöödega saksa, vene, inglise, prantsuse, rootsi ja soome keelest. Ta on maetud Raadi kalmistule Tartus.

Helene Tamberg võitis üliõpilasena oma esikromaaniga *Keha ja vaim* (Tartu: Loodus, 1930; 2. tr Tallinn: Eesti Raamat, 2013) kirjastusühisuse Loodus neljanda romaanivõistluse, kasutades pseudonüümi Helene Ranna. Ta on avaldanud veel romaani *Riidalu* (Tartu: Põhjanael, 1936) ning vaimulike luuletuste kogu *Üles: Luuletused* (Kuressaare: H. Ranna, 1934) ja luulekogu *Tähelelnak* (Tartu: Eesti Rahvuskirjanike Ühing, 1935), samuti jutustusi, artikleid ja luuletusi ajakirjades.

Suur osa Helene Tambergi töid jäi avaldamata. Nende hulgas olid romaan “Valguse sulane”, luulekogu “Ristlejate teel”, näidendid “Parasiidid” (“Pisiparasiidid”), “Veeuputus” ja “Seltskonna huvialune”, bioograafiline jutustus “Leena Karundi saatusesillad”, 1945. aastal kirjastusele Ilukirjandus ja Kunst saadetud käsikiri “Apoloogia”, essee (“loodusteaduslik teooria”) “Elu alused”, filosoofilised käsitlused “Intuiitiivne ja diskursiivne mõtlemine” ning “Hingeelu aladelt” jpm.¹⁸

Karin Sibul

¹⁸Vt ka Karin Sibul, “Saarlasest kirjanik ja pedagoog Helene Ranna-Tamberg”. — *Meie Maa*, 9. XII 2016, lk 6; Karin Sibul, “Talent, kelle viis vaesus ja viletsus”. — *Saarte Hääl*, 7. I 2023, lk 14. *Toim.*

ARVUSTUS

ME JÄÄME PÜSIMA!

Ene-Margit Tiit. *Me jääme püsima*. Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 lk.

“Eesti mõtteloo” sarja 186. raamatuna jõudis hiljuti lugejateni Tartu ülikooli emeriitprofessori Ene-Margit Tiidu artiklite kogu üldpealkirja all *Me jääme püsima*. Raamatusse on koondatud autori kirjatööd alates aastast 1968, enamik siiski viimasest kümnendist, kokku 66 artiklit pluss lühike omaelulooline essee. Kogumiku temaatika on lai, kuid põhirõhk on rahvastikuprobleemidel, millele viitab ka raamatu pealkiri; ühtlasi on see valdkond, milles kirjutaja on üks meie suurimaid asjatundjaid. On mõneti sümbolne, et ka sarja avaraamat, Juhan Luiga *Mäss ja meelegaigus* (1995), on praeguse autoriga seotud: Juhan Luiga on Ene-Margit Tiidu emapoolse vanaisa onupoeg.

Raamatu avab ülevaade autori elust ja tegemistest. Sünniaasta 1934 tõttu ulatuvad need ka Eesti Vabariigi esimesse iseseisvusperioodi, sealhulgas sõjaeelsesse Tartusse. “Tänavatel liikus rohkem hobuvankreid ja saane kui autosid, [---] oli palju varblasi, kes nokkisid hobusepabulaid. [---] Öhtuti süüdati tänavate ääres laternad. Karlova kandis, kus me mõnda aega elasime, põles neis gaas,” meenutab kirjutaja (lk 10). Gaas muide oli tollal valmistatud Eesti oma põlevkivist. Paaril leheküljel jagatakse mälestusi oma järgnenud elust Tallinnas Nõmmel ja õpingutest Nõmme gümnaasiumis kuni kaunis sirgjoonelise teeni tagasi Tartusse, ülikooli matemaatikat õppima. Aga edasine on ühtlasi Eesti statistikateaduse lugu — on ju Ene-Margit Tiit üks selle distsipliini alusepanijaid ja pikaageid eestvedajaid ning mitte ilmaasjata ei kutsuta teda Eesti statistika vaimseks emaks. Olulisteks märksõnadeks sellel teel on T(R)Ü arvutuskeskuse statistikarühm ja matemaatilise statistika kateeder, hilisem instituut, aga nende kõrval ka palju muid toredaid tegemisi ja ettevõtmisi. Nii leian omagi raamatariiulist kunagise “Matemaatika ja kaasaja” numbri (kokku ilmus neid 22), mida Ene-Margit Tiit on toimetanud ja mida tutvustatakse kui “Abimaterjale matemaatika õpetajatele ja õppijale”. Rohkem tähelepanu ongi autor raamatus pööranud oma tööle kui isiklikule elule. Selleks on paar head põhjust — lisaks kirjutaja tagasihoidlikkusele. Muidugi eeldab juba mõtelugude formaat tähelepanu keskendamist üldisematele, filosoofilistele

küsimustele. Aga selle vajaku isiklikus plaanis kompenseerib teine hiljuti ilmunud raamat, kus autori panus on oluline nii kirjutaja kui ka toimetajana: *Valdur Tiit — malemängud maal ja Kosmoses* (2020). Pühendatud Ene-Margit Tiidu lahkunud abikaasale Valdur Tiidule, on see ühtlasi Tiitude perelugu.

Tulles tagasi tutvustatava-arvustatava raamatu juurde, märgime, et autor on materjali jaganud kuude ossa. Neist esimeses (EESTI RAHVA LUGU) jõuab lugejani ülevaade eestlaste loost läbi aegade. Mõnda seika tuleb siinkohal rõhutada. Kuigi autori käsitlusviis (eriti raamatu hilisemates osades) on puhuti küllaltki emotsionaalne, määratleb kirjutaja enast eelkõige teadlasena — matemaatiku ja statistikuna. See tähendab, et ta seisukohad pole pelgalt emotsioonid, vaid nende taga on teaduse kohati karmgi objektiivsus, statistilised andmed ja mudelid. Küll aga on kõik raamatu lood n-ö õhinapõhised: nagu autor ütleb, et pole need “kirjutatud leivateenimiseks teostatud teadusuuringute või projektide pärast” (lk 9). Esimese osa esimene artikkel “Eestlaste lugu” (2018) lõpeb tõdemusega Eesti riigist: “Seda riiki tuleb meil hoida, sest see on ainus eesti rahva ja rahvuse püsimise tagatis” (lk 58). Osa viimane artikkel “Eesti keel kui põlvest põlve antav tõrvik” (2009) annab aga tunnistust ka autori kujundiloomeskusest ning kaunist ja rikkast eesti keelest.

Raamatu teine osa (LOENDATUD JA HINNATUD RAHVAS) on pühendatud eelkõige rahvaloenduste metoodikaküsimustele. Võimalik, et see osa ei paku laiale lugejaskonnale nii palju huvi kui eelnev ja järgnevad, küll aga süvendab kindlustunnet, sest loob kõigele räägitavale objektiivse ja teaduslikult kontrollitud tausta. Ühtlasi annab see aimu kõigist neist probleemidest, millega rahvaloenduse korraldamisel põrkutakse, olgu siis tegemist klassikalise anketeerimisega või moodsa registripõhise loendusega. Selle osa artiklid on võrdlemisi hilised: varajasim pärineb 2011. aastast, mil kirjutajast sai Statistikaameti rahvaloenduse metoodikajuht.

Ühele autori uuendusele tahaks siin tähelepanu juhtida. See on residentsusindeksi väljatöötamine, mida saab kasutada registripõhiste rahvaloenduste korral ja mujalgi (vt artiklit “Residentsuse indeks ja selle rakendamine loendusel ja rahvastikustatistikas”, 2016). Elegantne matemaatiline konstruktsioon lubab iga Eesti registrites kajastatud inimese kohta arvutada tema registritegevuste ehk elumärkide põhjal vastava näitaja, mis iseloomustab ta residentsust või mitteresidentsust ehk viibimist Eestis või mujal. Muu hulgas lubab residentsusindeks täpsustada inimeste rändedünaamikat.

Kolmas osa (IIVE! IIVE! IIVE!) keskendub Eestis vahest enim räägitud ja vaieldud rahvastikuprobleemile, milleks on sündimus ja seda mõjutavad tegurid. Artiklite arvu poolest (18) on see raamatu mahukaim osa. Pealkiri on laenatud ajalehes *Edasi* 1960. aastatel ilmunud rubriigilt. 18. aprillil 1967 võttis ajaleht teema kokku, kajastades toimunud teemaatilist vestlusringi. Jüri Kõre meenutab:

1967. aastal oli Nikita Hruštšov juba koduarestis. Kuid nn Hruštšovi sulaga kaasnenud suurem mõtlemise ja tegutsemise vabadus polnud veel läbi. [...] Vestlusring toonitas mentaliteedi, suhtumise ja väärtushinnangute tähtsust, kuid ei jätnud tegemata konkreetseid majanduspoliitika valdkonda kalduvaid ettepanekuid (*Tartu Postimees*, 13. november 2009).

Selle osa järeldustest tuleneb ka raamatu optimistlik pealkiri *Me jääme kestma*. Tõepoolest. Aga see ei tähenda, et kestmajäämine oleks võimalik inimeste isiklike pingutusteta. Ometi usub autor, et me oleme ka nendeks pingutusteks võimelised, ja osutab mõningatele viimase aja ilmingutele, mis võiksid sisendada optimismi. Siiski ei arva ta, et hirmutamistaktika (Andrei Hvostov, Yana Toom, Rein Taagepera) eriti tulemuslik võiks olla ja naised rohkem sünnitama paneks (“Väljasuuremise ennustamine ei suurenda sündimust”, 2013). Teemakohasteks märksõnadeks on “sündimus”, “rahvastikupoliitika”, “nooremade toetus”, “rahvastiku vananemine”, “tööjõu import ja väljaränne”.

Erandlikult varase sünniaastaga on selles osas artikkel “Arvustest” (1970), mis lõpeb sisendusjõulise pöördumisega:

Tundub, et me kõik peaksime pisut revideerima oma suhtumist kaasinimestesse. Et meie pilkava naeratuse, ebasiiraste sõnade tõtu või ka ainult hirmust nende ees ei jääks elu lõpuni üksikuks naised, kes ometi südamepõhjast ihkavad last saada. Et naised kes on üksikuna jõudnud keskikka, kes on jäänud ilma õnnest elada koos armastatud mehega, ei jätaks end ise ilma veel suuremast õnnest — kasvatada oma last (lk 317).

Ene-Margit oli neid sõnu kirjutades 36-aastane ja tema kaks vanemat last olid sündinud juba mõnda aega tagasi.

Raamatu neljanda osa teemadeks on PEREKOND JA KODU. Paljud selle osa artiklid kuuluvad varasemasse perioodi. Statistika terminoloogiat pruukides võib öelda, et keskmine ilmumisaasta on neil 1997. Tegelikult tuleks küll — jälle statistikute terminoloogiat kasutades —

rääkida bimodaalsest jaotusest: nelja varaseima artikli keskmine ilmumisaasta on 1977 ja nelja hiliseima oma 2016. Ja ehk pole ka üllatav, et nende varasemate hulgast leiame artiklid “Kodu on looming” (1968) ning “Perekonnast ja selle perspektiividest” (1976) — kus lugeja kohtab muu hulgas akadeemik Gustav Naani nime, kes võib nooremale rahvale juba üsna tundmatu olla, ja saab siis ka osa autori poleemikast Naani ja tema jüngritega (lk 381 jj) — ning hilisemast valikust artiklid “Vanavanemad” (2018) ja “Koduseinad aitavad parandada eakate elukvaliteeti” (2014). *Tempora mutantur, nos et mutamur in illis* — ajad muutuvad ja meie koos nendega. Pereprobleemid on Ene-Margit Tiitu alati huvitanud, nimetagem või tema tegevust TRÜ perekonnauurimise töörühmas paarikümne aasta jooksul alates 1968. a sügisest. Selle osa märksõnadeks on “perekonna perspektiivid”, “abielu stabiilsus”, “külastusabielu”, “kooseluseadus”, “vanavanemad”. Siiski võib täheldada teatud huvimuutust: mida aeg edasi, seda jõulisemalt kerkivad esile demograafia ja rahvaloenduse probleemid. Tõsi, Nõukogude okupatsiooni tingimustes oli rahvaloenduse ettevalmistamine ning andmete töötlus ja analüüs midagi sellist, millega kohalikel (Eesti) teadlastel palju kokku puudet polnud. Statistika oli relv klassivõitluses. Ja seda relva hoidis Moskva kindlalt oma kätes.

Viiendas osas (MATEMAATIKAST, STATISTIKAST JA TEADUS-HARIDUSEST) tehakse juttu matemaatika- ja statistikahariduse probleemidest. Autor arvab, et “koolimatemaatika on ajast ja arust” (just sellist pealkirja kannab üks 2018. aastast pärit artikkel) ega kasuta kaugeltki neid võimalusi, mida arvutid tänapäeval statistikapõhise mõtteviisi edendamiseks pakuvad. Artiklis “Teisendamise aeg hakkab matemaatikas ümber saama” (2017) väljendab kirjutaja vastuseisu koolimatemaatikas kõrgelt hinnatud oskusele teisendada valemeid hõlpsamini arvutatavale kujule. Milleks see, kui arvutid oskavad arvutada ühesuguse eduga, olgu valemid nii- või naasugusel kujul?

Autorit valemipelguses kahtlustada oleks siiski kohatu. Sellest ananavad tunnistust mahukad Tartu ülikooli rotaprintväljaanded (*Tõenäosusteooria*, I ja II: 320 + 300 lk), mida autor ise peab oma põhiteosteks ja kus valemeid on vaat et rohkem kui teksti. Ka siin käsitletav raamat pole päris valemیتeta hakkama saanud, kuid valemipelguritel pole siiski vaja kohkuda: neid on raamatus kokku vaid kolm. Üks neist (Gompertzi seadus, lk 263) tekitas mus isegi pisikese kahtluse, kas seal mitte üks miinus puudu pole. Aga neist valemist võib lugeja vabalt mööda hiilida — üldist mõistmist see ei sega.

Valemite teisendamise koha pealt tahaks aga siinkohal Tiiduga küll polemiseerida. Ja teha seda ta enda sõnadega sama osa artiklist “Mate-

maatika ja kunst" (1999): "Kui matemaatik peale lehekülgede-pikkusi teisendusi jõuab reapiikkuse valemmini, siis ta kindlasti rõõmustab oma tulemuste ilu üle" (lk 493–494). Aga ehk ongi vahe selles, et mis matemaatikule nauding, see võib tavaõpilasele olla pelutav kogemus, mis takistab tal jõudmast tõeliselt huvitavate asjade juurde.

Väikeses kelmikas vahepala-artiklis "Mida teha matemaatika õp-pekavaga" (2019) tutvustab kirjutaja kaht tegelast: Mallet, kel on koolis matemaatikaga tõsiseid raskusi, ja Antsu, kes saab ülesannetega nii ruttu hakkama, et ülejäänud aeg kipub koerustele kuluma. Ning lisab siis (pihku naerdes): "Tean muidugi hästi, et ka tüdrukute seas on väga nutikaid matemaatikuid." Meie ka teame, Ene-Margit!

Ehk on matemaatikakartusega koolis seotud ka need hirmud, mida tuntakse isikuandmete kogumise ja töötlemise ees ("Eestil on tarvis statistikat, statistika vajab andmeid", 2006)? Viidatud artiklis võrdleb autor Eesti andmekaitseaduse mõju kujundlikult olukorraga, kus me igasse trammi ja liinibussi sisenedes peaksime metalliotsija raamist ükskhaaval läbi minema tõestamaks, et meil midagi ebasoovitavat kaasas pole.

Aga kirjutaja mõte liigub ka hoopis üldisematel, filosoofilistel radadel. Juba viidatud artiklis "Matemaatika ja kunst" käsitleb ta nende kahe, pealiskaudsel vaatlusel lausa vastandlikuna tunduva inimtegevuse valdkonna erinevusi ja sarnasusi. Ta nendib, et mõlemad "on elitaarsed tegevused, mis eeldavad lisaks põhjalikule erialakeele valdamisele erilist loomingulist võimekust, mida on väga raske arendada või stimuleerida. [...] Loomeanne on teaduses sama haruldane kui kunstis, selle valdamine tähendab kohustusi ja vastustust" (lk 496–497).

Selle osa viimane artikkel on aulaloeng, peetud Tartu ülikooli aasta-päeval 1997. a 1. detsembril. Loengu teemaks oli juhuslikkus ja teaduse roll juhuslikus maailmas. Autor soovib, et

need inimesed, kes on kutsutud ja seatud meie riiki ja rahvast valitsema, pöörduksid sagedamini teadlaste poole, et saada neilt usaldusväärseid tulevikuprognoose, et üheskoos leida teid ja võimalusi soodsate arengustsenaariumide toetamiseks nii majanduses kui ühiskonnaelus, samuti selleks, et avastada ja arendada võimalusi mustade stsenaariumide tõenäosuse vähendamiseks kõigil elualadel (lk 505).

On see ligi veerand sajandit tagasi esitatud soov nüüdseks täitunud? Või kas vähemasti on toimunud positiivseid nihkeid?

Kuuendasse ossa pealkirjaga SÜDAMEVALU LOOD on koondatud autori ehk kõige publitsistlikumad artiklid, meie ühiskonna valupunktid:

ääremaastumine, Tartu transpordiühendused, Rail Baltic. Siin pole nii-palju statistikat, kuivõrd kodanikuvastutust ja osutamist meie ühiskonna murekohtadele. Loomulikult pole lühikeses tutvustuses-arvustuses võimalik peatuda kõigil tõstatatud probleemidel. Kas neist sõnavõttudest ka abi on? Eks aeg näita. Raamatu esitlusel Tartu kaubamaja Apollos lubas kohal viibinud linnapea igatahes jätkata võitlust Tartu ligipääsetavuse eest. Ent kui mõelda käimasolevale sõjale Ukrainas, kõlab selle osa avaartikli pealkiri lausa valusalt prohvetlikult: “Välksõda on läbi, jätkub kaevikusõda” (2020). Tõsi, nende metafooridega pidas autor tegelikult silmas võitlust COVID-19 vastu.

Ene-Margit Tiidu publitsistliku tegevuse aktiivsust — vaatan just ta äsjast artiklit *Lõuna-Eesti Postimehes* “Eestlaste arv Eestis jääb taasiseseisvumise ajale alla” (28. veebruar 2023) — võib aiva imestada. Kuidas ta ikka jõuab? Muidugi — head geenid. Aga ühte saladust tean ma veel. Istun hommikul oma Tähtvere kodus köögis ja joon kohvi. Aknast näen: mööda Ilmatari tänavat läheb talle omasel kiirel kõps-kõps-sammul Ene-Margit. Ma tean, kuhu ta läheb. Emajõkke ujuma.

Kõik raamatusse koondatud artiklid on ilmunud Ene-Margit Tiidu ainuautorisul. Ega see teisti vist olla saakski, sest kuidas muidu tuleks seda rahvusmõtet jagama hakata? Aga eluloolises osas ütleb autor:

Kindlasti rõõmustavad mind ka erinevatel erialadel töötavad kolleegid, kellega koos oleme teadusprobleeme lahendanud. Need on jäädvustatud eesti- ja võõrkeelsete artiklitena sotsioloogia, antropoloogia, arstiteaduse, rahvastikustatistika, riigistatistika, astronoomia, andmeteaduse ja matemaatika alastes väljaannetes (lk 36).

Vaimustav teaduslik interdistsiplinaarsus, kas pole? Ühel raamatuesitlusel küsisin autorilt: kuidas tal on õnnestunud selline koostöö nii erinevate erialade inimestega — humanitaaridest täppisteadlasteni? Ene-Margit vastas, et on tõesti peaaegu kõigiga hakkama saanud, ja meenutas vaid ühte tõrget, kus vastaspool oli arvanud, et statistikute ülesanne on kinnitada seda, mida nemad aprioorselt oletavad. Ja kui see ühel meetodil ei õnnestu, siis tuleb lihtsalt mõni teine, sobivam meetod leida.

On veel üks huvitav asjaolu. Raamatu 66 artiklist vaid 10 kuulub varasemasse perioodi kui aasta 2000. Vikipeediast saame teada, et Ene-Margit Tiit on alates 1999. aastast Tartu ülikooli matemaatika-informaatikateaduskonna emeriitprofessor. Ise räägib ta raamatu eluloolises sisesejuhatuses sellest nii: “Kahjuks lõppes sajandi lõppedes ka minu akadeemiline karjäär — sain 65-aastaseks ja konnatiigistumise vältimiseks

saatis ülikool mu (nagu ka teised sama vanad ja vanemad professorid) pensionile, s.t. emeriitprofessoriks” (lk 33). Mida me neid fakte kokku pannes nüüd järeldama peaksime? Et see oli Tartu ülikooli (kunagise otsuse) panus Eesti mõttelukku?

Ene-Margit Tiit on sarja “Eesti mõttelugu” 13. naisautor. Naiste vähesus tõstab muidugi iga üksiku naisautori tähtsust ja tähendust. Ene-Margit Tiit esindab Eesti naisteadlasi parimal viisil, ühendades teadusliku mõtteselguse kodaniku vastutusega Eesti ühiskonna hea käekäigu eest.

Jaak Kikas

JAAK KIKAS (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikaosakonnas (1972) ja kaitsnud Teaduste Akadeemia Füüsika Instituudis füüsikamatemaatikakandidaadi kraadi tahkisefüüsika erialal (1979; PhD). Töötanud Füüsika Instituudis, viimati selle direktorina (2012–2017), ja Tartu Ülikoolis, viimati korrastamata süsteemide füüsika professorina (1996–2020). Oli 1992–1999 Eesti Füüsika Seltsi esimees ja 1992–2011 Eesti võistkonna mentor rahvusvahelistel füüsikaolümpiaadidel (koos Jaan Kaldaga). Praegu TÜ emeriitprofessor. *Akadeemias* on talt ilmunud arvustus “Õhtud füüsika lähistel” Jüri Liivi raamatule *Füüsika õhtuõpik* (2022, nr 1, lk 160–167).

ABSTRACTS

VILLU KÕVE. **On the threats and choices in higher education as seen in law education**

The article seeks answers to important questions related to legal education. In the author's view, we need far fewer but significantly more highly qualified lawyers. Mass education has inevitably led to a decline in education, with a shortage of competent lecturers, a lowering of standards and the use of mass teaching methods, and a shift in legal education towards mainly distance learning. While competition between different universities in the higher education market should be encouraged in principle, the author concludes that, at present, competition tends to inhibit the use of already scarce resources. The author opposes the 'Bologna system' of higher education (the distinction between bachelor's and master's degrees) and considers that full legal education should be based on integrated learning. In the author's view, there should be the clear national requirements for law curricula. The author is in favour of full-time study and full commitment to learning on the part of students. In a situation where there is a shortage of textbooks, and also in view of the students' learning habits, the author advocates full-time contact learning combined with independent work as the main form of study for full-time lawyers. Forms of distance learning can be a complement to but not a substitute for full-time studies. The expectations placed on lecturers are, in the author's view, significantly out of balance with what the university asks of lecturers, other than the provision of teaching. This concerns both income and various additional responsibilities and the working environment.

There is a lack of substantive work to develop the next generation of lecturers. Law is an ethnonational research discipline, and our capacity to offer attractive foreign-language curricula is insufficient. The author also criticises the multi-level governance and organisation of teaching in the School

of Law. With regard to the common lawyer's examination, the author considers that, while it would not directly contribute to the automatic growth of legal education, it would help to establish common standards for entry into the regulated market for lawyers, as well as allowing for the merger of the professional examinations currently organised by different bodies. In addition, the author considers that, at least for representation in court, it should not be sufficient to have a recognised foreign diploma, as it is necessary to know the foundations of Estonian law. (Auth.)

PIERRE CLASTRES. Society against the State

OTT PUUMEISTER. Pierre through the looking-glass

The translated essay was originally published in 1974 as the final chapter in a collection entitled La Société contre l'État: Recherches d'anthropologie politique (Society Against the State: Essays in Political Anthropology). The essay summarises Clastres's main arguments and focal points concentrated upon throughout the book. It argues against the understanding that power equates coercive power, which is characteristic of the state. Focusing on "primitive" Amerindian societies, Clastres shows that another, non-hierarchical, organisation of power relations is possible. These societies organise themselves in a manner that guarantees that it is the society itself which holds power — and the chief is put in the service of the society, not the other way around. Thus, Amerindian societies are societies against the state — not simply without the state — since they establish the institution of the chief at their very centre in order to maintain their non-hierarchical, undivided organisation. The figure of the chief represents the absent presence of hierarchical, coercive power against which society maintains its power. Clastres argues that in this manner, primitive societies are not underdeveloped or uncivilised, but instead against progress, modernisation, capital accumulation and the formation of state — everything that has become Western thought's unconscious "nature". The essay

thus challenges our traditional conceptions of politics, political philosophy and anthropology. The translator's afterword ("Pierre through the looking-glass") briefly outlines the main lines of Clastres's thought. (Transl.)

TERE VADÉN. Going native and words of birth

The Finnish philosopher Tere Vadén writes about going native and the corresponding epistemology which he signifies with the notion "birth words" (Fin syntysanat), which is known from the Finnish national epic and folklore. Although sounding romantic, these words are purely empirical. There is not a single example of ecologically sustainable modern western lifestyle. "Ecological sustainability" itself is a specifically western, self-contradictory concept as it defines "ecological sustainability" as not destroying nature.

Therefore, it does not make sense to ask western experts and science universities about the ecologically sustainable lifestyle that is actually lived from generation to generation. One should ask indigenous people and traditional cultures among whom numerous examples of ecologically sustainable long-time lifestyles can be found (although there are also failures). It is essential to note that one can become native intentionally and knowingly. Many indigenous peoples have developed from state-owning peoples who have escaped civilisation. They have established sustainable customs and traditions which prevent the formation of hierarchies. For example, they have transferred from literacy to oral heritage, from "state crops" to "escape crops" (abandoned grain-growing), to hunting and gathering, peddling, etc. The history of humankind is not at all linear progress to modernisation through agriculture and urbanisation, but indigenisation has happened many times in history and is still a feasible cultural change.

Finnish national culture is based on the idea of making European culture in the Finnish language, while non-European spiritual heritage has been left unattended or even actively destroyed. Thus, indigenisation does not only mean recognition of ecological sustainability but also gaining spiritual

independence. This kind of knowledge which forms a basis for community life and is passed on through example is called “birth words” in Kalevala poetry.

It seems that if a community has lived in a certain territory in a certain way for several generations, birth words evolve easily. At the same time, fossil fuels may have sentenced us into a lack of birth words as, for example, the temperature of a room with central heating does not tell us anything about the connections with Siberian oil fields or particles of plastic in breast milk. The natural environment and the human community may be changing so quickly now that birth words have even no chance to evolve. The emergence of birth words does not purely depend on the effort, will or skills of human communities; they also need non-human forthcomingness, maybe even invitation. (Transl.)

REIN TEESALU. Great breakthrough in progress

Artificial intelligence (AI) will reform the future of humankind more than any other technology. The application of artificial intelligence will bring about great changes in all spheres of life. Using of robots and automation of work processes together with extensive application of AI will increase the efficiency of production, accelerate innovation and decrease production expenses. Diagnosing of diseases will become faster, more exact and possible at an earlier stage. Assessment of risks for diseases will improve. Personal medicine in terms of both treatment and prevention of diseases will become a reality. AI is expected to solve the problems that have been insurmountable for humans until now — genesis of life, functioning principles of the human brain, consciousness, etc.

The risks AI involves are loss of jobs, decrease in privacy, bias of algorithms caused by bias in the initial data, socioeconomic inequality, extensive use of AI in the military sphere and distribution of disinformation.

Ensuring of safety, privacy and cybersecurity of AI has become a topical problem. The skills of AI are increasing and quickly becoming more complex. Creative work is no longer

a solely human domain. Dealing with safety and development problems of AI should be the task of all countries and representatives of all spheres of activities. Several legal and ethical issues are awaiting solutions.

The perspective of reaching artificial general intelligence (AGI) and, in particular, artificial superintelligence (ASI) may be an existential risk for humankind. It is not clear how to ensure that AI would be safe and keep to the aims set by humans and would remain human-friendly and behave ethically after it has become wiser than humans. Symbiosis with AI may improve humans' prospects. Merging of AI and humans will give immense opportunities for the new human, although being human will obviously become entirely different. (Auth.)

VENDA SÕELSEPP. Poetry

JÜRI KALDMAA. A little about Helga whom Venda longed for, the poet and his first poetry collection

HELENE TAMBERG-RANNA. An episode of the fire in Tartu on 12 July 1941. Compiled by Karin Sibul

Helene Tamberg (pen name Helene Ranna; 1898–1946) was born in the family of a coastal farmer in Saaremaa Island. Her father was one of the most educated men in the locality and supported his daughters' strivings for education and learning of foreign languages in every way. The economic status of the family and parents' unexpected death did not allow Helene to take the final exams of secondary school and continue her education at the University of Tartu. Having worked as a schoolteacher in Saaremaa for some years, she took the secondary school final exams in Tartu as an external student and entered the Faculty of Philosophy at the University of Tartu where she studied from 1930–1932 but had to interrupt her studies because of poor health and lack of money.

Her fate as a person and writer was tragic. Illnesses, poverty, hunger and loneliness accompanied her to the end of

her life. She earned her living by giving lessons and translating. On 12 July 1941, during the battles of World War II, the house where her flat was located burnt down to the ground. She lost all her earthly possessions, including her library.

*As a student, Helene Ranna won a novel competition with her debut novel *Body and Spirit* (*Keha ja vaim*, 1930). This deals with the lifelong hesitancy between body and spirit in a young woman teacher with spiritual endeavours, the exceptionality of an educated woman in the village society of the 1920s. She also published the novel *Riidalu* (1936) and two poetry collections — *Upwards: Poems* (*Üles: Luuletused*, 1934) and *Star Flight* (*Täheleennak*, 1935) — and stories, articles and poems in magazines. A large part of her work remained in manuscript.*

We publish Helene Tamberg-Ranna's detailed descriptions of the fire at her home and the war damage account compiled by her for Tartu city government, which have not been published earlier. These are accompanied by the section concerning this event from the manuscript "Cultural and literary treasures of Tartu in the fire of the war in 1941" by the teacher and literator Jaan Roos (1888–1965) and memories of Helene Tamberg-Ranna's niece Velda Sibul (1929–2007) of last year of the writer's life in Tartu. (Compiler.)

JAAK KIKAS. We will persevere!

Ene-Margit Tiit. Me jääme püsima. [We will persevere.] Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 pp.

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LVIII

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PIERRE CLASTRES (1934–1977), French anthropologist

JÜRI KALDMAA (1968), Estonian poet, playwright, literary and theatre critic

JAAK KIKAS PhD (1949), Estonian physicist, emeritus professor of the University of Tartu

VILLU KÕVE PhD (1971), Chief Justice of the Supreme Court of Estonia

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

OTT PUUMEISTER PhD (1985), research fellow at the Department of Semiotics, University of Tartu, editor of *Acta Semiotica Estica*

HELENE TAMBERG-RANNA (1898–1946), Estonian writer

REIN TEESALU PhD (1939), Estonian cardiologist, emeritus professor of the University of Tartu

ANITA TRINK (1992), Estonian artist, teacher of art and art history at Tartu Children's Art School

VENDA SÕELSEPP (1923–2006), Estonian poet

TERE VADÉN PhD (1969), Finnish philosopher, researcher at BIOS Research Unit, Helsinki, Finland

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LVIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

2. juuli [1950]. ENSV 10-da aastapäeva tähistamise teadusliku sessiooni teine istung TRÜ aulas.²⁵¹¹ Presiidiumilauas istuvad rektor A. Koort, prorektor R. Antons, dekaanid V. Reiman, A. Vaga, E. Karu, E. Peebsen, marksismi-leninismi õhtuülikooli direktor N. Intal, prof. N. Veiderpass, van.-õpet. A. Karu.

Päevakorra keskseks ettekandeks on prof. E. Martinsoni uuri-mus "Tartu Ülikooli teaduslik-ideelised sidemed teiste Vene tea-duslike ja õppekeskustega". Ta kõneleb tervelt 2 tundi ja säärase kiirusega, nagu tühjendaks kuulipilduja linti. Alul vali hää! hak-kab pikkamööda väsima, muutub aga siis viimaseid varujõude rakendades taas tugevamaks. Aeg-ajalt pühib ettekandja laubalt higi. Kuulajate tähelepanu vaibub silmnähtavalt ja lõpuks tege-leb igaüks vaid veel oma mõtetega. Mõni on sulgenud silmad... Kõneleja aga manab minevikust esile kujusid, nagu Giese,²⁵¹² Claus, Pirogov, Bartels, Erdmann,²⁵¹³ Carl Schmidt²⁵¹⁴...

Aula hakkab tühjenema. Kuulajaid on koos presiidiumiga vä-he — üle 80-ne, kõik registreeritakse. Arstiteaduskonna õppe-jõududest on ilmunud vaid V. Hiie, F. Lepp, V. Pärtelpoeg, R. Roots, I. Sibul ja nende ridade kirjutaja. Assistente on kohal vaid väheseid, üliõpilasi mitte ühtegi.

²⁵¹¹Päevikusse on lisatud väljalõige: R. Meriküla, "Teaduslik sessioon ja näitus TR Ülikoolis". — *Edasi*, nr 157, 5. VII 1950, lk 2.

²⁵¹²Johann Emmanuel *Ferdinand* Giese (1781 – 22. V 1821 Miiitavi) omandas rohuteadlase hariduse J. C. K. Schraderi laboratooriumis Ber-liinis, filosoofiadoktor 1804 (Erfurti Ülikool), Peterburi Teaduste Aka-deemia korrespondentliige 1809. Töötas J. G. Dingleri keemiatehases Augsburgis 1802 ja apteekriabina imperaatori õukonna eraapteegis Vii-nis 1802–1803, Harkivi Ülikooli keemia adjunktprofessor 1803–1805, erakorraline professor 1805–1811 ja korraline professor 1811–1814, füüsika-matemaatikateaduskonna dekaan 1807 ja 1811–1813; Tartu Ülikooli keemiaprofessor 1814–1821, TÜ prorektor 1816–1817 ja rek-tor 1817–1818, filosoofiateaduskonna dekaan 1818.

²⁵¹³Arvatavasti meditsiiniprofessor Johann Julius Friedrich Erdmann (1809 – 29. VIII 1858 Hummuli).

²⁵¹⁴Keemik Carl Schmidt (1822 – 11. III 1894 Tartu).

Järgneb veel aspirandi E. Sääritsa²⁵¹⁵ ettekanne “Marksistliku kirjanduskriitika alged Eestis a. 1905–1917”, kuid kuulajaid on järele jäänud vaid üsna vähe.

Päevakorras veel ette nähtud prof. P. Ariste ettekanne “Keelesugulusest Marri uue keeleõpetuse järgi” jääb ära seoses põhiliste muutustega suhtumises Marri keeleõpetusse.²⁵¹⁶

Õhtupoole toimuval sessiooni kolmandal istungil kõnelevad dots. A. Mitt “Füüsika kateedri aren[gust] Tartu Riiklikus Ülikoolis võrreldes kodanliku Eesti perioodiga”, prof. N. Veider-

²⁵¹⁵Ello Säärits (Elfriede Kirsch; Ello Kirss; 1914 – 19. VII 2005 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas (TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas) eesti keelt ja kirjandust, rahvaluulet ja filosoofiat 1937–1941 ning ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogia osakonnas 1946–1948, lõpetades selle. Šumilkino vene algkooli eesti keele õpetaja Rootova vallas Petserimaal 1933–1935, Väimela Põllutöökooli karjatalitaja 1935–1936, Petseri Põllutöökooli karjatalitaja 1937, Pankjavitsa Hoiu-Laenu Ühisuse kantsleiametnik 1937, Eesti Rahvaluule Arhiivi abitoõjoud Tartus 1937–1941; Teise maailmasõja ajal evakueerus 1941. a juulis Nõukogude tagalasse, kolhoosi Kõzõl Partisan põllutööline Tatarsi ANSV Baltasi rajoonis 1941–1942, Kaasani Pedagoogilise Instituudi üliõpilane 1942–1943, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu Õppekombinaadi vene keele kursustel Jegorjevski linnas Moskva oblastis 1943, Moskva Riikliku Ülikooli filoloogiateaduskonna germaani filoloogia üliõpilane 1943–1944; EK(b)P Tartumaa operatiivgrupi liige 1944, ajalehe *Rahva Hääl* toimetuse kirjanduslik kaastööline Leningradis 1944, ajalehe *Postimees* põllumajandusosakonna juhataja Tartus 1944–1945 ja lehe vastutav sekretär 1945; TRÜ ajalookateedri laborant tökohaga kirjanduse kateedri juures 1946, TRÜ aspirant 1948–1951; suunati tööle ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituuti 1952, selle teaduslik töötaja a-ni 1974.

²⁵¹⁶“J. Stalin: “Marksismist keeleteaduses”. *Rahva Hääl* XI, nr. 146 (2264), (21. juunil), lk. 2–3, (1950); Edasi 3, nr. 146 (660), (22. juunil), lk. 2–3, (1950); Sirp ja Vasar IX, nr. 25 (339), (24. juunil), lk. 2–3, (1950); Eesti Bolševik VI, nr. 11, lk. 1–16, (1950).” *Herbert Normanni märkus*. — Vt probleemist lähemalt: Jaan Undusk, “Stalinistlik keelediskurs: Keskkond ja pärilikkus”. — *Keel ja Kirjandus* 2023, nr 1–2, lk 7–41.

pass "Unitaarekstraktid[est]" ja prof. J. Tehver "Teede[est] põllumajandusloomade viljakuse tõstmiseks".²⁵¹⁷

Sessiooni avaistungil, mille avas rektor A. Koort, esinesid dots. A. Vassar teemal "Töölisliikumise algus Eestis" ja dots. V. Rudov²⁵¹⁸ teemal "M. Gorki artiklite ja pamflettide ideoloogiline sisu".

Rahvast oli vähe, mis rektorit ääretult pahandas. Ta tegi korralduse osavõtjad registreerida.

3. juuli. Teadusliku sessiooni viimane istung. Päevakorras on ette nähtud ettekanded: prof. T. Rootsmäe, "Tähtede kiiruste statistilised karakteristikud seoses tähtede evolutsiooni probleemiga"; dots. A. Muuga, "Sugupullide söötmine ja pidamine Eesti NSV sovhoosides ja oppemajandites", vanemõp. A. Karu, "Keskkonnatingimuste reguleerimise tähtsus puistute tervisliku seisundi ja tootlikkuse seisukohtadest".

²⁵¹⁷Nurksulud Herbert Normannilt.

²⁵¹⁸Viktor Rudov (1904–?) õppis Kubani Riiklikus Pedagoogilise Instituudi filoloogiateaduskonnas Krasnodaris 1926–1930, mil selle lõpetas, filoloogiakandidaat 1940 (A. Herzeni nimeline Leningradi Riiklik Pedagoogiline Instituut). Vene keele (ja kirjanduse) õpetaja mitmes koolis 1929–1933, Taganrogi TSN Täitevkomitee haridusosakonna inspektor 1933–1934, A. Herzeni nimelise Leningradi Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele eriala aspirant 1934–1938, S. Kirovi nimelise Astrahani Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri dotsendi kt ja vanemõpetaja 1938–1941, Stalingradi Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele vanemõpetaja 1941–1942; mobiliseeriti 1942. a Punaarmee, teenis kuni 1944. aastani 22. motolaskurpolgus, sai 1942. a raskesti haavata, sõjainvaliid; Harkivi Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri dotsent 1944–1945, Dnipropetrovski Riikliku Ülikooli vene keele kateedri dotsent ja kateedri juhataja kt 1945–1948, Gorki Riikliku Ülikooli vene keele ja üldkeeleteaduse kateedri dotsent ja kateedri juhataja kt 1948–1949; NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsus suunas ta tööle TRÜsse, kus oli vene keele kateedri dotsent 1949–1950, ühtlasi Tartu Õpetajate Instituudi vene keele ja kirjanduse kateedri dotsent 1949–1950, viidi üle Chişinău Riiklikku Ülikooli 1950; Novgorodi Riikliku Pedagoogilise Instituudi vene keele ja kirjanduse kateedri dotsent 1953–1958.

Istung kulgeb loiult. Osavõtjaid on aulas hõredalt, vaevalt 40–50 inimest. Presiidiumilaua taga istuvad A. Koort, R. Antons, V. Reiman, A. Vaga ja E. Karu, teised presiidiumi liikmed puuduvad. R. Antons, E. Karu ja A. Vaga võitlevad meeleheitlikult neid ründava unega²⁵¹⁹.

Osavõtjad registreeruvad aula ukse juures. Kaks naisolevust märgivad oma nime lehele ja taanduvad arglikult aulast. Prof. G. Rägo tõuseb keset ettekannet oma kohalt ja lahkub. Vaheaegade järgnevad temale mitmed teised.

Esindatud on peamiselt arsti- ja veterinaar- ja põllumajandusteaduskond. Arstiteaduskonna kateedrijuhatajaist on kohal E. Aunap, G. Kingisepp, E. Käer-Kingisepp, I. Sibul, H. Petlem, V. Pärtelpoeg. Veterinaarteaduskonnast F. Laja, J. Kaarde, [E.] Vau, põllumajandusteaduskonnast [E.] Liik, O. Hallik. Kes kõiki ka mäletab... Õigusteaduskonda esindab ainukese õppejõuna H. Kadari...

Kõrvalruumides on korraldatud ülikooli väljaannete, väitekirjade, auhinnatööde ja mitmesuguste diagrammide ja ülesvõtete näitus. Eiruumis on välja pandud füüsika kateedri juures oleva õppetöökoja (juhataja [J.] Muuga)²⁵²⁰ valmistatud mitme-

²⁵¹⁹Sõna kohale on päevikus kirjutatud “väsimusega”.

²⁵²⁰Jaan Muuga (Kersna; 1891 – 13. I 1968 Tartu) lõpetas Räpina ministeeriumikooli 1906 ja elektrotehnilised kursused Novgorodis 1916, täiendas end Tartu Ülikooli komandeeringutega röntgeni- ja elektrotehnika jm alal Viinis 1927, Posenis (Poznańis) 1928, Frankfurt am Mainis ja Prahast 1934, Pariisis 1937, Leipzgis ja Varssavis 1939 ning Leningradis ja Moskvas 1941. Keisrarmees 1912–1917, olles kuni veebruarirevolutsioonini sõdur, vanemkirjutaja ja elektrik Novgorodi kubermangus Kretševitsi kasarmutes, seejärel Punaarmees Kretševitsi elektrijaama vanemelektrik 1917–1921; opteerus 1921, firma Baltic Trading Co. vanemelektrik Tartus 1921–1924, tegeles ülikooli peahoone jt hoonete elektriinstallatsiooniga; Tartu Ülikooli elektrik ja seejärel röntgenimehaanik 1924–1944, TÜ evakueerimise käigus Haapsalu kaudu jõudis 1944. a oktoobris Saksamaa kaudu Tšehhoslovakkiasse, sest kartis Nõukogude teise okupatsiooni naastes repressioone tema kui majaomaniku vastu, elektrik Zwittaus (Svitavy) 1944–1945, röntgentehnilise tööstuse Tesla vanem tehniline revident Sezemitzis (Sezemice) 1945–1947, repatrieerus 1947; TRÜ teoreetilise füüsika kateedri vanemlaborant 1947,

suguseid aparate. Tähelepanu paeluvad portatiivne röntgeni-aparaat, dieselmootori mudel, aurumasin, mikromanipulaator, vedelikmanomeeter, elektrikahur... Farmakognoosia kateeder (juh. prof. A. Tomingas) on esitanud oma katsepõldudel kasvata-tavaid ravimtaimi, mitmesuguseid drooge. Patoloogilise anatoo-mia kateeder (juh. prof. A. Valdes) — värvilisi jooniseid mikro-fotogrammidest, füsioloogia kateeder (juh. prof. E. Käer-Kingi-sepp) — ventiilpneumograafi hingamise registreerimiseks ja fo-tosid seedefüsioloogiasse puutuvaist katseist, üldise kirurgia ka-teeder (juh. dots. A. Rulli) — kateedri juhataja poolt konstrueeri-tud aparadi empüeemide²⁵²¹ raviks.

Mitmesuguseid ülevaatlikke tabeleid on välja pannud ka mullateaduse ja agrokeemia ja geoloogia kateedrid...

Vaatajaid siblib väljapanekute ümber rohkesti...

*

Rektorilt on tulnud kateedritele ja allasutistele telefonogramm, mis allkirja vastu kutsub kõiki õppejõude, üliõpilasi, teenistujaid ja töölisi ülikooli aulasse miitingule ühinemiseks ülemaailmse rahupooldajate kongressi alalise komitee Stokholmi läkitusega, milles nõutakse aatomirelva keelamist ja selle valitsuse kuulu-tamist sõjaroimariks, kes esimesena kasutab seda agressiooni- ja inimeste massilise hävitamise relva.

Miitingu avab rektor A. Koort [...].²⁵²²

TRÜ õppetöökoja nr 1 (õppe-eksperimentaaltöökoja) rajaja ja juha-taja-insener 1947–1957, vaneminsener-konstruktor 1957–1967, õppe-ülesandetäitja füüsika, matemaatika jt osakondade üliõpilastele metalli-töö jm aladel 1954–1965, TRÜ mõõduriistade eest vastutav isik 1950–1958; ühtlasi ENSV Teaduste Akadeemia Füüsika, Matemaatika ja Me-haanika Instituudi matemaatika- ja mehaanikasektori ning füüsika-geo-füüsika sektori vanemlaborant Tartus 1947–1951; ühtlasi Tartu Linna Laste Luu-Liigese Tuberkuloosi Sanatooriumi elektromehaanik 1953; Tartu Elektrikute Ametiühingu esimees 1932–1941.

²⁵²¹S.t õõnemädakogumite, kehaõõnde või õõneselundisse suurel hul-gal kogunenud mäda.

²⁵²²Päevikus jääb lause pooleli. Eraldi lehele on kirjutatud: “Miiting: Koort Uustal Reinaru Arhangelski Helene Kurg = oleme näinud sõ-da, selle hävitusi, ei taha enam[,] Adams Ertis algab allkirjade andmine

4. juuli. Liidu Tervishoiuministeeriumi Meditsiiniliste Õppeasutiste Peavalitsuse poolt on saabunud uus kinnitatud 6-aastane õppeplaani raviteaduskondade tarvis. Vastav saatekiri on dateeritud 19. juuniga 1950 ja allkirjutatud Meditsiiniliste Õppeasutiste Peavalitsuse ülema asetäitja P. N. Kosjakovi²⁵²³ poolt.

Adams: mul $2\frac{1}{2}$ a. poeg, ei taha et see surma saaks. lehes Adams pole mainitud”. Päevikusse on lisatud ka väljalõige: O. Kask, “TR Ülikooli töötajate ja üliõpilaste üksmeelne otsus”. — *Edasi*, nr 157, 5. VII 1950, lk 2. Selle järgi märkis rektor miitingut avades, et “ülikooli õppejõud, üliõpilased ja teenistujad seisavad tähtsa ajaloolise sündmuse ees ütelda avalikult oma arvamus alatute sõjaõhutajate kohta”. Seejärel andis pikema ülevaate rahvusvahelisest olukorrast vanemõpetaja Abner Uustal, kes “üksikasjalike faktidega näitas ameerika ja inglise imperialistide ettevalmistusi uueks sõjaks, nende alatuid rahvusvaheliste lepingute rikumisi, eriti viimaseid sündmusi Koreas”. Arstiteaduskonna üliõpilane Joosep Reinaru kutsus kõiki õppejõude ja üliõpilasi üleskutsega ühinema, vanemõpetaja Vsevolod Arhangelski aga ütles, et “võimas Nõukogude Liit ei taha sõda, võitleb viimase võimaluseni rahu eest, kuid kallaletungi korral annab agressoreile teenitud palga. Võimas rahuliikumine peab lämmatama käputäie alatuid sõjaplaanide sepitsejaid, et meie emad ja lapsed võiksid elada rahu”. Ka kaadrite osakonna ülem Hele Kurg kutsus kõiki üleskutsele alla kirjutama ning kaugõppeprorektor Eduard Ertis “rõhutas samuti võimsa rahuliikumise suurt tähtsust”; seejärel “toimus teaduskondade ja osakondade kaupa üksmeelne allkirjade andmine rahuliikumise õilsa eesmärgi kinnitamiseks”. — Üleskutse kohta vt ajalehe *Pravda* juhtkirja tõlget *Edasi* samas numbris (lk 1).

²⁵²³Pavel Kosjakov (1905–1993) lõpetas Moskva 2. Meditsiiniinstituudi arstiteaduskonna 1931, meditsiinidoktor 1961, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1963, akadeemik 1974, Venemaa Meditsiiniakadeemia akadeemik 1992. Moskva 2. Meditsiiniinstituudi mikrobioloogia kateedri assistent 1934–1941 ja ühtlasi Kohtumeditiini Keskinstituudi seerumilaboratooriumi juhataja; Teise maailmasõja ajal epidemioloog Lääne- ja 1. Valgevene rindel 1943–1945; Moskva 1. Meditsiiniinstituudi mikrobioloogia kateedri dotsent 1946–1966, professor 1966–1968, kateedri juhataja 1968–1977, ühtlasi NSVLi Tervishoiuministeeriumi meditsiiniliste õppeasutuste peavalitsuse ülema asetäitja 1947–1952 ja Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse Bioloogia Instituudi direktori asetäitja 1950–1953; ühtlasi Meditsiiniakadeemia D. Ivanovski nimelise Viroloogiainstituudi direktor 1954–1961, üld-

Uus õppeplaan toob senisesse plaani rea muudatusi. Sisehaiguste propedeutikaga on ühendatud röntgenoloogia (12 tundi loenguid ja 26 tundi praktikumi), mida seni õpetati teaduskonnakirurgia kateedri poolt. Propedeutika üldtundide arv (kaasa arvatud röntgenoloogia) on vähendatud 235 tunnilt 226 tunnile. Sügissemestril (vältus 19 nädalat) on ette nähtud loenguid 2 tundi nädalas, praktikume 4 tundi, kevadsemestril (vältus 14 nädalat) loenguid 4 tundi nädalas, praktikume 4 tundi. Õppeaasta vältel tuleb üliõpilasil esitada 1 haiguslugu. Sügissemestri lõpul toimub arvestus, kevadsemestri lõpul eksam. Praktikumid propedeutikas teostatakse 10-liikmelistes rühmades, praktikumid röntgenoloogias — 5-liikmelistes rühmades.

12. semestril on ette nähtud subordinatuur kolmes tsükliis: teraapias, kirurgias ja sünnitusabis ning günekoloogias. Tsükliid on valitavad. Igasse tsükli kuuluvad vastav kliinik, lahangukursus ja erialalised kompleksloengud. Kompleksloengud toimuvad 13 nädala vältel 3 tundi nädalas.

Riigieksamite aineteks on määratud: marksismi-leninismi alused, sisehaigused, kirurgia, sünnitusabi ja günekoloogia, nak-kushaigused ja epidemioloogia, lastehaigused ja hügieen tervishoiu organisatsiooniga. Ära jäetud on eksamid patoloogilises anatoomias ja patoloogilises füsioloogias.

5. juuli. Uus tervishoiuminister P. Kalju on vestluses dekaaniga teatanud, et TRÜ arstiteaduskonna eraldamine ülikoolist ja ümberkujundamine iseseisvaks Tartu Meditsiiniliseks Instituudiks on ENSV Ministrite Nõukogus juba jaatavalt otsustatud ja sellekohane esitis saadetud kinnitamiseks Moskva. Kui Liidu Ministrite Nõukogu esitise suve vältel kinnitab, algab Meditsiiniline Instituut oma tegevust juba 1. sept. 1950. a.

6. juuli. Vaevalt nähtavalt virvendab suveõhtu vaikus Saadjärv. Teispoolsest kaldalt piilub lehestiku vahelt veepeeglile Kukulinna pioneerlaagri tornikujulise simsistikuga pruunjas en-

viroloogia osakonna ja immunoloogialabaoratooriumi juhataja 1961–1968, direksiooni nõunik 1988–1989.

dise [Kukulinna mõisa]²⁵²⁴ hoone. Eemal kerkib lehtpuude haljast saarest Äksi kiriku terav torn, mida piiravad lõigustatud servadega tumehallide pilvede mäed.

Saadjärve asunduse pargis metsistunud emaleppade vahel on niiske ja jahe. Põline jäme paju kaldub tugevate jändrike okstega vee kohale, nagu tahaks imetleda oma peegelpilti rohekaid põhjakive katvas selges vees. Sama imetlusvajadus on ka ahtakese hõreda ladvaga kõverdunud saarel.

Kaldaäärse madala vee kohale ilmub aeglastel tiivalöökidel nõtke kajakas, sööstab noolkiirelt alla ja kaob pisikese läikiva kalaga noka vahel silmapiirilt...

*

Õhtuvaikus süveneb. Mahukal vette ulatuval kivil istudes meenuvad äsja lõppenud eksamid anatoomias, bioloogilises keemias ja füsioloogias.

Anatoomias eksamineerib van.-õp. V. Pärtelpoeg. Tema ruumikas kabinet on muutunud avaramaks, valgusküllasemaks: on kõrvaldatud mõned raamatukapid, tolmused preparaadid ja raamatud. Kõrgetesse avatud akendesse vaatavad uudishimutsedes Toomemäe suurelehelised vahtrad.

– Teie olete õppinud, seda on näha, — tähendab parajasti ühele üliõpilasele V. Pärtelpoeg, — kuid vastuste saamiseks pean teid laskma nagu läbi pesurulli.

Bioloogilises keemias eksamineerib prof. E. Martinson. Komisjon on juba varakult kohal. Huvitab küsimus, kuidas prof. M. eksamineerib, kuidas suhtub üliõpilasisse, kuidas hindab nende teadmisi. On ju käesolev eksam esmakordne prof. Martinsoni juures, lugenud aga on ainet õppeaasta jooksul üksteise järel kolm õppejõudu: van.-õp. I. Sibul, dots. A. Lazarev ja kevadsemestril Leningradist saabumisel prof. Martinson.

Raamatukappide, riulite ja mitmesuguste retortide ja kolvidega sisustatud väikeses kitsas kabinetis äsja valminud keemiahoone²⁵²⁵ kolmandal korrusel on umbne ja soe. Aknast ava-

²⁵²⁴Päeviku teksti on jäetud tühiik.

²⁵²⁵TRÜ füüsika-matemaatikateaduskonna keemiaosakond taasavati 1947. aastal; keemiahoone Jakobi 2 (arhitektid Paul Mielberg ja Ha-

neb vaade Aleksander Lätte tänavale, kus raekoja taha rajataval muruväljakul on käimas nõlvade mätastamine. Kirjutuslaual lõhnab kimp punaseid roose, naaberlauale on asetatud õrnroosaid pojenge. Tõmbekapi ees mustab suur pööratav tahvel.

Ilmub prof. E. Martinson oma kahe naisassistenti saatel, tutvustab neid. Üks neist — K. Pavlova²⁵²⁶ — on pikk, kitsa näoga, blond, teine — H. Lind²⁵²⁷ — lühem, väsinud näoilmega, kastanpruunide juukstega. Professor ise on sõbralik, lõbus, jutukas.

Algab eksam. Prof. Martinson eksamineerib vene keeles, üliõpilased vastavad eesti keeles, vähesed püüavad rakendada puudulikku vene keelt, mil neil juhtudel pole küll kirjakeelega midagi ühist. Tarbekorral tõlgivad K. Pavlova ja H. Lind küsimused üliõpilastele eesti keelde ja kostused eksaminaatorile vene keelde. Kuid enamikus näivad üliõpilased mõistvat eksami-

rald Sultson) ehitus lõpetati pärast sõda, keemikud kolisid sellesse aastail 1949–1950.

²⁵²⁶Kira Šanõgina (Pavlov(a); Kiira P.; 1926–?) õppis TRÜ põllumajandusteaduskonna metsaosakonnas 1944–1946 ja arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1946–1949, mil selle lõpetas. TRÜ matemaatikaloosteaduskonna bioloogilise keemia kateedri vanemlaborant 1949–1950, assistendi kt 1950–1953, lahkus abikaasa, vene keele ja kirjanduse kateedri vanemõpetaja Aleksandr Šanõgini (1917–1990) töökoha vahetuse tõttu Leningradi 1953, töötas Eksperimentaalmeditsiini Instituudis. Vt temast H. C. Парфенова. Кира Ивановна Шаныгина. — H. C. Парфенова (отв. ред.). *Женщины-ученые Института экспериментальной медицины, 1890–2020*. Санкт-Петербург: ИЭМ, 2020, с. 143–145 (väljaanne jäi kommenteerjale kättesaamatuks).

²⁵²⁷Hilda Lind (1919 – 19. VII 2004 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1942–1946, mil selle lõpetas; bioloogia-kandidaat 1955 (kinnitatud 1956). Võru I jaoskonna rahvakohtu käskjalg 1940–1941, Varumise Rahvakomissariaadi Võru maakonna voliniku kantslei sekretär-masinakirjutaja (statistik) 1941, põllutööl isakodus Viitina vallas 1941–1942, Vastse-Roosa algkooli õpetaja 1942; TRÜ füsioloogia ja bioloogilise keemia kateedri vanemlaborant 1946–1947, assistent 1947–1948, biokeemia kateedri assistent 1948–1950, vanemõpetaja 1950–1956, dotsendi kt 1956–1957, dotsent 1957–1964 ja 1966–1983, vanem teaduslik töötaja doktorantuuri ajal 1964–1966; õpetanud biokeemiat ka Tartu Meditsiinilises Keskkoolis.

naatori küsimusi ja eksaminaator üliõpilaste kostuseid. Tahvlile kerkivad kaelamurdvad, kiilkirjana tundmatud valemid, millede kohta prof. A. Linkberg õieti tähendab, et ennem resetseerib²⁵²⁸ 10 magu, kui tuletab tahvlitäie valemeid.

Varsti on selge, et eksam kulgeb ja saab kulgema sõbralikus, heatahtlikus õhkkonnas. Ka komisjonil pole igav. Igal sobival hetkel tõstab prof. Martinson esile tänapäeva bioloogilise keemia järjekordseid edusamme, esitab mälestusi tuntud teadlasist, kellega kokku puutunud, räägib anekdoote. . . Eriti tugev näib ta olevat arstiteaduse ajaloos. Sageli sätendavad laused vaimukusest.

Suure sümpaatiaga räägib prof. E. Martinson Tartu Ülikooli omaaegsest farmaatsia- ja keemiaprofessorist Carl Schmidtist, kes avastas kusiaine ja suhkru veres, andis süsivesikutele nende nime, määras esimesena kindlaks lämmastikuainete tasakaalu²⁵²⁹ ja hiljem tegeles hüdroloogiaga, uurides veekogusid Baltikumist kuni Sõr-Darjani.

Leningradi S. M. Kirovi nimelise Sõjaväemeditsiinilise Akadeemia anatoomiaprofessorist ja tuntud anatoomiaõpiku autorist Vladimir Nikolajevitš Tonkovist²⁵³⁰ räägib prof. Martinson, et see akadeemias esimesel kursusel õppides pole kuidagi saa-

²⁵²⁸S.t eemaldab haigestunud elundi vm kehaosa kirurgiliselt.

²⁵²⁹“Lämmastikuainete tasakaal on organismi seisund, mille puhul uriini ja roojaga eritatakse lämmastikku täpselt nii palju, kui seda toiduga viidud organismi.” *Herbert Normanni märkus*.

²⁵³⁰Vladimir Tonkov (1872–1954) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1895, meditsiinidoktor 1898, NSVLi Meditsiiniakadeemia tegevliige 1944. Naiste Meditsiiniinstituudi professor ja anatoomiakateedri juhataja Peterburis 1900–1905; Kaasani Ülikooli professor ja anatoomiakateedri juhataja 1905–1915, arstiteaduskonna dekaan 1910–1913; Peterburi Sõjameditsiiniakadeemia (S. Kirovi nimelise Sõjameditsiiniakadeemia) anatoomiakateedri juhataja 1915–1950, ühtlasi Sõjameditsiiniakadeemia president 1917–1925, õppeosakonna ülem 1929–1931, II teaduskonna ülem 1943–1947, Sõjameditsiiniakadeemia õpetatud nõukogu konsultantprofessor 1950–1954; meditsiiniteenistuse kindralleitnant 1943. Eesti tõlkes on ilmunud tema õpperaamat meditsiiniinstituutidele *Inimese anatoomia* (I–III; Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948–1950, tlk Pavel Bogovski).

nud anatoomiat omandada ja tahtnud juba oma õpingud katkestada. Sõprade pealekäimisel loobunud ta siiski oma kavatsest, sooritanud lõpuks üleminekueksamid kolmandale kursusele, kuid palunud seejärel akadeemia ülemat lubada temale veel üheks aastaks teisele kursusele [jääda], milline palve ka rahuldati. Hiljem juba õppejõuna lubanud ta üliõpilastele sooritada eksamit anatoomias viies osas, kusjuures paljud tegid eksami ajus alles viiendal kursusel.

– Kuidas võis siis üliõpilane töötada kliinikus aju tundmata? küsib prof. E. Aunap. — Nähtavasti arvati, et üliõpilane aju ei vaja! — vastab prof. E. Martinson. — Kuidas? — ei saa leppida prof. Aunap. — Küllap arvati, et üliõpilane aju ei vaja, — lõpetab²⁵³¹ jutu prof. Martinson.

Leningradi I Meditsiinilise Instituudi patoloogilise anatoomia professor Georgi Vladimirovitš Šor²⁵³² küsinud kord ühelt üliõpilaselt eksamil, millises elundis esinevad nefroosid,²⁵³³ ja saanud vastuseks: Nefroosid esinevad peaaegu, kuid väga harva.

(Järgneb)

²⁵³¹Sõna kohale on päevikus kirjutatud “katkestab”.

²⁵³²Georgi Šor (1872–1948) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1895, meditsiinidoktor 1903. Ristleja Rossija laevaarst 1896–1904; Obuhhovi ja Petropavlovski haigla prosektor Peterburis a-st 1904, Sõjameditsiiniakadeemia patoloogilise anatoomia kateedri eradotsent a-st 1908, Psühhoneuroloogia Instituudi patoloogilise anatoomia kateedri professor 1913–1914, Semjonovi sõjaväehaigla prosektor Petrogradis 1914–1917; Petrogradi (Leningradi) I Meditsiiniinstituudi (I. Pavlovi nimelise Peterburi I Riikliku Meditsiiniülikooli) patoloogilise anatoomia kateedri juhataja ja professor 1917–1948, instituudi direktor 1920–1921.

²⁵³³Nefroos on “kaugele arenenud neerukahjustus, kus neerupäsmake on kaotanud kontrolli uriini filtreeruvate ainete, peamiselt valkude üle”.

Sünd

Linocollõige

5/17

AnitaTrink 2022

ANITA TRINK. Sünd (linocollõige, 2022)